Al treisprezecelea trib: KHAZARII

ARTHUR KOESTLER

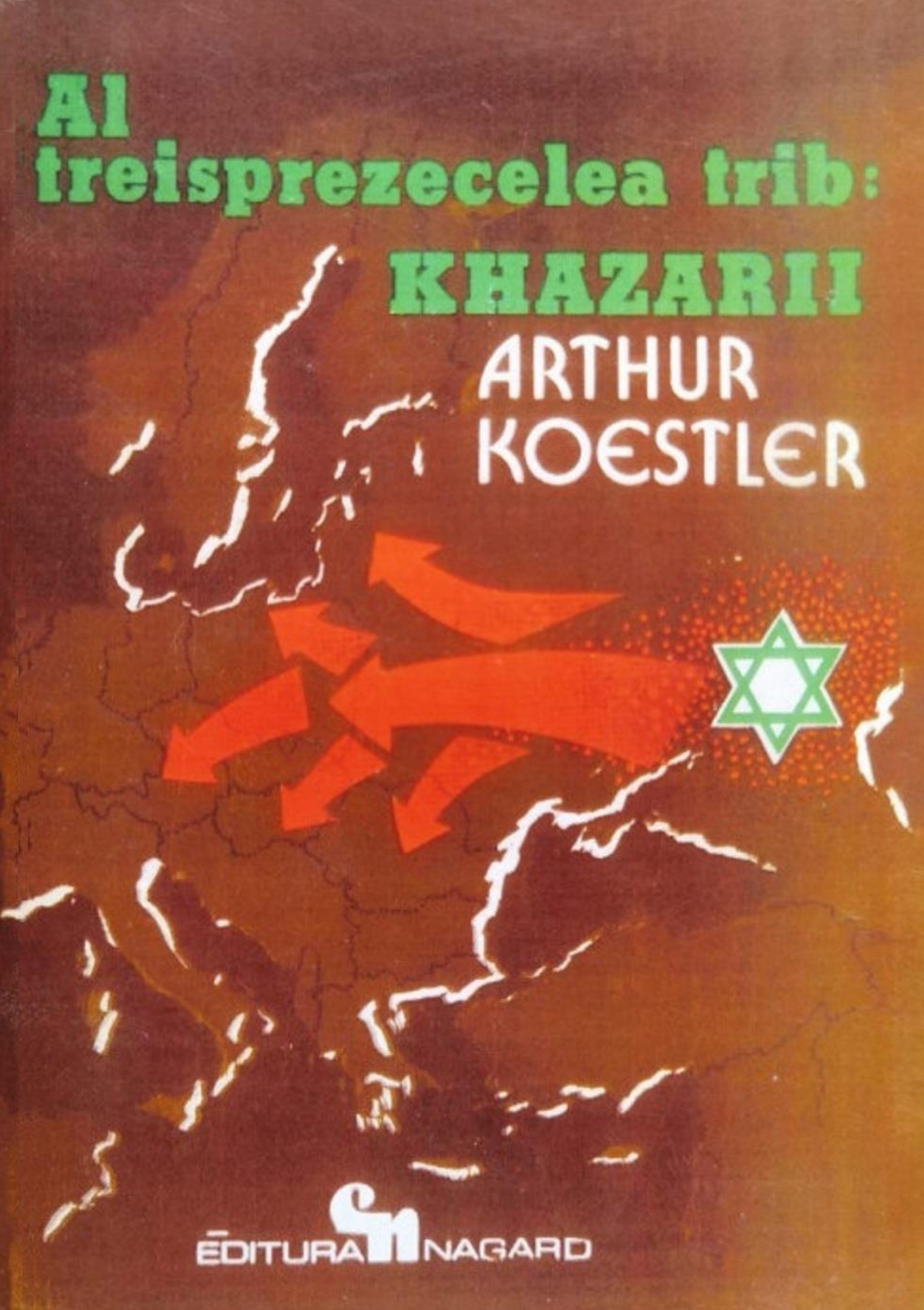

EDITURA NAGARD

ARTHUR KOESTLER

AL TREISPREZECELEA TRIB

Imperiul khazarilor şi moştenirea sa

Traducerea din limba engleză de ANDREI BANTAŞ

EDITURA NAGARD
1987

Coperta de TRAIAN ALEXANDRU FILIP

Titlul original al lucrării

ARTHUR KOESTLER
THE THIRTEENTH TRIBE.
The Khazar Empire and its Heritage
© ARTHUR KOESTLER, 1976
© 1986, Editrice Nagard Foro Trajano 1/A Roma-Italia

Versiune electronică:
[V1.0]

Corectură [V1.0]: mai 2025

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 9
Partea întâi ÎNĂLŢAREA ŞI DECLINUL KHAZARILOR 11
I. ÎNĂLŢAREA 12
§ 1.1 12
§ 1.2 16
§ 1.3 18
§ 1.4 21
§ 1.5 22
§ 1.6 23
§ 1.7 25
§ 1.8 30
§ 1.9 32
§ 1.10 40
§ 1.11 42
§ 1.12 44
§ 1.13 47
§ 1.14 49
§ 1.15 50
II. CONVERTIREA 57
§ 2.1 57
§ 2.2 62
§ 2.3 63
§ 2.4 68
§ 2.5 71
§ 2.6 73
§ 2.7 76
§ 2.8 77
§ 2.9 80
III. DECLINUL 82
§ 3.1 82
§ 3.2 84

§ 3.3 86
§ 3.4 91
§ 3.5 92
§ 3.6 93
§ 3.7 95
§ 3.8 96
§ 3.9 98
§ 3.10 102
§ 3.11 104
§ 3.12 108
IV. PRĂBUŞIREA 110
§ 4.1 110
§ 4.2 114
§ 4.3 115
§ 4.4 116
§ 4.5 119
§ 4.6 121
§ 4.7 123
§ 4.8 126
§ 4.9 130
§ 4.10 131
§ 4.11 133
Partea a doua MOŞTENIREA 136
V. PRIBEGIA 137
§ 5.1 137
§ 5.2 138
§ 5.3 140
§ 5.4 143
§ 5.5 145
§ 5.6 148
VI. DE UNDE VENEAU? 155
§ 6.1 155
§ 6.2 155
§ 6.3 158
§ 6.4 162
§ 6.5 163

VII. INTERFERENŢE ŞI CURENTE CONTRADICTORII 165
§ 7.1 165
§ 7.2 166
§ 7.3 168
§ 7.4 173
§ 7.5 174
§ 7.6 175
VIII. RASĂ ŞI MIT 177
§ 8.1 177
§ 8.2 178
§ 8.3 182
§ 8.4 186
§ 8.5 189
§ 8.6 192
REZUMAT 196
ANEXE 198
Anexa I NOTĂ ASUPRA ORTOGRAFIEI 199
Anexa II NOTĂ ASUPRA IZVOARELOR 201
(A) IZVOARE VECHI 201
(B) LITERATURA MODERNĂ 206
Anexa III „CORESPONDENŢA KHAZARĂ” 210
§ 1 210
§ 2 212
§ 3 213
§ 4 215
Anexa IV CÂTEVA IMPLICAŢII: ISRAELUL ŞI DIASPORA 218
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 222
INDEX 229
NOTE 242

Închin această carte lui Harold Harris,
editorul cu care n-am avut niciun conflict,
şi care mi-a sugerat titlul acestei lucrări

0 100 200 km
R.Kama
Bolgar
Suwar
URALI
BULGARI
R.Volga
R.Ural
Cernigov
Kiev
R.Nipru
R.Don
R.Donet
BURTAŞI
KHAZARI
„Drumul Khazarilor"
(Culoarul de transbordare
Don-Volga)
R.Emba
UNGURI
ROMÂNIA
R.Siret
R.Prut
R.Nistru
Sarkel
Khazaran Itil
(Saksin?)
Sîr-Daria
GHUZI
MAREA ARAL
Dunărea
MAREA AZOV
Kerci
CRIMEEA
Doros
Cherson
Tamatarkha
R.Kuban
BULGARI
MAREA NEAGRĂ
Pasul Dariel
Samandar
Balanjar
MAREA CASPICĂ
(MAREA KHAZARILOR)
Gurganj
HOREZM
Amu-Daria
(Oxus)
Constantinopol
CAUCAZ
Sangaros
Tiflis
R.Kuria
Babal-Abwab (Derbent)
Trebizonda
GRUZIA
Bardhaa
Baku
IMPERIUL BIZANTIN
JURJAN
R.Jurjan
MAREA MEDITERANĂ
ARMENIA
AZERBAIDJAN
SHIRVAN
Adana
Dyarbekir
Ardabil
TABARISTAN
Mosul

CUVÂNT ÎNAINTE

Istoria Europei şi a lumii nu poate fi înţeleasă, în adevărata ei semnificaţie, fără cunoaşterea profundă a istoriei poporului evreiesc, istoria bazată pe o religie „naţională”, exclusivă, care a servit şi care constituie premisele religiei creştine şi islamice. Aceste două religii au oarecare coloratură politică, unificatoare, de apropiere, dar într-o măsură incomparabil mai redusă decât religia mozaică, coagulată pe plan mondial şi caracterizată printr-o solidaritate exemplară.

În genere, religia nu schimbă etnia. Dominaţia politică îndelungată poate să ducă la formarea de noi etnii. O religie adoptată în mod voluntar, deci nu impusă prin forţă, nu poate să ducă la asemenea rezultate. Probă sunt naţiunile europene care au adoptat religia creştină, dar au rămas ceea ce sunt şi chiar s-au războit între ele. În zilele noastre asistăm la un război islamic.

Practicată în templele „comunităţilor”, religia mozaică înfăţişează o permanentă comemorare şi exaltare a istoriei unui popor alcătuit din 12 triburi (Simeon, Iuda, Beniamin, Ruben, Gad, Dan, Efraim, Manase, Isahab, Abulon, Aşer, Naftali), care au plecat din regiunea mesopotamică a centrului Ur, s-au deplasat în Ţara Hitiţilor traci nord-dunăreni, apoi au ajuns în Egipt, unde s-au înmulţit atât de mult, încât au depăşit chiar numărul populaţiei egiptene. De aici, au emigrat din nou în Palestina (ţară care şi-a căpătat numele după tribul trac al Phalestinilor coborâţi din Haemus), unde s-au organizat în două regate: al lui Juda şi al lui Israel. După includerea Palestinei în Imperiul Roman, Evreii semiţi care îşi câştigaseră o conştiinţă naţională datorită „egipteanului” Moise, crescut ca un vlăstar princiar în palatul faraonilor, s-au întins în tot Imperiul, mai ales după distrugerea templului de la Ierusalim. Cu aceasta a început diaspora, care durează şi astăzi, deşi – cum just era să existe – a fost întemeiat în zilele noastre statul Israel.

Puţini mai sunt azi Evreii semiţi împrăştiaţi în lume, cum ar fi Sefardiţii în Spania, alţii aşezaţi la Salonic şi Constantinopol, mai ales în Mediterana.

Diferite alte etnii au adoptat religia mozaică. Între acestea, Khazarii, turcomani din stepele scitice, care şi-au ales această religie în anul 740 a. D., cu toate că nu aveau nimic comun cu poporul semit, după cum nici popoarele europene care au adoptat creştinismul, iar cele arabe mozaismul, nu au vreo legătură cu Israelul. Noi neamuri şi rase apar azi în istoria „poporului evreu" din seminţia lui David: turcomanii-turci din Khazaria, Falascia din Ethiopia şi o parte din populaţia neagră din America convertită la mozaism etc. Statisticile arată că astăzi, majoritatea preponderentă a celor 15–20 de milioane de „evrei" din lume sunt cei de origine khazară, cu un aspect fizic diferit, numiţi Aşkenazi. Alungaţi de alţi năvălitori, ei au împânzit Europa şi America, unde au bună situaţie economică şi o mare influenţă politică.

Această situaţie se datorează organizării extraordinar de eficiente a bisericii şi comunităţilor mozaice din lume, legate într-o federaţie mondială. Aşadar, mozaismul este o societate formidabilă, demnă de toată admiraţia, un model de realizare a unor valori naţionale, originale sau de împrumut, cu o structură socio-politică mai puternică decât etnia şi statul.

Este tocmai ceea ce rezulta din opera documentată cu lux de amănunte a lui Arthur Koestler, care fiind şi el khazar mozaic din Ţara Mogiorilor, este departe de orice îndoială sau suspiciune de antisemitism, termen nejustificat şi obsolet. Pe plan istoric, gloria khazară nu poate lipsi din istoria „ebraică" a fondatorului Moise, deşi vine de la un popor de rasă diferită, care pe drept cuvânt poate fi calificat drept al 13-lea trib.

I.C. DRĂGAN

Partea întâi
ÎNĂLŢAREA ŞI DECLINUL KHAZARILOR

„În Khazaria, oile, mierea şi evreii se află din belşug”
MUQADDASI, *Descriptio imperii moslemici* (sec. al 10-lea)

I. ÎNĂLŢAREA

§ 1.1

Cam pe vremea când Carol cel Mare s-a încoronat împărat al Apusului, graniţele răsăritene ale Europei între Caucaz şi Volga erau dominate de un stat evreiesc cunoscut sub numele de Imperiul khazarilor. La apogeul puterii sale, din secolul al VII-lea până în secolul al X-lea e.n. a jucat un rol important în modelarea destinului Europei medievale şi deci şi al celei moderne. Împăratul şi istoricul bizantin Constantin Porfirogenetul (913–959) trebuie să fi fost pe deplin conştient de acest lucru când a înregistrat în tratatul său despre protocolul curţii{[I]} faptul că scrisorile adresate papei de la Roma, precum şi cele către împăratul Apusului aveau un sigiliu în valoare de doi bani de aur, pe când mesajele către regele khazarilor aveau un sigiliu în valoare de trei bani. Nu era vorba de niciun fel de linguşeală, ci de *Realpolitik*. „În perioada de care ne ocupăm, scria Bury, e foarte probabil că hanul khazarilor era aproape la fel de important în ochii făuritorilor politicii externe a imperiului ca şi Carol cel Mare şi succesorii săi.”{[II]}

Ţara khazarilor – cu populaţie de origină turcă – ocupa o poziţie strategică cheie la poarta dintre Marea Neagră şi Marea Caspică unde se înfruntau marile puteri orientale din vremea aceea. Ea servea de tampon care să ocrotească Bizanţul de invaziile triburilor barbare flămânde sau avide din stepele nordice – bulgari, maghiari, pecenegi etc. – şi mai târziu de vikingi şi neamul rhus. Dar la fel de important (dacă nu chiar mai important din punctul de vedere al diplomaţiei bizantine şi al istoriei Europei) este faptul că armatele khazarilor au stăvilit în chip eficace avalanşa arabă chiar în stadiile ei cele mai devastatoare, împiedicând astfel cucerirea Europei răsăritene de către musulmani. Profesorul Dunlop de la Universitatea Columbia, o autoritate de frunte în materie de istorie a khazarilor, a rezumat succint acest episod hotărâtor şi totuşi aproape necunoscut:

> Ţara khazarilor se afla în calea firească a înaintării arabilor. La câţiva ani după moartea lui Mahomed (632) armatele Califatului care mărşăluiau spre nord prin ruinele celor două imperii, măturând totul în calea lor, au ajuns la marea barieră muntoasă a Caucazului. Odată trecută această barieră, le rămânea deschisă dinainte calea către teritoriile Europei răsăritene. Întâmplarea a făcut ca pe linia Caucazului arabii să se lovească de rezistenţa unei puteri militare organizate care i-a împiedicat efectiv să-şi extindă cuceririle în această direcţie. Războaiele dintre arabi şi khazari, care au durat peste o sută de ani, capătă astfel o importanţă istorică deosebită, deşi sunt prea puţin cunoscute. Francii lui Carol Martel pe câmpia de la Tours au răsturnat soarta invaziei arabe. Cam în aceeaşi perioadă ameninţarea la adresa estului Europei era la fel de acută… Musulmanii victorioşi au fost întâmpinaţi şi ţinuţi în loc de forţele regatului khazarilor. Sunt prea puţine îndoieli că dacă nu ar fi existat khazarii în regiunea de la nordul Caucazului, arabii ar fi învăluit Bizanţul – bastionul răsăritean al civilizaţiei europene – iar istoria creştinătăţii şi a islamului ar fi putut să fie total diferită de cea cunoscută nouă.{III}

Date fiind împrejurările, nu ar trebui să ne surprindă faptul că în 732 – după o victorie răsunătoare a khazarilor asupra arabilor – viitorul împărat Constantin V s-a căsătorit cu o prinţesă khazară. La vremea cuvenită, fiul lor a ajuns împăratul Leon IV, cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ironia sorţii a făcut ca ultima bătălie a acestui război, în anul 737, să se termine cu înfrângerea khazarilor. Dar între timp forţa de şoc a „războiului sfânt” al musulmanilor se istovise în mare măsură, Califatul era zguduit de conflicte interne şi năvălitorii arabi au făcut cale întoarsă peste Munţii Caucaz fără să fi izbutit să stabilească un cap de pod permanent în nord – iar khazarii au ajuns mai puternici decât fuseseră anterior.

Câţiva ani mai târziu, probabil în 740, regele, curtea sa şi clasa conducătoare – a militarilor – au îmbrăţişat credinţa mozaică, şi iudaismul a devenit religia de stat a khazarilor. Nu încape îndoială că această hotărâre i-a uimit pe contemporani la fel de mult cum i-au surprins şi pe cărturarii moderni dovezile acestei realităţi oferite de

izvoare arăbeşti, bizantine, ruseşti şi ebraice. Unul dintre cele mai recente comentarii poate fi aflat într-o lucrare a istoricului marxist maghiar dr. Antal Bartha. Cartea lui despre *Societatea maghiară în secolele ale VIII-lea şi IX-lea*{[IV]} consacră mai multe capitole khazarilor, întrucât ungurii au fost sub stăpânirea acestora cea mai mare parte a perioadei respective. Şi totuşi convertirea lor la iudaism e discutată într-un singur paragraf, cu o jenă evidentă:

> Cercetările noastre nu se pot ocupa de problemele referitoare la istoria iudeilor, dar ne vedem obligaţi să atragem atenţia cititorilor asupra religiei de stat a Regatului khazar. Cultul mozaic a devenit religia oficială a păturilor conducătoare ale societăţii. Nu mai e nevoie să menţionăm că acceptarea cultului mozaic ca religie de stat a unei populaţii neevreieşti din punct de vedere etnic a format obiectul unor speculaţii interesante. Ne vom mulţumi însă cu observaţia că această convertire oficială (în pofida prozelitismului creştin practicat de Bizanţ, în ciuda influenţei musulmane din răsărit, precum şi a presiunii politice exercitate de aceste două puteri) la o religie care nu beneficia de sprijin din partea niciunei puteri politice, fiind dimpotrivă persecutată de mai toate, a devenit o surpriză pentru toţi istoricii preocupaţi de khazari şi nu poate fi considerată un simplu accident, ci trebuie văzută ca un semn al politicii independente urmată de acest regat.

Pasajul acesta ne lasă încă şi mai nedumeriţi decât înainte. Dar cu toate că izvoarele istorice diferă în privinţa unor detalii minore, faptele majore sunt indiscutabile.

Ceea ce rămâne discutabil este destinul khazarilor evrei după distrugerea imperiului lor, în secolul al XII-lea sau al XIII-lea. În această problemă izvoarele de informaţie sunt sărăcăcioase, însă menţionează totuşi diferite aşezări medievale ale khazarilor în Crimeea, Ucraina, Ungaria, Polonia şi Lituania. Tabloul general care se degajă din aceste informaţii fragmentare este acela al unei migraţii a triburilor şi colectivităţilor khazare în aceste regiuni ale Europei răsăritene – în special Rusia şi Polonia – unde, în zorile epocii moderne, se afla cea mai mare concentrare de evrei. Iată ce i-a făcut pe diverşi istorici să presupună că o mare parte, dacă nu chiar cei mai mulţi dintre evreii orientali – şi deci aceeaşi cotă din evreimea

mondială – s-ar putea să fie de origine khazară şi nu semită.

Implicaţiile ample şi cu bătaie lungă ale acestei ipoteze ar putea explica marea prudenţă şi rezervă manifestate de istorici în abordarea acestui aspect – atunci când nu-l evită cu desăvârşire. Astfel, în ediţia din 1973 a lucrării *Encyclopaedia Judaica* articolul despre khazari este semnat de prof. Dunlop, însă există o secţiune separată care se ocupă de „evreii khazari după căderea regatului", semnată de coordonatorii lucrării şi scrisă cu intenţia evidentă de a evita să zdruncine dogma „poporului ales" din minţile credincioşilor:

> Karaiţii (o sectă mozaică fundamentalistă), vorbitori de turcă, aşezaţi în Crimeea, Polonia şi în alte părţi ale lumii, şi-au afirmat legăturile cu khazarii, confirmate poate de dovezi folclorice, antropologice, precum şi lingvistice. S-ar părea că există cantităţi considerabile de dovezi ale prezenţei neîntrerupte în Europa a descendenţilor khazarilor.

Cât de importantă, din punct de vedere cantitativ, este această „prezenţă" a fiilor caucazieni ai lui Iafet în corturile din Şem? Unul dintre cei mai radicali promotori ai ipotezei despre originile khazare ale evreimii este A.N. Poliak, profesor de istorie medievală a evreilor la Universitatea din Tel Aviv. Cartea sa *Khazaria* a fost publicată în ebraică, în 1944, la Tel Aviv, o nouă ediţie apărând în 1951{[v]}. În introducere, prof. Poliak scrie că realităţile impun

> un nou mod de abordare atât a problemei relaţiilor dintre evreimea khazară şi celelalte colectivităţi evreieşti, cât şi a întrebării cât de departe putem merge în considerarea acestei evreimi (khazare) drept nucleu al marii comunităţi evreieşti din Europa orientală… Descendenţii acesteia – cei care au rămas pe loc, cei care au emigrat în Statele Unite şi în alte ţări, precum şi cei care s-au dus în Israel – formează astăzi marea majoritate a evreimii mondiale.

Aceste rânduri fuseseră scrise înainte de a lua lumea cunoştinţă pe deplin de proporţiile reale ale holocaustului nazist, dar acest amănunt nu modifică faptul că marea majoritate a evreilor care au supravieţuit în lumea contemporană sunt de origine est-europeană – şi deci, probabil, mai ales khazară. Dacă aşa stau lucrurile, ar însemna că

strămoşii lor veneau nu de pe malurile Iordanului, ci de pe ale Volgăi, nu din Canaan, ci din Caucaz, adică locul socotit de toată lumea leagănul rasei ariene; deci din punct de vedere genetic, ei se înrudesc mai de aproape cu triburile hunilor, uigurilor şi maghiarilor decât cu seminţiile lui Abraham, Isaac şi Iacob. Dacă se va dovedi că acesta este adevărul, atunci termenul de „antisemitism” ar deveni fără noimă, s-ar goli de conţinut, s-ar baza pe o concepţie falsă împărtăşită atât de călăi, cât şi de victimele lor. Povestea Imperiului khazar, aşa cum se dezvăluie ea încetul cu încetul din trecut, începe să apară ca cea mai cruntă farsă pe care a pus-o vreodată la cale istoria.

§ 1.2

„La urma urmei Atila a fost doar rege al unui regat al corturilor. Statul lui a dispărut – pe când dispreţuitul oraş al Constantinopolului a rămas o putere. Corturile s-au prefăcut în praf şi pulbere, oraşele au rămas. Statul hunilor a fost doar un vârtej…”

Aşa scria Cassel{VI}, un orientalist din veacul trecut, sugerând că din motive similare şi khazarii au avut o soartă similară. Şi totuşi, prezenţa hunilor pe scena europeană a durat doar optzeci de ani[1], în schimb Regatul khazarilor a rămas în picioare vreme de aproape patru veacuri. Şi khazarii locuiau mai ales în corturi, dar aveau şi mari aşezări urbane şi se aflau în toiul procesului de transformare dintr-un trib de războinici nomazi într-o naţiune de fermieri, crescători de animale, pescari, viticultori, negustori şi meşteşugari iscusiţi. Arheologii sovietici au scos la lumină dovezi ale unei civilizaţii relativ avansate, total diferită de „vârtejul hunilor”. Ei au descoperit urme ale unor sate care se întindeau pe mai multe mile{VII}, cu case legate prin galerii de uriaşe grajduri, ocoale de oi şi staule pentru vite (acestea măsurau circa 3,5m × 10–14m şi erau sprijinite de coloane){VIII}. Câteva pluguri trase de boi, care ni s-au păstrat, sunt dovezi ale unui meşteşug remarcabil; la fel şi obiectele păstrate intacte – cataramele, agrafele, platoşele, ornamentele pentru şei.

---

[1] De pe la 372, când au pornit mai întâi hunii spre apus, din stepele de la nord de Marea Caspică, până la moartea lui Atila în anul 453.

Un interes deosebit îl prezintă temeliile îngropate în pământ ale unor case de formă circulară{[IX]}. După spusele arheologilor sovietici, acestea au fost găsite pe tot cuprinsul teritoriilor locuite de khazari şi erau de dată anterioară clădirilor lor „normale” – dreptunghiulare. În mod evident clădirile rotunde simbolizează trecerea de la corturile portative în formă de cupolă către locuinţele permanente; totodată sunt semnul trecerii de la o existenţă nomadă la una aşezată sau cel puţin semistabilă. Sursele arabe contemporane ne spun despre khazari că locuiau numai în oraşele lor – inclusiv capitala Itil – în timpul iernii; de îndată ce venea primăvara îşi pregăteau corturile, îşi părăseau casele şi ieşeau cu oile sau vitele în stepă, tăbărând pe lanul de cereale sau în vii.

Săpăturile arheologice au mai arătat că în perioada sa târzie Regatul khazarilor era înconjurat de un lanţ foarte complicat de fortificaţii, datând din secolele al VIII-lea şi al IX-lea, care îi apărau frontierele nordice de posibile atacuri dinspre stepele întinse. Aceste fortăreţe alcătuiau aproximativ un arc semicircular din Crimeea (stăpânită o vreme de khazari) peste cursul inferior al Doneţului şi al Donului până la Volga; înspre miazăzi erau apărate de Munţii Caucaz, spre apus de Marea Neagră, iar spre răsărit de „Marea khazarilor” – Caspica[2].

Şi totuşi, lanţul nordic de fortificaţii marca doar un inel interior, care proteja inima stabilă a ţării khazarilor; graniţele reale ale stăpânirii lor asupra triburilor de miazănoapte fluctuau după soarta războiului. La apogeul puterii lor ei aveau sub control, sau supuneau la biruri, circa treizeci de naţiuni şi triburi diferite stabilite pe teritoriile vaste cuprinse între Munţii Caucaz, Marea Aral, Munţii Ural, oraşul Kiev şi stepele ucrainene. Printre populaţiile supuse suzeranităţii khazarilor se numărau bulgarii, burtaşii, ghuzii, maghiarii (ungurii), coloniile gotice şi greceşti din Crimeea, precum şi triburile slave din ţinuturile păduroase de la nord-vest. Dincolo de

[2] În *Istoria poporului gruzin*, Londra, 1952, W.E.O. Allen scrie: „Până şi astăzi, amintindu-şi spaima arabilor de incursiunile khazarilor, musulmanii mai numesc Bahr-ul khazar, adică Marea khazarilor, Caspica – o întindere de apă la fel de schimbătoare ca şi nomazii – care spală stepele”.

aceste dominioane întinse, armatele khazarilor mai făceau expediţii de jaf şi în Gruzia şi Armenia sau pătrundeau în Califatul arab până la Mosul. Iată cum se exprima arheologul sovietic M. I. Artamonov{[X]}:

> Până în secolul al IX-lea khazarii n-aveau rivali la supremaţia lor în regiunile de la nordul Mării Negre şi în stepa şi regiunile împădurite de pe Nipru. Khazarii au fost stăpânii supremi ai jumătăţii sudice a Europei răsăritene vreme de un secol şi jumătate şi reprezentau un bastion puternic, astupând poarta Uralo-Caspică de trecere din Asia în Europa. În toată această perioadă ei au ţinut în frâu invazia triburilor nomade din răsărit.

Privind sumar istoria marilor imperii nomade ale răsăritului, vedem Regatul khazar ocupând o poziţie intermediară ca durată a existenţei, ca proporţii, precum şi ca grad de civilizaţie, între imperiile hunilor şi avarilor care l-au precedat şi imperiile mongolilor care i-au urmat.

§ 1.3

Dar cine erau aceşti oameni remarcabili – remarcabili atât prin puterea şi realizările lor, cât şi prin convertirea la o religie de paria? Descrierile care au ajuns până în zilele noastre provin din izvoare ostile şi nu pot fi acceptate ca atare. „Cât despre khazari, scrie un cronicar arab{[XI]}, ei se află la nord de pământul locuit, către zona a şaptea, având deasupra capetelor lor Constelaţia Plugului. Pământul lor este rece şi umed, de aceea şi feţele lor sunt albe, ochii albaştri, părul fluturând în plete şi mai ales roşu, trupurile mărunte şi firea rece. Înfăţişarea lor e îndeobşte sălbatică.”

După un veac de înfruntări armate, era evident că scriitorul arab nu-i putea privi cu prea multă simpatie pe khazari. Acelaşi lucru se poate spune şi despre scribii gruzini sau armeni ale căror ţări cu o cultură mult mai veche fuseseră devastate în repetate rânduri de călăreţii khazari. O cronică georgiană, făcându-se ecoul unei tradiţii străvechi, îi identifică pe khazari cu armiile lui Gog şi Magog – „sălbatici, cu feţe hidoase şi deprinderi de fiare sălbatice, care beau sânge de om”{[XII]}. Un autor armean se referă la „mulţimea

îngrozitoare a khazarilor cu feţe lătăreţe şi obraznice, fără gene şi cu plete lungi ca ale femeilor”{[XIII]}. Şi în sfârşit, geograful arab Istakhri, unul din principalele izvoare arăbeşti spune: „Khazarii nu seamănă cu turcii. Au părul negru şi sunt de două soiuri: unii numiţi *kara-khazari* (khazarii negri) oacheşi la faţă, aproape măslinii de parcă ar fi indieni şi ceilalţi, albi *(ak-khazarii)* uluitor de chipeşi”{[XIV]}.

Iată deci un pasaj mai măgulitor care însă nu face decât să sporească nedumerirea noastră, întrucât popoarele turcice vorbeau deseori despre clasele sau clanurile conducătoare, denumindu-le „albe” şi despre cele de jos, denumindu-le „negre”. Aşadar, nu avem niciun motiv să credem că „bulgarii albi” erau mai albi decât „bulgarii negri” sau că „hunii albi” *(eftaliţii)*, care au invadat India şi Persia în secolele al V-lea şi al VI-lea erau mai albi la faţă decât celelalte triburi hunice care au invadat Europa. Khazarii oacheşi ai lui Istakhri – ca şi în alte scrieri ale lui şi ale colegilor lui – erau descrişi din auzite sau pe baza unor legende; ca atare nu am aflat de la el mai mult decât ştiam despre înfăţişarea fizică sau originea etnică a khazarilor.

La cea din urmă problemă nu putem da decât un răspuns vag şi destul de general. Dar la urma urmei tot la o dezamăgire duc şi cercetările privitoare la originea hunilor, alanilor, avarilor, bulgarilor, maghiarilor, başchirilor, burtaşilor, sabirilor, uigurilor, saragurilor, onogurilor, utigurilor, cutigurilor, tamiacilor, cotragurilor, cabarilor, zabenderilor, pecenegilor, ghuzilor, cumanilor, chipceacilor şi a altor zeci de triburi sau populaţii care într-un moment sau altul din istoria Regatului khazar au trecut barierele domeniilor acestor migratori. Până şi hunii, despre care ştiin mult mai mult, sunt de origine incertă; s-ar părea că numele lor provine de la cuvântul chinezesc *hiong-nu*, care desemnează nomazii războinici în general, pe când alte naţiuni au aplicat în mod asemănător, tot fără discriminare, numele de „hun” hoardelor nomade de tot felul, printre care şi „hunii albi” pomeniţi mai sus, sabirii, maghiarii şi khazarii[3].

[3] E amuzant de observat că în timp ce în cursul primului război mondial englezii foloseau tot peiorativ cuvântul *huni* cu referire la *germani*, în Ungaria, mea natală copiii de şcoală erau învăţaţi să-i privească pe „glorioşii huni, strămoşii noştri” cu mândrie patriotică; un club aristocratic de la Budapesta se numea „Hunnia”, iar Atila este un nume de botez foarte răspândit, care se

În primul secol de după Hristos chinezii i-au mânat pe aceşti vecini dezagreabili, hunii, spre apus, declanşând astfel una dintre aceste avalanşe periodice care au măturat timp de secole ţinuturile din Asia până spre apusul Europei. Din secolul al V-lea înainte, multe dintre aceste triburi mânate spre apus erau denumite prin termenul generic de „turci". Se presupune că şi acest termen este de origine chineză (derivând pare-se de la numele unui deal) şi a fost folosit ulterior pentru toate triburile care vorbeau limbi cu anumite caracteristici comune – limbile „turcice". Astfel, termenul de turc, în sensul în care era folosit de autorii medievali – şi adeseori chiar şi de etnologii moderni – se referă în primul rând la limbă şi nu la rasă. În acest sens hunii şi khazarii erau şi ei popoare „turcice"[4].

Limba khazarilor pare să fi fost un dialect ciuvaş al limbii turce, şi acest dialect mai supravieţuieşte în Republica Socialistă Sovietică Autonomă Ciuvaşă, aflată între Volga şi Sura. De fapt se consideră că ciuvaşii ar fi descendenţi ai bulgarilor care vorbeau un dialect asemănător cu cel al khazarilor. Dar toate aceste legături sunt destul de firave, se întemeiază pe deducţiile mai mult sau mai puţin speculative ale filologilor orientali. Tot ce putem spune cu siguranţă este că aceşti khazari erau un trib turcic, care a erupt din stepele asiatice, probabil în secolul al V-lea al erei noastre.

Originea numelui *khazar* şi derivatele sale moderne au format şi ele obiectul multor speculaţii inteligente. Foarte probabil, cuvântul provine de la rădăcina turcească *gaz* = „a rătăci" şi înseamnă pur şi simplu „nomad". Mai mare interes pentru nespecialişti prezintă câteva derivate presupuse moderne ale cuvântului: printre ele cuvântul rusesc *cazac* şi cuvântul maghiar *huzar*, ambele însemnând călăreţ cu înfăţişare marţială (cel din urmă derivat probabil prin intermediar sârbo-croat din cuvântul prin care se refereau grecii la khazari); de asemenea, cuvântul german *Ketzer* = „eretic", adică evreu. Dacă toate aceste derivări sunt corecte, ele ar trebui să ne demonstreze şocul produs de khazari asupra imaginaţiei unui mare număr de popoare

---

bucură şi astăzi de popularitate.

[4] Dar nu şi maghiarii a căror limbă aparţine grupului ugro-finic.

diferite în Evul Mediu.

§ 1.4

Câteva cronici persane şi arăbeşti ne oferă o combinaţie foarte atrăgătoare de legende şi bârfeli. Uneori ele încep cu „facerea lumii" şi se încheie cu ştiri senzaţionale ca în presa modernă. De pildă Yakubi, istoric arab din secolul al IX-lea, trasează obârşia khazarilor până la Iafet, al treilea fiu al lui Noe. Motivul „Iafet revine adesea în literatură, în timp ce alte legende îi leagă pe khaziari de Abraham sau de Alexandru cel Mare.

Una din primele referiri specifice la khazari se află într-o cronică siriană a lui „Zaharia Retor" (de fapt alcătuită de un scrib anonim şi denumită după un istoric grec anterior a cărui operă este rezumată în cadrul compilaţiei respective) datând de pe la mijlocul secolului al VI-lea. Aici sunt menţionaţi khazarii într-o listă de populaţii din regiunea Caucazului. Alt izvor arată că ei fuseseră în centrul atenţiei cu un veac mai înainte şi erau strâns legaţi de huni. În anul 448 e.n., împăratul bizantin Teodosie II a trimis la Atila o solie în care se afla şi celebrul orator Priscus. Acesta din urmă a alcătuit o relatare amănunţită nu numai a negocierilor diplomatice, ci şi a intrigilor de curte şi întâmplărilor din somptuoasa sală de ospeţe a lui Atila; de fapt, omul era un splendid reporter contemporan pentru rubrica mondenă şi constituie încă şi astăzi una din principalele surse de informaţii despre obiceiurile şi datinile hunilor. Dar Priscus ne mai spune şi anecdote despre un popor supus de huni, pe care îl numeşte *akaţiri* – adică foarte probabil *ak-khazarii* sau „khazarii albi" pomeniţi mai înainte şi deosebiţi de *kara-khazari*, „khazarii negri"[5].

Priscus ne spune că împăratul bizantin a încercat să atragă de

[5] Akaţirii sunt pomeniţi ca un neam de luptători şi de către Iordanes, marele istoric al goţilor din veacul următor şi de către anonimul „geograf de la Ravenna" care îi identifică în mod expres cu khazarii. Ideea este acceptată de majoritatea autorilor moderni, cu excepţia semnificativă a lui Marquart, dar în privinţa părerilor acestuia trebuie văzută infirmarea pe care o aduce Dunlop în *Op. cit.*, pp. 7 sqq. De exemplu, Cassel subliniază că pronunţia şi ortografia folosită de Priscus urmează pe cea armenească şi georgiană – *khazir*.

partea lui acest neam războinic, dar lacomul şef khazar numit Karidah a socotit ploconul oferit mult prea mic şi deci s-a dat de partea hunilor. Atila a învins căpeteniile rivale împreună cu Karidah, l-a înscăunat pe acesta drept conducător unic al akafirilor şi l-a poftit să-i viziteze curtea. Karidah nu a mai contenit să-i mulţumească pentru invitaţie şi i-a spus că „ar fi prea greu pentru un muritor să privească un zeu drept în faţă. Căci, după cum nu te poţi uita la discul soarelui, cu atât mai puţin poţi privi faţa celui mai mare dintre toţi zeii fără a fi rănit”. Probabil că linguşeala l-a încântat pe Atila, căci a întărit stăpânirea lui Karidah.

Cronica lui Priscus confirmă ideea apariţiei khazarilor pe scena europeană pe la mijlocul secolului al V-lea ca popor dominat de huni; împreună cu maghiarii şi alte triburi, khazarii pot fi socotiţi un vlăstar târziu al hoardei lui Atila.

§ 1.5

Prăbuşirea Imperiului hunilor, după moartea lui Atila a lăsat un vid al puterii în Europa răsăriteană, prin care s-au perindat din nou, val după val, hoardele nomade în frunte cu uigurii şi avarii. În mai tot cursul acestei perioade khazarii păreau fericiţi să se ocupe de invadarea bogatelor regiuni transcaucaziene ale Gruziei şi Armeniei şi au adunat unele prăzi foarte preţioase. În cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, au devenit forţa dominantă printre triburile de la nord de Caucaz. De la această dată înainte o serie de triburi de acolo – printre care sabirii, saragurii, samandarii, balanjarii – nu mai sunt pomenite în izvoarele istorice: ele fuseseră supuse ori absorbite de khazari. După cât se pare rezistenţa cea mai dârză au opus-o puternicii bulgari. Dar întrucât şi ei au fost zdrobiţi pe plan militar (în jurul anului 641) naţiunea lor s-a împărţit în două: unii bulgari au migrat spre apus până la Dunăre, pe teritoriul Bulgariei moderne, alţii s-au deplasat spre nord-est până la cursul mijlociu al fluviului Volga şi au rămas sub suzeranitatea khazarilor. Pe parcursul naraţiunii noastre ne vom întâlni adeseori atât cu bulgarii danubieni, cât şi cu cei de pe Volga.

Dar înainte de a avea un stat suveran, khazarii au trebuit să-şi mai

facă ucenicia sub o altă putere efemeră – aşa-zisa împărăţie turcească de Apus, sau regatul turcut. Era vorba de o federaţie de triburi, unite prin sceptrul aceluiaşi conducător: *Kaganul* sau *Khaganul* – titlu pe care aveau să-l adopte ulterior şi căpeteniile khazarilor[6].

Acest prim stat turcesc – dacă îl putem denumi astfel – a dăinuit vreme de un veac (circa 550–650) apoi s-a dezmembrat, fără a mai lăsa vreo urmă. Şi totuşi abia după înfiinţarea acestui regat s-a folosit numele de „turc" – aplicat unei naţiuni specifice, distincte de alte popoare care vorbeau limbi turcice, de exemplu khazarii şi bulgarii[7].

Khazarii se aflaseră sub tutela hunilor, apoi sub cea a turcilor. După eclipsa turcilor în miezul veacului al VII-lea, le-a venit lor rândul să stăpânească „regatul de miazănoapte", aşa cum au ajuns să-l denumească persanii şi bizantinii. După una dintre tradiţiile curente{[xv]} marele rege persan Chosrau (Chosroes) Anushirawa (Cel binecuvântat) ţinea în palatul lui trei tronuri de aur pentru oaspeţi. Erau rezervate pentru împăraţii Bizanţului, Chinei şi khazarilor. De fapt niciuna din vizitele acestor potentaţi nu s-a făcut, iar tronurile de aur – dacă vor fi existat cu adevărat – trebuie să fi avut un rol strict simbolic. Indiferent dacă e vorba de realităţi sau de legende, povestea se potriveşte perfect cu relatarea oficială a împăratului Constantin despre triplul sigiliu de aur acordat de cancelaria imperială conducătorilor khazarilor.

§ 1.6

Astfel, în primele decenii ale secolului al VII-lea, exact înainte de dezlănţuirea uraganului musulman din Arabia, Orientul Mijlociu era

---

[6] Alte ortografii sunt Kagan sau Khagan sau Hagan etc. Orientaliştii manifestă puternice idiosincrazii în privinţa ortografiei – vezi prima anexă a cărţii de faţă. Voi păstra grafia Kagan ca cea mai puţin supărătoare pentru ochii occidentalilor. În schimb, la cuvântul *khazar*, litera h este păstrată de toată lumea.

[7] Şi totuşi aceasta nu a împiedicat folosirea fără discriminare a denumirii „turc", până în zilele noastre, pentru orice trib nomad din stepe, ca un eufemism pentru barbari sau sinonim pentru huni. Tocmai aceasta a generat numeroase confuzii în interpretarea izvoarelor vechi.

dominat de un triunghi de mari puteri: Bizanţul, Persia şi Împărăţia turcească de Apus. Primele două se războiseră din când în când vreme de un veac şi amândouă păreau să se afle în pragul prăbuşirii; ulterior Bizanţul şi-a revenit, dar regatul persan avea să cunoască foarte curând o soartă tragică – şi de fapt khazarii au profitat de eveniment ca păsări de pradă.

De formă se aflau încă sub suzeranitatea statului turcesc de Apus, în cadrul căruia ei reprezentau cea mai puternică forţă efectivă şi căreia aveau să-i urmeze foarte curând; drept care, în anul 627, împăratul roman Heracliu a încheiat prima dintr-o suită de alianţe militare cu khazarii, pregătindu-şi campania decisivă împotriva Persiei. Există mai multe versiuni asupra rolului jucat de khazari în campania respectivă – acoperită de prea puţină glorie – dar elementele principale sunt bine stabilite. Khazarii i-au furnizat lui Heracliu patruzeci de mii de călăreţi sub comanda căpeteniei Ziebel, care a participat la înaintare până în Persia, dar apoi – probabil plictisit de strategia mult prea prudentă a grecilor – s-a întors pentru a asedia oraşul Tiflis; nu a avut succes, dar în anul următor şi-a unit din nou forţele cu cele ale lui Heracliu şi a cucerit capitala Gruziei, întorcându-se cu prăzi bogate. Istoricul englez Gibbon ne-a oferit o descriere plină de vioiciune şi culoare (întemeindu-se pe scrierile lui Teofan) a primei întâlniri dintre împăratul roman şi căpetenia khazară{[XVI]}:

> …alianţei ostile încheiate de Chosroes cu avarii, împăratul roman i-a opus alianţa utilă şi onorabilă a turcilor. [După cum s-a văzut ulterior, el se referea la khazari.] Răspunzând generos la invitaţie, hoarda khazarilor şi-a transportat corturile din lunca Volgii până în munţii din Georgia; Heracliu i-a primit lângă Tiflis şi hanul cu nobilii lui au descălecat (dacă putem să-i credem pe istoricii greci) şi au căzut cu faţa în ţărână, pentru a se închina veşmintelor de purpură ale Cezarului. Asemenea omagii voluntare şi ajutoarele substanţiale meritau cea mai caldă recunoştinţă şi răsplată; iar împăratul, scoţându-şi diadema, a pus-o pe capul prinţului turc, pe care l-a salutat cu o îmbrăţişare călduroasă şi cu titlul de fiu. După un ospăţ somptuos, el i-a dăruit lui Ziebel tacâmuri şi podoabe, aurul, pietrele preţioase şi mătasea folosite la masa imperială şi, cu mâna lui, a împărţit giuvaeruri şi cercei noilor săi aliaţi.

> În cursul unei întrevederi tainice el a scos la iveală portretul fiicei sale Evdochia, tratându-l pe barbar cu condescendenţă linguşitoare, făgăduindu-i o mireasă frumoasă şi de rang mare, în felul acesta obţinând un ajutor imediat ce consta în patruzeci de mii de cai…

Evdochia (sau Epifania) a fost singura fiică a lui Heracliu cu prima lui soţie. Făgăduiala de a da mâna fetei „turcului" arată încă o dată cât de mult preţ punea curtea bizantină pe alianţa cu khazarii. Căsătoria însă nu s-a mai putut face pentru că Ziebel a murit în timp ce Evdochia venea cu suita ei spre el. La Teofan mai există şi o referire echivocă, în sensul că Ziebel „i-a înfăţişat împăratului pe fiul său, un băiat imberb" – oare ca un *quid pro quo?*

Mai există şi un alt pasaj pitoresc într-o cronică armenească, citând textul a ceea ce s-ar putea numi un ordin de mobilizare emis de conducătorul khazar pentru a doua campanie împotriva Persiei: era adresat „tuturor triburilor şi popoarelor (sub autoritate khazară), tuturor locuitorilor de la munte şi din câmpii, care trăiesc în case sau sub cerul deschis, raşi în cap sau purtând plete lungi{[XVII]}.

Iată, aşadar, o primă indicaţie asupra mozaicului etnic eterogen ce avea să alcătuiască Imperiul khazar. „Adevăraţii khazari" care îl stăpâneau au fost probabil întotdeauna o minoritate – exact ea austriecii în cadrul monarhiei austro-ungare.

§ 1.7

Statul persan nu şi-a mai revenit după înfrângerea zdrobitoare suferită în anul 627 din partea împăratului Heracliu. A urmat o răscoală; regele a fost ucis de propriul său fiu care, la rândul lui, a murit câteva luni mai târziu; pe tron a fost înălţat un copil şi după zece ani de anarhie şi haos primele armate arabe care au erupt pe câmpul de bătălie au dat lovitura de graţie Imperiului sasanizilor. Cam în aceeaşi perioadă Imperiul turc de Apus s-a destrămat în triburile care îl compuneau. Un nou triunghi al puterilor l-a înlocuit pe cel anterior: Califatul islamic, Bizanţul creştin şi nou-născutul Regat khazar la nord. Tocmai acestuia din urmă i-a revenit misiunea de a duce greul în faţa atacului arab în fazele sale iniţiale şi de a

proteja de năvălitori câmpiile Europei răsăritene.

În primii douăzeci de ani de la Hegira – (fuga lui Mahomed la Medina în anul 622, cu care începe calendarul arab) musulmanii izbutiseră deja să cucerească Persia, Siria, Mesopotamia, Egiptul şi să încercuiască inima Imperiului bizantin (Turcia de azi) într-un semicerc mortal care se întindea de la Mediterana până în Caucaz şi până la ţărmul de sud al Mării Caspice. Caucazul reprezenta un obstacol natural impresionant, dar nu mai insurmontabil decât Pirineii: putea fi trecut prin pasul Dariel[8] sau ocolit prin defileul Darband (azi Derbent, n.t.), pe ţărmul Mării Caspice.

Defileul fortificat numit de arabi *Bab al Abwab*, Poarta Porţilor, era un fel de barieră istorică pe unde, din vremuri care se pierd în negura timpurilor, khazarii şi alte triburi jefuitoare atacau ţările de la miazăzi şi apoi se retrăgeau. Acum era rândul arabilor s-o folosească. Între anii 642 şi 652, au pătruns de mai multe ori prin defileul Darband şi au înaintat în inima Khazariei, încercând capturarea oraşului cel mai apropiat, Balanjar, care le-ar fi asigurat un cap de pod, pe partea europeană a Caucazului. În această fază a războiului dintre arabi şi khazari, primii au fost respinşi de fiecare dată; ultima oară în 652, într-o mare bătălie în cursul căreia ambele tabere au folosit artileria (catapulte şi baliste). Au pierit patru mii de arabi, în frunte cu comandantul lor, Abdar-Rahman ibn-Rabiah; ceilalţi au fugit în dezordine peste munţi.

În următorii treizeci sau patruzeci de ani arabii nu au mai încercat nici o altă incursiune în fortăreaţa khazarilor. Principalele lor atacuri se concentrau acum asupra Bizanţului. În repetate ocazii[9] au asediat Constantinopolul pe mare şi pe uscat; dacă ar fi izbutit să împresoare capitala bizantină peste Caucaz şi în jurul Mării Negre, probabil că soarta Imperiului roman ar fi fost pecetluită. Între timp, după ce i-au subjugat pe bulgari şi pe maghiari, khazarii şi-au desăvârşit expansiunea spre vest până în Ucraina şi Crimeea. Dar acestea nu mai erau raiduri întâmplătoare întreprinse pentru luarea prăzii şi a prizonierilor; erau războaie de cucerire care integrau popoarele

[8] Astăzi trecătoarei Kazbek.

[9] În anii 669, 673–678, 717–718.

cucerite într-un imperiu cu o administraţie stabilă, stăpânit de măreţul Kagan, care îşi numea guvernatori de provincii pentru a administra teritoriile cucerite şi a strânge dările. La începutul secolului al VIII-lea, statul khazarilor era suficient de bine consolidat pentru ca ei să poată trece la ofensivă împotriva arabilor.

Văzută acum, la o distanţă de peste o mie de ani, perioada ostilităţilor intermitente care au urmat (aşa-zisul „al doilea război arab", 722–737) apare ca o serie de episoade plicticoase de proporţii locale, repetând acelaşi tipar: cavaleria khazarilor îmbrăcată în armuri grele răzbătând prin trecătoarea Dariel sau poarta Darband în domeniile Califului, la miazăzi; apoi, în sens invers, urmărită de contralovituri din partea arabilor prin aceeaşi trecătoare sau acelaşi defileu, înspre fluviul Volga şi în final retragerea. Privind astfel invers prin telescop, ne amintim de vechea poezie proastă despre nobilul duce de York care avea zece mii de ostaşi: „În marş spre vârful dealului îi ducea/Şi pe-urmă îndărăt la vale-i cobora". De fapt, sursele arabe (deşi adeseori exagerează) vorbesc de armate alcătuite din o sută de mii şi chiar din trei sute de mii de ostaşi angajaţi în luptă de o parte şi de alta, probabil mai numeroase decât trupele care cam în aceeaşi perioadă au decis prin bătălia de la Tours soarta lumii occidentale.

Fanatismul care sfidează moartea, caracteristic acestor războaie, este ilustrat de episoade cum ar fi sinuciderea prin foc a unui întreg oraş khazar ca o alternativă la capitulare; otrăvirea de către un general arab a apei pentru Bab al Abwab; sau cuvântarea tradiţională care trebuia să oprească debandada unei armate arăbeşti înfrânte şi s-o facă să lupte până la ultimul om: „Spre grădină, musulmani, nu spre foc" – deoarece bucuriile grădinii paradisului erau asigurate fiecărui ostaş musulman căzut în „războiul sfânt".

Într-un anumit stadiu în cursul acestor cincisprezece ani de lupte, khazarii au cotropit Gruzia şi Armenia, administrând armatei arabe o înfrângere totală în bătălia de la Ardabil (anul 730) şi au înaintat până la Mosul şi Dyarbakir, dincolo de jumătatea drumului până la Damasc, capitala Califatului. Dar o armată musulmană proaspăt ridicată a stăvilit şuvoiul şi khazarii s-au retras peste munţi spre casă. În anul următor, Maslamah ibn Abd-al-Malik, cel mai renumit general

arab din vremea aceea, fost comandant al armatei ce asediase Constantinopolul, a cuprins oraşul Balanjar şi chiar a ajuns tocmai până la Samandar, alt oraş mare al khazarilor, mai spre nord. Dar nici de data asta n-au izbutit invadatorii să-şi stabilească o garnizoană permanentă şi din nou s-au văzut siliţi să se retragă dincolo de Caucaz. Oftatul de uşurare care s-a făcut auzit în Imperiul roman s-a concretizat sub forma unei noi alianţe dinastice, când moştenitorul tronului a fost căsătorit cu o prinţesă khazară şi fiul lui avea să conducă Bizanţul şi să fie cunoscut sub numele de Leon Khazarul.

Ultima campanie a arabilor a fost comandată de viitorul calif Marwan II şi s-a sfârşit printr-o victorie à la Pirus. Marwan a făcut Kaganului khazar o ofertă de alianţă, apoi a dat un atac prin surprindere prin ambele trecători. Armata khazară, neputând să-şi revină din şocul iniţial, s-a retras până la Volga. Kaganul a fost silit să ceară pace; conform tradiţiei din alte ţări cucerite, Marwan a pretins convertirea Kaganului la „credinţa adevărată". Kaganul s-a supus, dar convertirea sa la islamism trebuie să fi fost strict formală, căci despre acest episod nu se mai aude nimic din izvoare arăbeşti ori bizantine – spre deosebire de efectele durabile ale stabilirii iudaismului ca religie de stat câţiva ani mai târziu[10].

Mulţumit de rezultatele obţinute, Marwan îşi luă adio de la Khazaria şi-şi duse trupele în marş înapoi în Transcaucazia – fără a lăsa în urmă niciun fel de garnizoană, guvernator sau aparat administrativ. Dimpotrivă, la scurtă vreme ceru să afle condiţiile unei noi alianţe cu khazarii împotriva triburilor răzvrătite din sud.

Scăpaseră ca prin urechile acului. Motivele care determinaseră aparenta mărinimie a lui Marwan nu pot fi stabilite cu precizie, ci doar presupuse – ca şi multe alte elemente din acest bizar capitol de istorie. Poate arabii îşi dădură seama că, spre deosebire de relativ civilizaţii persani, armeni sau georgieni (gruzini), aceşti feroci „barbari ai nordului" nu puteau fi conduşi de un prinţ marionetă convertit la islamism şi de o garnizoană foarte mică. De altfel Marwan avea nevoie de toţi ostaşii armatei sale pentru a potoli rebeliunile ample din Siria şi din alte părţi ale Califatului omaiad, pe cale de a se

[10] Data probabilă a convertirii este anul 740 – vezi mai jos.

destrăma. Însuşi Marwan a fost comandant şef în războaiele civile care au urmat şi în 744 a devenit ultimul calif omaiad (asasinat din păcate peste şase ani când califatul a încăput pe mâinile dinastiei abbasidă). Date fiind aceste condiţii, Marwan pur şi simplu nu putea să-şi epuizeze resursele prin noi războaie cu khazarii şi a trebuit să se mulţumească doar să le dea o lecţie care să-i avertizeze să nu mai facă incursiuni peste Caucaz.

Şi aşa, uriaşul cleşte musulman, mişcarea desfăşurată peste Pirinei în apus şi peste Caucaz înspre Europa orientală, s-a izbit de o stavilă la ambele capete aproape concomitent. După cum francii lui Carol Martel au salvat Galia şi Europa occidentală, tot aşa khazarii au salvat drumurile răsăritene către Volga, Dunăre şi însuşi Imperiul roman de Răsărit. Cel puţin în această privinţă sunt de acord arheologul şi istoricul sovietic Artamonov şi istoricul american Dunlop. Pe acesta din urmă l-am citat deja în sensul că dacă n-ar fi fost khazarii, „Bizanţul, bastionul răsăritean al civilizaţiei europene, ar fi fost încercuit de arabi", iar cursul istoriei ar fi putut să fie total diferit.

De aceeaşi părere este şi Artamonov{[XVIII]}:

> Khazaria a fost primul stat feudal din Europa răsăriteană care s-a situat pe acelaşi plan cu Imperiul bizantin şi Califatul arab… Numai datorită puternicelor atacuri ale khazarilor care au întors vârful ofensivei arabe spre Caucaz, a izbutit Bizanţul să reziste acesteia…

Şi în sfârşit, să-l citǎm şi pe Dimitri Obolenski, profesorul de istorie a ruşilor de la Universitatea Oxford: „Principala contribuţie a khazarilor la istoria universală a constat în aceea că au izbutit să apere linia Caucazului de ofensiva arabilor către nord"{[XIX]}.

Marwan nu a fost numai ultimul general arab care i-a atacat pe khazari, ci şi ultimul calif care a urmat o politică expansionistă dedicată – cel puţin teoretic – idealului de a face islamul să triumfe în lumea întreagă. Odată cu instaurarea califilor din dinastia abbasidă, războaiele de cucerire au încetat, reînvierea influenţei vechii culturi persane a generat un climat mai blând şi în cele din urmă a adus splendoarea Bagdadului sub Harun al Raşid.

§ 1.8

În lunga perioadă calmă dintre primul şi al doilea război cu arabii, khazarii au fost implicaţi în unul dintre cele mai urâte şi murdare episoade ale istoriei bizantine, caracteristic pentru epoca respectivă şi pentru rolul jucat de khazari.

În anul 685, Justinian II Rhinotmetos în vârstă de şaisprezece ani a fost înscăunat pe tronul Imperiului roman de Răsărit. în stilul său inimitabil, istoricul englez Gibbon i-a făcut tânărului următorul portret{[xx]}:

> Era dominat de patimi violente; puterea lui de înţelegere era firavă; era ameţit de o mândrie prostească… miniştrii săi preferaţi erau tocmai fiinţele cele mai puţin calificate să se bucure de simpatia şi înţelegerea oamenilor – un eunuc şi un călugăr. Cel dintâi îi aplica mamei împăratului o corecţie cu biciul, iar cel din urmă îi spânzura, cu capul în jos deasupra unui foc mocnit care scotea mult fum, pe cei ce nu puteau să-şi plătească dările.

După zece ani de administraţie insuportabilă, a izbucnit o revoluţie şi noul împărat, Leontie, a poruncit mutilarea şi surghiunirea lui Justinian II{[xxi]}:

> Amputarea nasului şi poate şi a limbii nu i-a fost făcută bine; marea elasticitate a limbii eline a putut aşadar stabili porecla Rhinotmetos („cu nasul tăiat”); şi tiranul mutilat a fost surghiunit la Cherson în Crîm-Tartaria, o aşezare însingurată unde până şi grânele, vinul şi untdelemnul se importau din străinătate ca articole de lux[11].

În timpul exilului său în Cherson, Justinian n-a încetat să comploteze pentru a-şi recăpăta tronul. După trei ani a văzut cum îi

---

[11] De fapt, tratamentul aplicat lui Justinian a fost considerat un act de clemenţă: tendinţa generală a epocii era să îmblânzească legea penală prin înlocuirea pedepsei capitale cu mutilarea: amputarea mâinii (pentru furturi) sau a nasului (pentru păcate trupeşti etc.) fiind forma cea mai frecventă. De asemenea, conducătorii bizantini practicau orbirea rivalilor primejdioşi, când îşi manifestau mărinimia cruţându-le viaţa.

cresc şansele când, reîntors în Bizanţ, Leontie a fost detronat şi a suferit şi el mutilarea nasului. Justinian a scăpat din Cherson şi s-a refugiat în oraşul Doros din Crimeea, în stăpânirea khazarilor, unde a avut o întâlnire cu Kaganul khazarilor, regele Busir sau Bazir. Foarte probabil Kaganul a salutat cu bucurie prilejul de a-şi băga degetele în plăcinta grasă a politicii dinastice bizantine, căci s-a aliat cu Justinian şi i-a dat drept soţie pe sora lui. Aceasta, botezată cu numele de Teodora şi încoronată ulterior, cu pompa cuvenită, pare să fi fost singura fiinţă de treabă în această serie de intrigi sordide şi să-şi fi iubit sincer soţul fără nas (pe atunci destul de tânăr, puţin peste treizeci de ani). Soţii şi cu suita lor au fost instalaţi în oraşul Fanagoria (astăzi Taman) pe ţărmul răsăritean al strâmtorii Cherci, care avea un guvernator khazar. Acolo au pregătit ei invazia Bizanţului cu ajutorul armatelor khazare pe care s-ar părea că le făgăduise regele Busir. Dar solii noului împărat, Tiberiu III, l-au convins pe Busir să se răzgândească, oferindu-i o bogată răsplată în aur dacă-l predă pe Justinian bizantinilor, mort sau viu. Drept care, regele Busir le-a poruncit lui Papaţes şi Balgitres, doi dintre oamenii lui de încredere, să-i asasineze cumnatul. Numai că, credincioasa Teodora a aflat de complot şi şi-a avertizat soţul. Justinian i-a invitat la el separat pe Papaţes şi Balgitres şi i-a strangulat pe rând cu o sfoară. Apoi s-a îmbarcat pe o corabie, a străbătut Marea Neagră până la gurile Dunării şi a făcut o nouă alianţă cu un puternic trib al bulgarilor. Regele acestora, Tervel, s-a dovedit deocamdată mai de nădejde decât Kaganul khazarilor, căci în anul 704 i-a oferit lui Justinian cincisprezece mii de călăreţi ca să atace oraşul Constantinopol. După zece ani, bizantinii fie că uitaseră aspectele mai întunecate ale fostei domnii a lui Justinian, fie că-l socoteau încă şi mai insuportabil pe actualul lor conducător, căci s-au ridicat prompt împotriva lui Tiberiu şi l-au reîntronat pe Justinian. Regele bulgarilor a fost răsplătit cu „un morman de monezi de aur pe care l-a măsurat cu biciul său scitic” şi a revenit acasă (iar câţiva ani mai târziu a fost angajat într-un nou război împotriva Bizanţului).

A doua domnie a lui Justinian II (704–711) s-a dovedit încă şi, mai rea decât prima: „Pentru el singurele însemne ale regalităţii erau securea, funia şi roata de tortură{[xxii]}. Şi-a pierdut echilibrul mintal,

fiind obsedat de ură împotriva locuitorilor din Cherson, unde-şi petrecuse cei mai mulţi ani amari ai exilului şi a trimis o expediţie împotriva oraşului. Câţiva dintre fruntaşii oraşului au fost arşi de vii, alţii înecaţi şi mulţi au căzut prizonieri; dar nici asta n-a fost de ajuns pentru a potoli setea de răzbunare a lui Justinian, care a mai trimis o a doua expediţie, cu porunca de a şterge oraşul de pe faţa pământului. Numai că de data asta trupele lui au fost oprite de o vajnică armată khazară; drept care reprezentantul lui Justinian în Crimeea, un oarecare Bardanes, l-a trădat şi a trecut în tabăra khazarilor. Forţa expediţionară bizantină a fost demoralizată, şi-a renegat legământul de supunere faţă de Justinian şi l-a ales pe Bardanes împărat, sub numele de Filipicos. Dar întrucât Filipicos se afla în mâinile khazarilor, insurgenţii au trebuit să-i dea Kaganului o sumă mare pentru răscumpărarea noului lor împărat. Când s-a întors forţa expediţionară la Constantinopol, Justinian a fost asasinat împreună cu fiul său, iar pe tron a fost înscăunat Filipicos, salutat ca un eliberator – dar după numai doi ani a fost răsturnat de la putere şi i s-au scos ochii.

Menirea acestei poveşti sângeroase este de a arăta influenţa exercitată în acest stadiu de către khazari asupra destinelor Imperiului roman de Răsărit – pe lângă rolul lor de apărător ai bastionului caucazian împotriva musulmanilor. Bardanes-Filipicos era creaţia khazarilor, iar sfârşitul domniei de teroare a lui Justinian a fost determinat de cumnatul acestuia, Kaganul. Dar, să-l citǎm pe Dunlop: „Nu pare a fi o exagerare să spui că în momentul respectiv Kaganul putea practic să dea un nou conducător imperiului grecesc”{[xxiii]}.

§ 1.9

Din punct de vedere cronologic, următorul eveniment care ar fi de discutat ar trebui să fie convertirea khazarilor la mozaism în jurul anului 740. Dar, pentru a vedea acest eveniment remarcabil în perspectiva sa adevărată, trebuie să avem măcar o idee vagă despre obiceiurile, datinile şi viaţa cotidiană a khazarilor înainte de convertire.

Din păcate, însă, nu avem relatări pline de vioiciune ale unor

martori oculari, cum ar fi descrierea curţii lui Atila de către Priscus. Nu avem aproape nimic altceva decât relatări indirecte şi compilaţii făcute de cronicari bizantini şi arabi, destul de schematice şi fragmentare – doar cu două excepţii. Una este o scrisoare, chipurile din partea unui rege khazar, care va fi discutată în capitolul II; cealaltă este o expunere pe teme de călătorii făcută de către un călător arab înzestrat cu mult simţ de observaţie, Ibn Fadlan, care – ca şi Priscus – a făcut parte dintr-o misiune diplomatică de la o curte civilizată către „barbarii din nord".

Curtea aparţinea califului al-Muktadir şi misiunea diplomatică a călătorit de la Bagdad prin Persia şi Buhara până în ţinutul bulgarilor de pe Volga. Pretextul oficial pentru această grandioasă expediţie a fost o scrisoare de invitaţie din partea regelui bulgar care-i cerea califului (a) să-i trimită instructori religioşi pentru a-i converti poporul la islamism şi (b) să-i construiască o fortăreaţă care să-i permită să-şi înfrunte suzeranul, regele khazarilor. Invitaţia – fără îndoială aranjată dinainte prin contacte diplomatice – oferea şi prilejul de a aduce buna înţelegere între diferitele triburi turceşti aşezate pe teritoriile pe care urma să le străbată misiunea, propovăduind mesajul Coranului şi distribuind bacşişuri generoase în aur. Iată ce scrie călătorul nostru în primele paragrafe ale relatării sale[12]:

> Aceasta este cartea lui Ahmad ibn-Fadlan ibn-al-Abbas, ibn-Rasid, ibn-Hammad, slujbaş al (generalului) Muhammed ibn-Sulaiman, ambasadorul (califului) al-Muktadir la regele bulgarilor, în care acesta povesteşte ce a văzut în ţara turcilor, a khazarilor, a rhusului, a bulgarilor, băşchirilor şi altora, despre religiile lor deosebite, istoria regilor lor şi datinile din mai multe pături ale obştii lor.
>
> Scrisoarea regelui bulgarilor a ajuns la Comandantul credincioşilor, al-Muktadir; prin acest răvaş regele îi cerea să-i trimită pe un om care să-i dea învăţături religioase şi să-l încunoştinţeze de legile islamului, să-i clădească o moschee şi un amvon ca să-şi poată el îndeplini

[12] Citatele care urmează se bazează pe traducerea germană a textului arab făcută de Zeki Validi Togan şi pe traducerea engleză a unor extrase de către Blake şi Frye, ambele uşor parafrazate pentru o lectură mai uşoară.

misiunea de a converti poporul din întreaga sa ţară; de asemenea, îl ruga pe calif să-i construiască o fortăreaţă ca să se apere de regii duşmani.[13] Califul a încuviinţat toate cererile regelui. Eu am fost ales să-i citesc regelui solia califului, să-i înmânez darurile trimise de calif şi să supraveghez lucrarea învăţătorilor şi a gramaticilor care tălmăceau „Legea”… (urmează câteva detalii referitoare la finanţarea misiunii şi numele membrilor acesteia – n.a.). Şi astfel ne-am pornit la drum joi în cea de-a unsprezecea zi a lunii Safar a anului 309 (21 iunie 921 – n.a.) din oraşul păcii (Bagdad, capitala Califatului, n.a.).

E de observat că data expediţiei este mult ulterioară evenimentelor descrise în secţiunea anterioară a acestui capitol. Însă în ceea ce priveşte obiceiurile şi instituţiile vecinilor păgâni ai khazarilor, acest amănunt nu contează prea mult; posibilitatea de a privi viaţa acestor triburi nomade ne dă cel puţin o idee de cum va fi fost viaţa khazarilor în acea perioadă anterioară – înainte de convertire – când ei erau credincioşi unei forme de şamanism similară celei practicată încă de vecinii lor în vremea lui Ibn Fadlan.

Misiunea înainta încet, dar, pare-se fără niciun fel de tulburare până când ajunse în Khwarizm, provincia de graniţă a Califatului la sudul Mării Aral. Aici guvernatorul stăpân pe provincie încercă să-i împiedice pe soli să înainteze, susţinând că între ţara lui şi regatul bulgarilor sunt „o mie de triburi de necredincioşi” care cu siguranţă aveau să-i omoare. De fapt încercările lui de a nesocoti instrucţiunile califului de a permite trecerea misiunii se puteau datora altor motive: el îşi dădea seama că indirect misiunea era îndreptată împotriva khazarilor, cu care el întreţinea relaţii prieteneşti şi făcea comerţ înfloritor. În cele din urmă se văzu totuşi silit să cedeze şi misiunea fu lăsată să înainteze până la Gurganj, la gurile râului Arnu Daria. Aici stătu trei luni pe vreme de iarnă, din pricina unor geruri puternice – un factor care capătă o importanţă deosebită în poveştile multor călători arabi:

Râul rămase îngheţat vreme de trei luni, şi noi ne uitam la toate din jur şi ni se părea că s-au deschis dinaintea noastră porţile iadului

[13] După cum arată unele pasaje ulterioare e vorba de regele khazarilor.

> frigului. Cu adevărat am văzut că piaţa şi străzile erau cu desăvârşire pustii din pricina gerului… Odată, când am ieşit din baie şi am ajuns acasă am văzut că barba îmi îngheţase, se făcuse toată numai ţurţuri aşa că a trebuit s-o dezgheţ în faţa focului. Câteva zile le-am petrecut într-o casă aflată înlăuntrul altei case în care se înălţa un cort turcesc de pâslă şi eu stăteam înăuntrul acestuia înfofolit în haine şi blănuri, şi totuşi, adeseori, obrajii îmi îngheţau pe pernă…

Pe la mijlocul lui februarie începu dezgheţul. Misiunea se înţelese să se alăture unei uriaşe caravane de cinci mii de oameni şi trei mii de animale de povară pentru a străbate stepele de la miazănoapte şi cumpără proviziile şi celelalte lucruri necesare: cămile, caiacuri din piei de cămilă pentru traversarea râurilor, pâine, mei şi păstramă pentru trei luni. Băştinaşii îi avertizară împotriva gerului încă şi mai înspăimântător de la miazănoapte şi-i sfătuiră ce haine să poarte:

> Aşadar, fiecare din noi puse un *kurtak* (cămeşoi – n.a.), peste el un caftan de lână, peste acesta o caţaveică, peste ea o *burka* (haină de blană) şi o căciulă de sub care nu ţi se vedeau decât ochii; o pereche de izmene albe şi o pereche de izmene căptuşite şi peste ele pantalonii; papuci de casă din piele de şagrin şi peste toate acestea încă o pereche de cizme; şi când unul dintre noi se urcă pe spinarea unei cămile, nu mai putea să se mişte din cauza hainelor prea groase.

Ibn Fadlan, arabul care se pierde în amănunte, nu putea suferi nici clima, nici populaţia din Khwarizm:

> În ceea ce priveşte limba şi firea lor, sunt oamenii cei mai respingători. De vorbit vorbesc de parcă ar ciripi graurii. După o călătorie de o zi ajung la un sat Ardkwa ai cărui locuitori se numesc kardali; limba lor sună exact ca orăcăitul broaştelor.

Plecară în ziua de 3 martie şi rămaseră peste noapte într-un caravanserai numit Zamgan – poarta teritoriului locuit de turcii ghuzi. De aici înainte misiunea se afla în ţară străină, „încredinţându-ne soarta slăvitului şi atotputernicului Dumnezeu.” În timpul unuia dintre viscolele destul de frecvente, Ibn Fadlan s-a întâmplat să

călărească alături de un turc care i s-a plâns: „Ce vrea Stăpânul de la noi? Ne omoară cu frigul. Şi dacă am şti ce lucru doreşte de la noi i l-am da cu plăcere”. Ibn Fadlan: „Tot ce doreşte este ca cineva să spună: „Nu este niciun Dumnezeu afară doar de Alah”. Turcul râse: „Dacă am şti că aşa stau lucrurile aşa am zice.”

Sunt foarte multe asemenea incidente mărunte, pe care Ibn Fadlan le relatează fără să aprecieze independenţa spirituală pe care o oglindesc. Solului de la Bagdad nu i-a făcut impresie bună nici dispreţul fundamental pentru autoritate al tuturor triburilor nomade. Şi episodul de mai jos s-a petrecut tot în ţara puternicilor turci din neamul ghuz care le plăteau tribut khazarilor şi, după unele izvoare, erau strâns înrudiţi cu ei{[XXIV]}:

> A doua zi dimineaţă ne-a întâmpinat unul dintre turci. Era scălâmb la trup, cu înfăţişarea murdară, nesuferit ca purtări şi josnic ca fire; şi noi înaintam printr-o ploaie cumplită. Apoi ne-a spus: „Opriţi-vă” şi întreaga caravană de trei mii de animale şi cinci mii de oameni s-a oprit. Ne-a mai spus: „Niciunul din voi nu are voie să meargă mai departe.” Ne-am oprit atunci cu toţii, ascultându-i poruncile[14].
>
> Atunci noi i-am spus: „Suntem prieteni ai Kudarkinului (viceregelui – n.a.)”. A început să râdă şi a zis: „Cine-i Kudarkinul? Fac ceva pe barba lui.” Apoi ne-a zis: „Pâine”. I-am dat câteva plini. Le-a luat şi a zis: „Mergeţi mai departe mi s-a făcut milă de voi.”

Metodele democratice ale ghuzilor, practicate ori de câte ori trebuia luată o hotărâre, îi nedumereau încă şi mai tare pe reprezentanţii teocraţiei autoritare:

> Sunt nomazi şi au case de pâslă. Stau o vreme într-un loc şi pe urmă se mută în altă parte. Le vezi corturile împrăştiate ici şi colo peste tot locul, după obiceiul nomazilor. Cu toate că duc o viaţă grea se poartă ca nişte asini care s-au rătăcit. N-au nicio religie care i-ar putea lega de Dumnezeu şi nici nu se lasă călăuziri de înţelepciune; nu se închină la nimic. În schimb, le zic căpeteniilor lor „stăpâni”; când unul dintre ei îi cere sfatul căpeteniei, îi spune: „O, Stăpâne, ce să fac în cutare sau

[14] În mod evident conducătorii marii caravane trebuiau să evite cu orice preţ un conflict cu tribul ghuz.

cutare privinţă?” Drumul pe care şi-l aleg e hotărât prin sfatul pe care-l ţin între ei; dar când au hotărât în privinţă unei măsuri şi sunt gata s-o îndeplinească, până şi cel mai smerit şi mai de jos dintre ei poate veni ca s-o întoarcă pe dos.

Moravurile sexuale ale ghuzilor – şi ale altor triburi – constituiau un amestec remarcabil de libertate şi sălbăticie:

> Femeile lor nu poartă văluri de faţă cu bărbaţii lor sau cu străinii. Şi nici nu-şi acoperă vreo parte a trupului lor de faţă cu oamenii. Într-o zi eram găzduiţi la un ghuz şi şedeam prin casă; de faţă era şi nevasta lui. În timp ce vorbeam femeia şi-a dezgolit părţile de ruşine şi şi le-a scărpinat în văzul nostru al tuturor. Drept care noi ne-am acoperit feţele şi am zis: „Domnul să ne ocrotească!”. Soţul a râs şi i-a spus tălmaciului: „Spune-le că noi ne dezgolim de faţă cu voi ca să vedeţi şi să vă ţineţi în frâu; dar ceea ce vedeţi nu poate fi atins. E mai bine aşa decât când locul e acoperit şi totuşi poate fi atins”. Preacurvia le e străină; şi totuşi când descoperă pe unul care preacurveşte îl despică în două, îmbinând crengile a doi copaci, de care îl leagă şi apoi dau drumul la amândoi copacii, încât cel legat e rupt în două.

Ibn Fadlan nu ne spune dacă aceeaşi pedeapsă era aplicată şi femeii vinovate. Mai târziu, când vorbeşte despre bulgarii de pe Volga ne descrie o metodă la fel de sălbatică de despicare în două a adulterinilor, aplicată atât bărbaţilor, cât şi femeilor. Totuşi el notează cu uimire că a văzut bulgari de ambele sexe înotând goi puşcă în râuri şi că se ruşinau la fel de puţin ca şi ghuzii de trupurile lor.

Cât despre homosexualitate – care în ţările arabe era acceptată ca un lucru firesc – Ibn Fadlan spune că este „socotită de turci drept un păcat îngrozitor”. Dar în singurul episod pe care-l relatează pentru a-şi dovedi afirmaţiile, e vorba de seducătorul unui „tânăr imberb” care scapă doar cu o amendă de patru sute de oi.

Deprins cu splendidele băi publice din Bagdad, călătorul nostru nu putea trece uşor peste murdăria turcilor: „Ghuzii nu se spală după ce-şi fac nevoile, nici nu se scaldă după poluţiile nocturne sau alte ocazii. Refuză pur şi simplu să aibă de-a face cu apa, în special iarna…”. Când comandantul şef al ghuzilor şi-a scos luxoasa hlamidă de brocart

pentru a îmbrăca haina cea nouă adusă de solii veniţi în misiune la el, aceştia au văzut că rufăria lui „i se zdrenţuise pur şi simplu de murdărie căci obiceiul ghuzilor este să nu-şi scoată îmbrăcămintea de corp până când nu se destramă de tot.” Un alt trib turcic, başchirii, „îşi tund bărbile şi-şi mănâncă păduchii. Scormonesc în cusăturile rufăriei şi-şi crănţăne păduchii între dinţi.” Când Ibn Fadlan se uita uluit la un başchir care făcea această operaţie, omul i-a spus: „Sunt delicioşi”.

Cu una, cu alta, tabloul nu e foarte atrăgător. Pretenţiosul nostru călător manifesta un dispreţ profund pentru barbari. Dar i-l stârnea numai murdăria lor şi ceea ce considera el expunerea indecentă a trupului; sălbăticia pedepselor aplicate de ei şi a jertfelor rituale îl lăsa cu totul indiferent. Astfel, el descrie cu un interes total detaşat pedepsele aplicate de bulgari pentru omucidere, fără expresiile de indignare destul de frecvente în alte părţi: „Aceştia îi fac (ucigaşului – n.a.) o ladă din lemn de mesteacăn, îl bagă înăuntru, bat capacul în cuie, pun alături trei pâini şi o cană de apă şi atârnă lada între două prăjini înalte spunând: „L-am aşezat între cer şi pământ ca să se afle la mila soarelui şi a ploii şi pentru ca zeii să-l ierte dacă vor. Şi astfel rămâne atârnat până când timpul îi îngăduie să putrezească şi vânturile îl împrăştie în cele patru colţuri ale lumii.”

Cu aceeaşi răceală detaşată călătorul nostru descrie sacrificarea a sute de cai şi a turmelor de alte animale, precum şi ritualul înfiorător al uciderii unei roabe din neamul rhus pe năsălia stăpânului ei.[15]

Prea puţin ni se spune despre religiile păgâne. Dar cultul falic al başchirilor îi stârneşte interesul, căci prin intermediul tălmaciului îl întrebă pe unul dintre băştinaşi de ce se închină la un penis de lemn şi notează răspunsul acestuia: „Pentru că din aşa ceva m-am născut eu şi nu cunosc pe altcineva care să mă fi zămislit.” Apoi călătorul adaugă că „unii dintre ei (başchirii – n.a.) cred în douăsprezece zeităţi, un zeu al iernii, un altul al verii, unul al ploii, unul al vântului, unul al copacilor, unul al bărbaţilor, unul pentru cai, unul pentru apă, unul pentru noapte, altul pentru zi, un zeu al morţii şi un zeu al

[15] Neamul rhus: întemeietorii vikingi ai primelor aşezări ruseşti – vezi mai jos Capitolul III.

pământului; în schimb acel zeu care sălăşluieşte în cer este cel mai puternic dintre toţi, dar se sfătuieşte cu ceilalţi şi aşa se face că toţi sunt mulţumiţi de faptele celorlalţi… Am văzut în rândurile lor o ceată care se închina la şerpi şi o ceată care se închina la peşti şi o alta de închinători la cocori…”.

Printre bulgarii de pe Volga, Ibn Fadlan a descoperit o datină ciudată:

> Când văd ei un om care-i întrece pe mulţi prin mintea sa iute şi prin cunoştinţe zic: „Iată acesta este mai potrivit pentru a-l sluji pe Domnul nostru.” Îl iau, îi strâng o funie în jurul gâtului şi-l spânzură de un copac unde îl lasă să putrezească…

Comentând acest pasaj, orientalistul turc Zeki Validi Togan, autoritate supremă în privinţa lui Ibn Fadlan şi a epocii sale, ne spune următoarele{[xxv]}: „Nu e nimic misterios în tratamentul crud aplicat de bulgari oamenilor deosebit de isteţi. Se întemeia pe raţionamentul simplu şi rece al cetăţenilor de rând care voiau să ducă doar ceea ce socoteau ei a fi o viaţă normală şi să evite orice risc şi orice aventură la care ar fi putut să-i conducă «geniul».” Apoi citează un proverb tătar: „Dacă ştii prea mult, o să te spânzure, iar dacă eşti sfios, o să te calce în picioare.” El trage concluzia că victima „nu trebuie să fie socotită doar un om învăţat, ci şi un geniu nesupus, un om de două ori mai isteţ decât alţii.” De aici ne vine să credem că obiceiul trebuie socotit ca o măsură de apărare a societăţii împotriva schimbărilor, o pedepsire a neconformiştilor şi a eventualilor inovatori[16].

Dar câteva rânduri mai jos el îşi schimbă interpretarea:

> Ibn Fadlan nu ne descrie simpla ucidere a oamenilor prea deştepţi, ci unul din obiceiurile lor păgâne; jertfa omenească, prin care cei ce ieşeau în evidenţă erau sacrificaţi lui Dumnezeu. Această ceremonie probabil că nu o îndeplineau bulgarii de rând, ci *tabibii* lor sau vracii, adică şamanii lor ăi căror omologi în rândurile neamurilor bulgar şi rhus

[16] În sprijinul afirmaţiei sale, autorul aduce citate turceşti şi arăbeşti în original, fără traducere – un obicei nesuferit al experţilor moderni în acest domeniu.

> aveau şi putere de viaţă şi de moarte asupra poporului, în numele cultului lor. După spusele lui Ibn Rusta, vracii neamului rhus puteau pune laţul de gâtul oricui, puteau spânzura pe oricine de un copac, invocând îndurarea Domnului. După ce o făceau, spuneau: „Iată o ofrandă adusă lui Dumnezeu”-

Poate că amândouă tipurile de motivaţie erau amestecate: „Întrucât sacrificiul e o necesitate, să-i jertfim pe cei ce tulbură liniştea”.

Vom vedea că jertfa umană era practicată şi de khazari – inclusiv uciderea rituală a regelui după ce-şi încheia domnia. Putem presupune că existau multe alte asemănări între datinile triburilor descrise de Ibn Fadlan şi cele ale khazarilor. Din nefericire, lui nu i s-a dat voie să viziteze capitala acestora şi a fost silit să se bizuie pe informaţiile culese în teritoriile de sub stăpânirea khazarilor, îndeosebi la curtea bulgarilor.

§ 1.10

Trimişilor califului le-a trebuit aproape un an (de la 21 iunie 921 până la 12 mai 922) pentru a ajunge la destinaţie – ţinutul bulgarilor de pe Volga. Drumul direct de la Bagdad până la Volga traversează Caucazul şi Khazaria; ca să evite această din urmă ţară, au trebuit să facă un ocol imens în jurul ţărmului de răsărit al „Mării Khazare” – astăzi Caspica. Dar chiar şi aşa li se amintea mereu de apropierea khazarilor şi de eventualele pericole ale acestei situaţii.

Un episod caracteristic s-a petrecut în timpul şederii lor la o căpetenie a armatei ghuzilor (cea cu rufăria jalnică). La început au fost bine primiţi şi li s-a dat un ospăţ. Mai târziu însă conducătorii ghuzilor s-au răzgândit din pricina legăturilor lor cu khazarii. Căpetenia şi-a adunat conducătorii ca să hotărască ce e de făcut:

> Cel mai distins şi mai influent dintre ei era Tarkhanul; era şchiop şi chior şi avea o mână zdrobită. Căpetenia le spuse: „Aceştia sunt solii trimişi de craiul arabilor şi eu simt că n-am voie să-i las să meargă mai departe fără să vă cer sfatul”. Atunci grăi Tarkhanul: „O treabă ca aceasta noi încă nu am mai văzut sau auzit; niciodată de când ne aflăm aici noi sau strămoşii noştri nu a străbătut ţara noastră un trimis al

sultanului. Fără doar şi poate că sultanul ne păcăleşte; de fapt el îi trimite pe aceşti oameni la khazari, ca să-i stârnească împotriva noastră. Cel mai bun lucru ar fi să-l tăiem în două pe fiecare dintre soli şi să-i despuiem de tot ce au." Iar altul zise: „Nu, ar trebui să le luăm tot ce au pe ei şi să-i lăsăm să fugă goi înapoi de unde au venit." Iar altul zise: „Nu, regele khazar mai are ostateci din rândurile noastre, aşa că mai bine îi trimitem pe aceştia la el, ca să-i răscumpărăm pe ostatici."

Şi tot aşa s-au certat între ei vreme de şapte zile, în care Ibn Fadlan şi cu oamenii lui s-au temut de soarta cea mai cumplită. În cele din urmă ghuzii i-au lăsat să plece; de ce, nu ni se spune. Probabil Ibn Fadlan a izbutit să-i convingă pe ghuzi că de fapt misiunea lui era îndreptată împotriva khazarilor. Mai înainte ghuzii se luptaseră umăr la umăr cu khazarii împotriva altui trib turcesc, pecenegii, însă în ultima vreme dăduseră dovadă de ostilitate; de aici şi ostatecii reţinuţi de khazari.

Ameninţarea khazarilor se înălţa tot mai tare la orizont de-a lungul întregii călătorii. La nord de Caspica, au mai făcut un uriaş ocol înainte de a ajunge la tabăra bulgarilor undeva aproape de locul unde se varsă Kama în Volga. Acolo îi aşteptau într-o stare de acută nelinişte regele şi conducătorii bulgarilor. De îndată ce luară sfârşit ceremoniile şi festivităţile, regele trimise după Ibn Fadlan pentru a vorbi de afaceri. Îi aminti lui Ibn Fadlan pe un ton foarte apăsat („glasul lui suna de parcă ar fi vorbit din fundul unui butoi") de ţelul principal al misiunii sale – şi anume de banii care trebuiau să i se plătească „pentru a avea putinţa să ridic o fortăreaţă pentru a mă apăra de evreii care m-au subjugat". Din nefericire banii aceia – o sumă de patru mii de dinari – nu fuseseră înmânaţi solilor trimişi în misiune, din pricina unei complicaţii birocratice; urmau să fie trimişi mai târziu. Aflând aceasta, regele – „o personalitate cu o ţinută impresionantă, lat în spate şi corpolent" – păru deznădăjduit. Îi bănui pe solii veniţi în misiune că au furat ei banii:

„— Ce ai zice de nişte oameni cărora li se încredinţează bani pentru un neam slab, împresurat şi asuprit, şi totuşi aceşti oameni fură banii?

I-am răspuns:

— Acest lucru e oprit de lege, asemenea oameni ar fi nişte ticăloşi.

> Atunci m-a întrebat:
> — Asta este o părere sau aşa e învoiala obştească?
> I-am răspuns că toţi gândesc la fel.”

Treptat-treptat, Ibn Fadlan reuşi să-l convingă pe rege că banii sunt numai în întârziere[17]. Nu izbuti însă în niciun fel să potolească neliniştea regelui, care tot repeta că singurul rost al invitaţiei fusese asigurarea înălţării fortăreţei „întrucât se temea de regele khazarilor”. Şi într-adevăr se pare că avea toate motivele să se teamă, după cum relatează Ibn Fadlan:

> Fiul regelui bulgarilor era ţinut ostatec de către regele khazarilor. Acesta din urmă aflase că regele bulgarilor are o fată frumoasă şi trimise un sol s-o peţească. Regele bulgarilor recurse la tot felul de pretexte pentru a refuza să-şi dea consimţământul. Khazarul trimise un alt sol şi o luă cu de-a sila deşi el era evreu, iar ea musulmană; dar fata muri la curtea lui. Khazarul trimise alt sol şi peţi pe cealaltă fiică a regelui bulgarilor. Însă chiar la ceasul când ajunse solul, regele bulgarilor o mărită în pripă cu prinţul askirilor, supusul său, de frică să nu i-o ia şi pe aceasta cu de-a sila khazarul, ca şi pe sora ei. Numai aceasta fusese pricina care îl îndemnase pe regele bulgar să-i scrie califului şi să-i ceară sprijin pentru ridicarea cetăţii, pentru că se temea de regele khazarilor.

Sună ca un fel de refren. Ibn Fadlan mai specifică şi tributul anual pe care trebuia să-l plătească regele bulgar khazarilor: o blană de samur pentru fiecare gospodărie din regatul său. Întrucât se apreciază că bulgarii aveau vreo cincizeci de mii de gospodării (adică corturi), iar blana de samur bulgar era foarte preţuită în întreaga lume, tributul era foarte ridicat.

§ 1.11

Ceea ce ne spune Ibn Fadlan despre khazari se întemeiază – după cum am menţionat mai sus – pe informaţii adunate în cursul călătoriei

[17] S-ar părea că au sosit cu altă ocazie, de vreme ce chestiunea nu mai e pomenită.

sale, dar mai ales la curtea bulgarilor. Spre deosebire de restul povestirii sale, născută din observaţii personale pline de acuitate, paginile despre khazari conţin informaţii de la mâna a doua şi destul de plate, irelevante. Mai mult decât atât, sursele sale de informare sunt părtinitoare – dată fiind antipatia uşor de înţeles a regelui bulgar faţă de suzeranul său khazar – în vreme ce resentimentul Califatului faţă de un regat care a îmbrăţişat o religie rivală nici nu mai are nevoie să fie subliniată.

Povestirea se abate brusc de la prezentarea curţii neamului rhus la curtea khazară:

> Cu privire la regele khazarilor, care poartă titlul de Kagan, acesta apare în lume numai o dată la patru luni. I se zice Marele Kagan. Pe locţiitorul lui îl cheamă Kagan Bek; el este cel ce comandă şi aprovizionează armatele, conduce treburile statului, apare în public şi se află în fruntea oştirii la război. Regii învecinaţi ascultă de poruncile lui. În fiecare zi vine el la Marele Kagan, cu respect şi sfială, în picioarele goale, ţinând în mână un beţişor. Face o plecăciune, aprinde beţişorul şi după ce acesta a ars de tot, se aşază şi el pe tron în dreapta regelui. După el ca rang vine un om numit Kondur Kagan, şi după acesta, Kaganul Jawshyghr.
>
> E obiceiul Marelui Kagan să nu întreţină relaţii cu oamenii, să nu vorbească cu ei şi să nu primească în preajma lui pe nimeni în afară de cei pe care i-am pomenit. Puterea de a-i lega pe oameni ori de a-i slobozi, de a-i pedepsi, ca şi de a cârmui ţara îi revine locţiitorului său, Kagan Bek.
>
> Tot aşa, datina cere ca la moartea Marelui Kagan să se înalţe o clădire mare cu douăzeci de încăperi şi în fiecare din acestea se sapă un mormânt pentru el. Se macină pietre până se fac făină şi aceasta e întinsă pe podea şi acoperită cu catran. Sub clădire curge un râu mare şi repede. Ei abat apa râului peste mormânt şi zic că o fac pentru ca niciun diavol, niciun om, niciun vierme şi nicio târâtoare să nu poată ajunge la el. După ce a fost îngropat, li se taie capul tuturor celor care l-au îngropat, pentru ca nimeni să nu poată şti în care încăpere e mormântul lui. Acest mormânt este numit „paradisul” şi ei spun: „A intrat în rai”. Toate încăperile sunt acoperite cu brocart de mătase ţesut cu fir de aur.
>
> După datină regele khazarilor are douăzeci şi cinci de neveste; fiecare dintre ele este fiica unui rege care-i datorează supunere. El le ia

> cu consimţământ sau cu de-a sila. Are şi ibovnice – şaizeci de fete, fiecare din ele de o frumuseţe negrăită.

Ibn Fadlan începe apoi o descriere destul de fantezistă a haremului Kaganului, în care fiecare dintre cele optzeci şi cinci de neveste şi ibovnice are şi „palatul ei" şi o însoţitoare sau un eunuc care, la porunca regelui, i-o aduce în iatac „mai repede decât ai clipi din ochi".

După încă vreo câteva observaţii greu de crezut despre „obiceiurile" Kaganului khazar (vom reveni mai târziu la ele), în cele din urmă Ibn Fadlan ne oferă câteva informaţii amănunţite despre ţară:

> Regele are un oraş mare pe amândouă malurile râului Itil (Volga – n.a.). Pe un mal trăiesc musulmanii, pe celălalt mal regele şi curtea lui. Musulmanii sunt ocârmuiţi de unul dintre dregătorii regelui, musulman şi el. Pricinile de judecată ale musulmanilor care locuiesc în capitala khazarilor şi ale neguţătorilor veniţi din străinătate le lămureşte tocmai acest dregător. Nimeni altcineva nu se amestecă în treburile lor şi nici nu le judecă pricinile.

În măsura în care ni s-au păstrat, însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan se încheie cu următoarele cuvinte:

> *Khazarii şi regele lor sunt toţi[18] evrei. Lui îi sunt supuşi bulgarii şi toţi vecinii lor. Toţi se poartă cu el preasupuşi şi i se închină. Unii sunt de părere că Gog şi Magog sunt khazarii.*

§ 1.12

Am citat destul de mult din odiseea lui Ibn Fadlan, nu atât din

[18] Aceasta pare o exagerare, dată fiind existenta unei comunităţi musulmane în capitală. De aceea Zeki Validi a suprimat cuvântul „toţi". Trebuie să presupunem că aici „khazarii" se referă la neamul sau tribul conducător, în cadrul mozaicului etnic al Khazariei, şi că musulmanii se bucurau de autonomie juridică şi religioasă, dar nu erau socotiţi „adevăraţi khazari".

pricina informaţiei sărăcăcioase pe care ne-o oferă despre khazari în sine, ci datorită luminii pe care o aruncă asupra lumii ce-i înconjura, asupra barbariei crude a poporului în inima căruia sălăşluiau, reflectând propria lor istorie dinaintea convertirii. Căci, cam pe vremea vizitei efectuate de Ibn Fadlan la bulgari, Khazaria era o ţară surprinzător de modernă în raport cu vecinii ei.

Contrastul este pus în evidenţă de relatările altor istorici arabi (paginile următoare se bazează pe operele lui Istakhri, al-Masudi, Ibn Rusta şi Ibn Hawkal, vezi anexa II) şi este prezent la toate nivelele, de la problema locuinţelor până la cea a împărţirii dreptăţii. Bulgarii tot numai în corturi locuiesc, inclusiv regele, deşi cortul regal este „foarte mare, având locuri pentru cel puţin o mie de persoane”{XXVI}. Pe de altă parte Kaganul khazar e instalat într-un castel de cărămizi arse, se zice că doamnele lui stau în „palate cu acoperişul din lemn de tek”{XXVII}, iar musulmanii au mai multe moschei, dintre care şi „una al cărei minaret este mai înalt decât castelul regal”{XXVIII}.

În regiunile fertile, fermele şi terenurile lor cultivate s-au lăţit neîncetat de-a lungul a o sută de kilometri. Aveau şi podgorii întinse. Iată ce spune Ibn Hawkal: „În Kozr (Khazaria – n.a.) există un anumit oraş numit Asmid (Samandar – n.a.) care are atâtea livezi şi grădini încât de la Darband până la Serir, întregul ţinut e acoperit de grădini şi plantaţii aparţinând acestui oraş. Se spune că numărul lor se ridică la patruzeci de mii. Multe dintre ele produc struguri”{XXIX}.

Regiunea de la nord de Caucaz era extrem de fertilă. În anul 968, Ibn Hawkal a cunoscut un om care o vizitase după un raid întreprins de neamul rhus.

„Spunea că nu a mai rămas nicio picătură de rod pentru săraci în nicio vie ori grădină, nici măcar o frunză în copaci… (Dar) datorită faptului că pământul lor are toate calităţile şi că produsele sale sunt abundente, nu vor trece nici trei ani până când acest pământ va redeveni ceea ce a fost.” Vinul caucazian e încă şi acum o încântare şi este consumat în mari cantităţi în Uniunea Sovietică.

Dar principalul izvor de venituri ale vistieriei regale era comerţul exterior. Ibn Fadlan ne indică amploarea caravanelor de neguţători care făceau naveta între Asia centrală şi regiunea Volga-Ural: ne amintim despre caravana pe care a întâmpinat-o misiunea lui în

Gurgania: „cinci mii de oameni şi trei mii de animale de soi”. Trecând cu vederea exagerarea îngăduită, oricum tot trebuie să fi fost o caravană impresionantă, şi totuşi nu ştim câţi oameni şi câte animale vor fi fost în mişcare într-un moment sau altul. Şi iarăşi nu ştim ce mărfuri transportau – deşi textilele fructele uscate, mierea, ceara şi mirodeniile par să fi jucat un rol important. Un al doilea drum comercial important traversa Caucazul până în Armenia, Georgia, Persia şi Bizanţ, Al treilea era alcătuit de traficul crescând al flotelor comerciale ale neamului rhus pe Volga în jos până la ţărmurile răsăritene ale Mării Khazare ducând în special blănuri preţioase, foarte cerute în rândurile aristocraţiei musulmane – precum şi robi din nord, vânduţi în târgul de sclavi al Itilului. Pe toate aceste mărfuri de tranzit, inclusiv robii, regele khazar percepea o vamă de zece la sută. Dacă adăugăm la aceasta tributul plătit de bulgari, maghiari, burtaşi şi alţii, ne dăm seama de prosperitatea Khazariei – dar şi de faptul că această prosperitate se bizuia în mare măsură pe puterea ei militară şi pe prestigiul pe care-l conferea perceptorilor şi vameşilor ei.

În afară de regiunile fertile din sud, cu podgoriile şi livezile lor, ţara era săracă în resurse naturale. Un istoric arab (Istakhri) spune că singurul produs natural pe care-l exportau khazarii era cleiul de peşte. Desigur că iarăşi e vorba de exagerare, totuşi rămâne faptul că principala lor activitate comercială pare să fi constat doar în reexportarea unor mărfuri străine. Printre ele, mierea şi ceara pentru lumânări înflăcărau în mod deosebit imaginaţia cronicarilor arabi. Astfel, Muqaddasi spunea: „În Khazaria oile, mierea şi evreii se află din belşug”{[xxx]}. E adevărat că un izvor istoric – *Namah* din Darband – pomeneşte de minele de aur şi de argint de pe teritoriul khazar, dar unde exact se aflau ele nu s-a putut stabili. Pe de altă parte, mai multe alte izvoare pomenesc de mărfurile khazarilor văzute la Bagdad şi de prezenţa negustorilor khazari la Constantinopol, Alexandria şi tocmai la Samara şi Fergana. Aşadar, Khazaria nu era câtuşi de puţin izolată de lumea civilizată; în comparaţie cu vecinii săi tribali din nord era o ţară cosmopolită, deschisă influenţelor culturale şi religioase de tot felul, dar foarte hotărâtă să-şi apere neatârnarea de cele două puteri mondiale ecleziastice. Vom vedea că această atitudine a pregătit terenul pentru lovitura de teatru – sau lovitura de stat – care a

încetăţenit iudaismul ca religie oficială.

Se pare că au înflorit artele şi meşteşugurile, inclusiv croitoria de lux. Când viitorul împărat Constantin V s-a însurat cu fata Kaganului khazarilor (vezi mai sus, secţiunea 1) în zestrea ei era şi o rochie splendidă care a impresionat curtea bizantină atât de profund, încât a fost adoptată drept costum de ceremonie pentru *bărbaţi*, i-au dat numele *ţiţakion*, provenit de la diminutivul după care era cunoscută prinţesa, Ciciak, adică „floare” în limba khazaro-turcică (până când prin botez a primit numele Irene). „Iată, comentează Toynbee, acesta este un exemplu ilustrativ de istorie culturală.”{[xxxi]} Când altă prinţesă khazară s-a măritat cu guvernatorul musulman al Armeniei, alaiul ei, în afară de însoţitoare şi sclavi, cuprindea şi zece corturi montate pe roţi „făcute din mătasea cea mai fină, cu uşi placate cu aur şi argint, cu podelele acoperite de blănuri de samur. Alte douăzeci de corturi cărau vesela de argint şi celelalte comori care-i alcătuiau zestrea”{[xxxii]}. Kaganul însuşi călătorea într-un cort mobil încă şi mai luxos, având în vârf o rodie de aur.

§ 1.13

Arta khazară, ca şi cea a bulgarilor şi maghiarilor, era mai ales imitativă, după modele persane-sasanide. Arheologul sovietic Bader{[xxxiii]} a subliniat rolul khazarilor în răspândirea spre miazănoapte a argintăriei în stil persan. Unele dintre aceste obiecte descoperite erau poate reexportate de către khazari, credincioşi rolului lor de mijlocitori; altele erau imitaţii realizate în atelierele khazarilor – ale căror ruine au fost descoperite lângă vechea fortăreaţă khazară de la Sarkel[19]. Giuvaerurile dezgropate în incinta cetăţii erau de fabricaţie locală{[xxxiv]}. Arheologul suedez T.J. Arne vorbeşte de plăci şi platouri ornamentale, de agrafe şi paftale găsite până şi în Suedia – de inspiraţie sasanidă şi bizantină, fabricate în Khazaria sau pe teritorii sub suzeranitatea ei{[xxxv]}.

Aşadar, khazarii au fost principalii intermediari în răspândirea artei

[19] Din nefericire, Sarkel, cel mai important şantier arheologic khazar, a fost inundat de iacul de acumulare al unei hidrocentrale.

persane şi bizantine în rândurile triburilor semibarbare din Europa, răsăriteană. După analiza exhaustivă a dovezilor arheologice şi documentare (mai ales din izvoare sovietice), Bartha conchide:

> Jefuirea Tiflisului de către khazari, probabil în primăvara anului 629, este importantă pentru tema noastră… (În perioada ocupaţiei)… Kaganul a trimis inspectori să supravegheze fabricarea produselor de aur, argint, fier şi cupru. Tot aşa, şi bazarele, comerţul în general şi chiar şi cherhanalele erau sub controlul lor… (Astfel) în cursul neîncetatelor campanii caucaziene din secolul al VII-lea, khazarii au luat contact cu o cultură care se dezvoltase din tradiţia persană sasanidă. Ca atare, produsele acestei culturi s-au răspândit printre locuitorii stepelor nu numai prin intermediul negoţului, ci şi prin prădăciune şi chiar prin perceperea impozitelor… Toate pistele pe care le-am urmărit cu asiduitate în speranţa descoperirii originilor artei în secolul al X-lea ne-au dus înapoi la teritoriul khazarilor.{[xxxvi]}

Ultima observaţie a savantului maghiar se referă la spectaculoasele descoperiri arheologice cunoscute sub numele de „tezaurul de la Sânicolaul Mare” păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena. Tezaurul, alcătuit din douăzeci şi trei de vase de aur, datând din secolul al X-lea, a fost descoperit la 1799 în vecinătatea satului cu acest nume. Bartha subliniază că figura „prinţului victorios” care târâie de păr un prizonier şi scena mitologică de pe spatele vasului de aur, precum şi stilul altor obiecte ornamentale manifestă afinităţi strânse cu descoperirile făcute la Novipazar în Bulgaria – şi în Sarkelul khazar. Întrucât atât maghiarii, cât şi bulgarii au fost vreme îndelungată sub suzeranitatea khazarilor, lucrul nu este deloc surprinzător, iar războinicul, împreună cu restul tezaurului, ne sugerează cel puţin o idee referitoare la artele practicate în sânul Imperiului khazar: după cum ne puteam aştepta, influenţa persană şi bizantină este predominantă[20].

Una din şcolile arheologilor unguri susţine că aurarii şi argintarii

[20] Cititorul interesat va găsi o excelentă colecţie de fotografii în cartea lui Gyula László, *Arta din perioada migraţiilor* – deşi comentariile sale istorice trebuie privite cu multa rezervă.

care lucrau în Ungaria în secolul al X-lea erau de fapt khazari{[XXXVII]}. După cum vom vedea mai târziu (vezi capitolul III, secţiunile 7 şi 8) când maghiarii au migrat către Pannonia în 896 au fost conduşi de un trib khazar dizident, cunoscut sub numele de kabari care s-au aşezat împreună cu ungurii în noua lor vatră. Khazarii-kabari erau bine cunoscuţi ca aurari şi argintari iscusiţi; maghiarii (iniţial mai primitivi) au deprins aceste meşteşuguri abia în noua lor ţară. Astfel, teoria originii khazare cel puţin a unora dintre descoperirile arheologice din zona respectivă nu este lipsită de temei – după cum se va evidenţia în lumina legăturilor dintre maghiari şi khazari discutate mai târziu.

§ 1.14

Indiferent dacă războinicul de pe vasul de aur este de origine maghiară sau khazară, oricum el ne ajută să căpătăm o imagine vizuală asupra înfăţişării unui cavalerist din perioada respectivă, aparţinând poate unui regiment de elită. Masudi spune că în armata khazară „şapte mii de călăreţi[21] îl urmează pe rege, arcaşi cu platoşe, coifuri şi zale. Unii sunt lăncieri, echipaţi şi înarmaţi ca musulmanii… Niciunul din regii din această parte a lumii nu are o armată regulată permanentă, cu excepţia regelui khazarilor”, iar Ibn Hawkal spune: „Regele acesta are douăsprezece mii de soldaţi în slujba lui, dintre care când moare unul, se alege imediat altul în locul lui”.

Aici căpătăm o altă cheie importantă pentru dezlegarea misterului dominaţiei khazarilor: o armată permanentă de profesie, cu o gardă pretoriană care, în timp de pace, stăpânea ferm întregul amalgam etnic, iar în vreme de război slujea drept nucleu al hoardei înarmate care, după cum am văzut, se umfla uneori până la cifra de o sută de mii de oşteni sau poate chiar mai mult[22].

---

[21] Douăsprezece mii la Istakhri.

[22] După Masudi, „armata regală” consta din musulmani care „imigraseră din vecinătatea oraşului Kwarizm. Acum multă vreme, după apariţia islamului, ţinutul lor a fost bântuit de războaie şi molime aşa că ei s-au refugiat la regele khazar… Când acesta e în război cu musulmanii, ei au un loc aparte în armata

§ 1.15

Capitala acestui imperiu cu înfăţişare de mozaic etnic a fost probabil iniţial cetatea Balanjar din zona colinară din nordul Caucazului; după incursiunile arabilor din secolul al VIII-lea, a fost transferată la Samandar, pe ţărmul apusean al Mării Caspice; iar în cele din urmă a fost mutată la Itil, în delta Volgii.

Ne-au mai rămas multe descrieri ale oraşului Itil, în mare măsură concordante. Era un oraş geamăn, construit pe ambele maluri ale râului. Jumătatea răsăriteană se numea Khazaran, jumătatea apuseană Itil[23]; cele două jumătăţi erau legate printr-un pod de pontoane. Jumătatea apuseană era înconjurată de un zid fortificat de cărămidă; cuprindea palatele şi curţile Kaganului şi Bekului, locuinţele însoţitorilor acestora (deşi după Masudi aceste clădiri s-ar fi aflat pe o insulă în apropierea malului apusean sau pe o peninsulă) şi ale „khazarilor pur sânge". Zidul avea patru porţi, dintre care una dădea spre râu. De partea cealaltă a râului, pe malul răsăritean locuiau

---

lui şi nu se luptă cu cei de aceeaşi credinţă cu ei"*. [* Citat de Dunlop (1954), p. 206]. Că armata „consta" din musulmani este bineînţeles o exagerare, contrazisă chiar de Masudi câteva rânduri mai jos, când spune că contingentul musulman avea un „loc aparte" în armata khazară. De asemenea Ibn Hawkal zice că „regele are o suită de patru mii de musulmani şi acest rege are în slujba lui douăsprezece mii de ostaşi." Kwarizmienii alcătuiau probabil un fel de gardă elveţiană în sânul armatei, iar când compatrioţii lor vorbesc despre „ostatici" (vezi mai sus, secţiunea 10) aceasta se poate referi la ei. Invers, împăratul bizantin Constantin Porfirogenetul avea un corp de elită alcătuit din paznici khazari, postaţi la porţile palatului. Acesta era un privilegiu scump plătit: „Aceşti paznici aveau o soldă atât de mare încât trebuiau să plătească sume însemnate pentru a-şi cumpăra posturile, salariile pentru acestea reprezentând o anuitate de 2,25 până la 4 la sută" – cf. Constantin, *De ceremoniis*, pp. 692–693. De exemplu, „un khazar care primea o soldă de şapte lire şi patru şilingi – în echivalent modern – plătise pentru angajarea în armată trei sute două lire şi opt şilingi" – cf. Bury, nota de la p. 228.

[23] În diferite perioade oraşul este pomenit şi sub alte nume – de pildă *al Bayada*, adică „oraşul alb".

„musulmanii şi închinătorii la idoli”{XXXVIII}; tot în această parte a oraşului erau moscheile, pieţele, băile şi alte edificii publice.

Mai mulţi autori arabi au fost impresionaţi de numărul de moschei din cartierul musulman şi de înălţimea minaretului principal. De asemenea, ei subliniau neîncetat autonomia de care se bucurau curţile şi clerul musulmanilor.

Iată ce spune în această privinţă al-Masudi, supranumit „Herodot al arabilor”, în opera sa adeseori citată *Pajişti de mine de aur şi pietre preţioase:*

> După datină, în capitala khazară, sunt şapte judecători. Dintre aceştia doi sunt pentru musulmani, doi pentru khazari – care judecă după Tora (legea mozaică) – doi pentru creştini – care judecă după Evanghelie – şi unul pentru saqualibi, neamul rhus şi alţi păgâni, care judecă după legea păgânească… În oraşul lui (al regelui khazar – n.a.) sunt mulţi musulmani, negustori şi meşteşugari, care au venit în ţara asta datorită dreptăţii şi adăpostului de primejdii pe care le asigură. Ei au o moschee principală cu un minaret care se înalţă deasupra palatului regal, şi pe lângă ea alte moschei, cu şcoli unde învaţă copiii Coranul{XXXIX}.

Citind aceste rânduri scrise de cel mai însemnat istoric arab, în prima jumătate a secolului al X-lea[24] eşti ispitit să adopţi o viziune poate prea idilică a vieţii în regatul khazar. Astfel, în articolul despre khazari din *Enciclopedia evreiască* citim: „Într-o vreme când în Europa occidentală domneau fanatismul şi ignoranţa şi anarhia, regatul Khazariei se putea lăuda cu administraţia sa dreaptă şi liberală”[25].

După cum am văzut, toate acestea sunt în parte adevărate; dar numai în parte. Nu există dovezi că neamul khazarilor s-ar fi dedat la persecuţii religioase, fie înainte de convertirea la iudaism, fie după. În această privinţă ei pot fi socotiţi mai toleranţi şi mai luminaţi decât Imperiul roman de Răsărit sau decât cel islamic în primele sale etape. Pe de altă parte, se pare că neamul khazarilor ar fi păstrat din trecutul

[24] Probabil între anii 943 şi 947.

[25] *Enciclopedia evreiască*, publicată în anii 1901–1906. În *Encyclopaedia Judaica*, 1971, articolul despre khazari scris de Dunlop este de o obiectivitate exemplară.

lor tribal anumite rituri barbare. Am văzut cum descrie Ibn Fadlan uciderea groparilor familiei regale. El ne mai spune ceva şi despre alt obicei arhaic – regicidul: „Sorocul domniei regelui este de 40 de ani. Dacă-l depăşeşte chiar şi cu o singură zi, supuşii şi curtenii îl omoară spunând: „Demult i s-a întunecat mintea şi i s-a înceţoşat privirea”

Istakhri prezintă o versiune diferită a aceleiaşi realităţi:

> Când doresc să-l întroneze pe acest Kagan, îi pun o sfoară de mătase în jurul gâtului şi o strâng până când începe să se înăbuşe. Apoi îl întreabă: „Câţi ani ai de gând să domneşti?” Dacă nu moare înaintea anului pomenit, e ucis când se împlineşte sorocul.

Bury{[XL]} nu ştie prea bine dacă să dea sau nu crezare acestui gen de legende răspândite de călătorii arabi, şi într-adevăr, în mod normal am fi înclinaţi să le respingem, dacă ritualul regicidului nu ar fi fost o practică atât de răspândită printre popoarele primitive (şi cele nu chiar atât de primitive).

Frazer punea mare accent pe legătura dintre conceptul divinităţii regelui şi obligaţia sacră de a-l ucide după o perioadă fixă sau atunci când îi scade vitalitatea, pentru ca puterea divină să-şi poată găsi o reîncarnare mai tânără şi mai viguroasă[26].

În sprijinul tezei lui Istakhri vine şi faptul că ceremonia bizară a „sugrumării” viitorului rege pare să fi fost relatată ca o realitate, acum nu prea multă vreme, în rândurile altui neam – turcii hok.

Zeki Validi îl citează pe un antropolog francez, St. Julien, care în 1864 scria:

> După alegerea noii căpetenii, ofiţerii şi însoţitorii lui îl pun să încalece. Îi strâng o panglică de mătase în jurul gâtului, fără să-l stranguleze de tot; apoi, slăbesc strânsoarea şi-l întreabă foarte apăsat: „Câţi ani mai poţi fi hanul nostru?” Cu mintea tulburată, regele nu este în stare să spună o cifră. Atunci supuşii lui hotărăsc, pe baza vorbelor care i-au scăpat, printre buze, dacă domnia lui va fi lungă sau scurtă.{[XLI]}

[26] În revista „Folklore”, XXVIII, 1917, Frazer a scris un mic studiu special în această problemă: *Uciderea regilor khazari*.

Nu ştim dacă ritul khazarilor de ucidere a regelui (în cazul când a fost practicat vreodată) a căzut în desuetudine când au adoptat ei iudaismul; în cazul acesta autorii arabi ar confunda practicile trecute cu cele prezente – cum au făcut tot timpul, compilând relatări ale unor călători anteriori şi atribuindu-le apoi contemporanilor. Oricum vor fi stând lucrurile, elementul care trebuie reţinut şi care nu mai poate fi pus la îndoială, este rolul divin atribuit Kaganului, indiferent dacă implica sau nu sacrificarea lui în final. Am mai auzit înainte că regele era venerat dar de fapt ţinut în izolare, despărţit de poporul lui, până când era îngropat cu mare pompă. Treburile statului, inclusiv conducerea armatei, erau rezolvate de Bek (uneori numit şi Kaganul Bek), care deţinea întreaga putere efectivă. În această privinţă izvoarele arăbeşti şi istoricii moderni sunt de acord, cei din urmă descriind de obicei sistemul de guvernare al khazarilor drept „dualism monarhic”: Kaganul reprezenta puterea divină, Bekul pe cea laică.

Dualismul monarhiei khazare a fost comparat – în mod total eronat s-ar părea – cu diarhia spartană şi cu conducerea dual㠄 aparent asemănătoare, a diverselor triburi turceşti. Dar cei doi regi ai Spartei, descendenţi din două familii fruntaşe, dispuneau de puteri egale; cât despre conducerea dublă a triburilor nomade, nu există dovezi asupra unei împărţiri fundamentale a funcţiilor ca la khazari[27].

O comparaţie mai valabilă se poate face cu sistemul de guvernare a Japoniei din Evul Mediu până în 1867, când puterea laică era concentrată în mâinile Şogunului, în timp ce Mikadoul era adorat de la distanţă, ca o emblemă divină.

Cassel{[XLII]} a sugerat o ispititoare analogie între sistemul de guvernare a khazarilor şi jocul de şah: monarhia dublă este reprezentată pe eşichier de rege (Kaganul) şi regina (Bekul). Regele este ţinut în izolare, ocrotit de curtenii săi, are foarte puţină putere şi nu se poate deplasa mai mult de un pătrăţel la o mutare. În schimb, regina este prezenţa cea mai puternică de pe tabla de şah pe care o domină. Dar jocul poate continua chiar dacă pierzi regina, pe când

[27] Alföldi a sugerat că cei doi conducători erau comandanţi ai celor două aripi ale hoardei – pasajul citat de Dunlop la pagina 159, nota 123.

căderea regelui constituie dezastrul final care aduce pe loc încheierea luptei.

Aşadar, dualismul monarhiei pare să indice o distincţie categorică între sacru şi profan în mentalitatea khazarilor. Atributele divine ale Kaganului sunt evidenţiate în mare măsură în următorul citat din Ibn Hawkal[28]:

> Kaganul trebuie să fie întotdeauna de neam imperial (Istakhri spune: „…trebuie să se tragă dintr-o familie de vază” – n.a.){XLIII}. Nimeni nu are voie să se apropie de el decât pentru treburi însemnate: în asemenea împrejurări oamenii se ploconesc în faţa lui, îşi freacă feţele de pământ, până când primesc poruncă de la el să se apropie şi să-i vorbească.
>
> Ori de câte ori… moare un Kagan, cine trece prin dreptul mormântului său trebuie să se dea jos de pe cal şi să salute locul de veci; când pleacă, nu trebuie să încalece câtă vreme mai vede încă mormântul.
>
> Atât de neştirbită este puterea acestui cap încoronat, atât de orbeşte îi sunt ascultate poruncile, încât dacă lui i s-ar părea potrivit să moară vreunul din dregătorii săi de neam mare şi dacă i-ar spune acestuia „Du-te şi omoară-te!” omul s-ar duce imediat acasă şi şi-ar pune capăt zilelor. Moştenirea tronului de Kagan fiind astfel orânduită înlăuntrul aceleiaşi familii (Istakhri spune: „Într-o familie de vază care nu are nici putere nici avere” – n.a.){XLIV}, când îi vine rândul vreunuia dintre aceştia, i se întăreşte rangul chiar dacă nu are nici măcar un *dirhem* (bănuţ).
>
> Şi am auzit de la oameni vrednici de crezare că un anume tânăr şedea într-o prăvălioară din piaţa mare, vânzând mărunţişuri (la Istakhri: „vânzând pâine” – n.a.); şi că oamenii spuneau „când Kaganul ne va părăsi, omul ăsta îi va lua locul pe tron” (la Istakhri: „nu e alt om mai vrednic decât el să fie Kagan” – n.a.){XLV}. Dar tânărul era musulman, iar ei nu-i urcă decât pe evrei pe tronul Kaganului.
>
> Kaganul are un tron şi un cort de aur; nici unui alt om nu i se

[28] Ibn Hawkal, alt geograf şi istoric arab care a călătorit mult şi a scris *Geografia orientală* în jurul anului 977. Pasajul citat aici este de fapt o copie a lucrurilor scrise de Istakhri cu 40 de ani mai înainte, dar conţine mai puţine lucruri obscure, aşa că mi-am permis să urmez aici pe Ibn Hawkal în traducerea lui Ouselejr din 1800.

îngăduie asemenea lucruri. Palatul Kaganului este mai măreţ decât orice altă clădire a oraşului.{XLVI}

Pasajul despre tânărul virtuos care vinde pâine – sau ce va fi vândut – în bazar, sună ca o poveste despre Harun al Raşid. Dacă era moştenitorul tronului de aur rezervat evreilor, de ce a fost crescut ca un biet musulman?

Ca să înţelegem cât de cât ceva din povestea asta, trebuie să presupunem că nu se alegea Kaganul pe baza nobilelor sale virtuţi, ci dintre membrii „rasei imperiale” sau ai „familiei de vază”. De fapt, aceasta este şi părerea lui Artamonov şi a lui Zeki Validi.

Artamonov susţine că, la fel cu alte neamuri turcice, khazarii erau conduşi de descendenţii dinastiei Turkut, suveranii de altădată ai defunctului imperiu turcesc (vezi mai sus, secţiunea 3). Zeki Validi sugerează că „rasa imperială” sau „familia de vază”, căreia trebuie să-i aparţină Kaganul, se referă la străvechea dinastie Asena, pomenită în izvoarele chinezeşti, un soi de aristocraţie a deşertului, din care susţineau în mod tradiţional conducătorii turci şi mongoli că se trag. Ideea pare destul de plauzibilă şi în mare măsură împacă noţiunile contradictorii implicate în relatarea citată adineaori: tânărul nobil care nu are niciun gologan – şi pompa şi fastul care înconjoară tronul de aur. Asistăm la suprapunerea a două tradiţii, ca interferenţa optică a două tipare de valuri pe un ecran: ascetismul unui trib de nomazi care au dus-o foarte greu în deşert şi strălucirea unei curţi regale care prosperă pe seama comerţului şi meşteşugurilor şi care se străduieşte să-şi depăşească în splendoare rivalii din Bagdad şi Constantinopol. La urma urmei, crezurile proclamate de aceste curţi somptuoase fuseseră inspirate şi de profeţii ascetici din deşert în vremuri mai vechi.

Dar toate acestea nu izbutesc să explice despărţirea ciudată dintre puterea divină şi cea laică, pe cât se pare unică în zona şi epoca respectivă.

După cum scria şi Bury{XLVII}: „Nu avem niciun fel de informaţii despre momentul în care autoritatea activă a Kaganului a fost preschimbată în nulitatea sa divină, după cum nu ştim nici de ce a fost înălţat la un rang asemănător cu cel al împăratului Japoniei, în care existenţa lui şi nu guvernarea lui era considerată esenţială pentru

prosperitatea statului".

De curând, Artamonov a propus pe bază de speculaţii un răspuns la această întrebare. El sugerează că acceptarea iudaismului ca religie oficială a fost rezultatul unei lovituri de stat, care totodată a redus rolul Kaganului (descendent al unei dinastii păgâne şi ca atare prezentând prea puţină încredere în ceea ce priveşte supunerea la legea mozaică) la cel de simplă emblemă.

Ipoteza este la fel de valabilă ca oricare alta – şi avem la fel de puţine dovezi şi în sprijinul ei. Şi totuşi pare probabil că cele două evenimente – îmbrăţişarea credinţei iudaice şi înfiinţarea dualismului monarhiei – au fost oarecum legate între ele.[29]

[29] Înainte de convertire, Kaganul părea să joace încă un rol activ, dovadă de pildă, relaţiile sale cu Justinian. Dar, pentru a complica şi mai mult lucrurile sursele arăbeşti se referă uneori la „Kagan" când este limpede că de fapt vor să spună, „Bekul" – întrucât „Kagan" era la multe triburi termenul generic pentru „conducător" – şi ei mai folosesc şi nume diferite pentru Bek, după cum ne arată şi lista de mai jos, reprodusă după Minorsky, *Hudud al Alam*, p. 451:

Constantin Porfirogenetul: Khaqan – Bek;

Ibn Rusta: Khazar Khaqan – Aysha;

Masudi: Khaqan – Malik;

Istakhri: Malik Khazar – Khaqan Khazar (s-ar părea că s-a inversat ordinea conducătorilor);

Ibn Hawkal: Khaqan Khazar – Malik Khazar sau Bek;

Gardezi: Khazar Khaqan – Abshad.

II. CONVERTIREA

§ 2.1

„Religia evreilor, scrie Bury, exercitase o înrâurire profundă asupra crezului islamic şi fusese baza creştinismului; câştigase prozeliţi în diverse părţi ale lumii; dar convertirea khazarilor la religia pură a lui Iehova este un fenomen unic în istorie.”{[1]}

Care a fost motivaţia acestui eveniment unic? Nu e foarte uşor să pătrunzi pe sub pielea unui prinţ khazar – mai ales aşa cum era acoperită de zale. Dar dacă raţionăm din punctul de vedere al politicii puterii – care de-a lungul veacurilor se supune în esenţă aceloraşi reguli – găsim o analogie pe deplin plauzibilă.

La începutul secolului al XVII-lea lumea era polarizată între cele două superputeri ce reprezentau creştinismul şi islamismul. Doctrinele lor ideologice erau sudate cu politica puterii dusă prin mijloacele clasice ale propagandei, acţiunii subversive şi cuceririi militare. Imperiul khazar reprezenta o „a treia forţa”, care se dovedise pe potriva celorlalte două, atât ca adversar, cât şi ca aliat. Dar el nu-şi putea păstra independenţa dacă accepta fie creştinismul fie islamismul – căci prima alegere l-ar fi subordonat în mod automat autorităţii împăratului roman, iar cealaltă califului din Bagdad.

Amândouă curţile făcuseră eforturi pentru convertirea khazarilor la creştinism sau la islamism, dar nu dăduseră alte roade decât un schimb de amabilităţi diplomatice, căsătorii dinastice şi alianţe militare instabile întemeiate pe interesele individuale ale fiecărei părţi. Bizuindu-se pe forţa sa militară, Regatul khazarilor, cu hinterlandul său de triburi vasale, era hotărât să-şi păstreze poziţia de „a treia forţă”, de conducător al naţiunilor neangajate din zona stepelor.

În acelaşi timp, contactele strânse cu Bizanţul şi cu Califatul îi învăţaseră pe khazari că şamanismul lor primitiv era nu numai barbar şi depăşit în comparaţie cu marile religii monoteiste, dar şi incapabil

să confere conducătorilor autoritatea spirituală şi juridică de care se bucurau conducătorii celor două puteri teocratice ale lumii – califul şi împăratul. Pe de altă parte, convertirea la credinţa unuia sau celuilalt dintre aceştia ar fi însemnat supunerea, sfârşitul independenţei şi deci înfrângerea ţelurilor regatului. Ce altă soluţie ar fi putut să se dovedească mai logică decât îmbrăţişarea unui al treilea crez, care nu se aliniase sau angajase faţă de niciuna din cele două religii şi totuşi reprezenta temelia venerabilă a amândurora?

Logica aparentă a acestei hotărâri se datorează fără doar şi poate clarităţii înşelătoare pe care ţi-o aduce o privire retrospectivă. În realitate, convertirea la iudaism a cerut o lovitură de maestru genială. Şi totuşi, atât izvoarele arabe, cât şi cele evreieşti referitoare la istoria acestei convertiri, oricât de mult ar diferi în chestiuni de amănunt, scot în evidenţă un raţionament pe linia arătată mai sus. Să-l mai citǎm o dată pe Bury:

> Fără îndoială, în adoptarea iudaismului, conducătorul regatului a fost împins de motive politice. Dacă ar fi îmbrăţişat mahomedanismul, asta i-ar fi atras dependenţa spirituală de califi care încercau să-şi impună credinţa asupra khazarilor; în creştinism, pe de altă parte, se ascundea primejdia de a deveni vasalul ecleziastic al Imperiului roman. Iudaismul era o religie vestită, cu o reputaţie frumoasă, cu cărţi sfinte pe care le respectau atât creştinii, cât şi mahomedanii. Deci asta l-ar fi înălţat pe conducător deasupra barbarilor păgâni şi l-ar fi pus la adăpost de amestecul califului sau împăratului. Dar el n-a adoptat, împreună cu practica circumciziei, şi intoleranţa cultului iudaic. El a îngăduit maselor poporului său să-şi păstreze păgânismul şi să se închine la idolii tradiţionali.{[II]}

Deşi convertirea curţii khazarilor a fost fără doar şi poate motivată din punct de vedere politic, totuşi este absurd să ne închipuim că aceşti oameni au îmbrăţişat peste noapte, orbeşte, o religie ale cărei dogme şi principii le erau necunoscute. Realitatea este că ei îi cunoşteau bine pe evrei şi avuseseră timpul să le urmărească practicile religioase vreme de cel puţin un secol, înainte de convertire datorită afluxului continuu de evrei care se refugiau de persecuţiile religioase din Bizanţ şi, într-o măsură mai mică, din ţările Asiei Mici cucerite de

arabi. Ştim despre Khazaria că era o ţară relativ civilizată printre barbarii din nord, dar că nu se legase de niciuna dintre religiile militante, aşa că ea devenise în mod firesc un liman pentru exodul periodic al evreilor aflaţi sub stăpânirea Imperiului bizantin şi ameninţaţi de convertirea silită şi de alte presiuni. Persecuţiile de diverse feluri începuseră odată cu domnia lui Justinian I (527–565) şi au îmbrăcat forme deosebit de aspre sub împăraţii Heracliu în secolul al VII-lea, Leon III în secolul al VIII-lea, Vasile şi Leon IV în secolul al IX-lea, Roman în secolul al X-lea. Astfel, de pilda, Leon III care a stăpânit în cele două decenii imediat dinaintea convertiri khazarilor la iudaism „a încercat să pună capăt anomaliei (statutului tolerat al evreilor, n.a.) dintr-o singură trăsătură de condei, poruncind botezarea tuturor supuşilor săi evrei”{III}.

Deşi traducerea în viaţa a poruncii imperiale pare să fi fost relativ ineficace, totuşi ea a dus la fuga din Bizanţ a unui mare număr de evrei.

Iată ce ne povesteşte Masudi:

> În acest oraş (Khazaran-Itil – n.a.) există musulmani, creştini, evrei şi păgâni. Evrei sunt regele, curtenii lui şi khazarii din neamul lui[30].
>
> Regele khazarilor se făcuse evreu încă sub Califatul lui Harun al Raşid[31] şi lui i s-au alăturat evreii din toate ţările islamului precum şi din ţara grecilor (Bizanţul – n.a.). Într-adevăr regele grecilor din vremea noastră, al 332-lea an de la Mahomed (adică în 943–944, n.a.), i-a trecut cu de-a sila la creştinism pe evreii din regatul său… De aceea mulţi evrei au fugit din ţara grecilor în Khazaria…{IV}

Ultimele două propoziţii citate se referă la evenimente petrecute cu 200 de ani după convertirea khazarilor şi dovedesc cât de persistente au fost valurile de persecuţii care s-au succedat de-a lungul veacurilor. Dar şi evreii au fost la fel de persistenţi şi perseverenţi. Mulţi au

---

[30] Adică probabil tribul conducător al „khazarilor albi” (vezi mai sus, capitolul I, secţiunea 3).

[31] Adică între anii 786–809; dar se presupune de către majoritatea cercetătorilor că Masudi a recurs pentru comoditate la o piatră de hotar din istorie, pe când convertirea a avut de fapt loc în jurul anului 740.

îndurat torturile, iar cei care nu au avut tăria de a rezista au revenit mai târziu la credinţa lor – „ca şi câinele la vărsătura lui”, aşa cum s-a exprimat amabil un cronicar creştin{V}. La fel de pitorească este descrierea pe care ne-o oferă un scriitor ebraic{VI} asupra metodei de convertire silită folosită sub împăratul Vasile împotriva comunităţii evreieşti din Oria, sudul Italiei:

> Cum îi sileau? Oricine refuza să accepte credinţa lor greşită era pus într-un teasc de untdelemn, şi strivit cum se storc măslinele sub presă.

Altă sursă ebraică{VII} face observaţii cu privire la persecuţiile împotriva evreilor sub împăratul Roman („regele grec” la care se referă Masudi): „Şi apoi se va ridica un rege care îi va persecuta nu prin nimicire, ci îndurător, alungându-i din ţară”.

Singura formă de îndurare manifestată de istorie faţă de cei care au luat calea surghiunului, sau au fost împinşi pe ea, era existenţa Khazariei, atât înaintea convertirii, cât şi după acest eveniment. Mai înainte fusese un adevărat liman pentru băjenari; după aceea a devenit un fel de cămin naţional. Refugiaţii erau produsele unei culturi superioare şi fără doar şi poate reprezentau un factor important în făurirea acelei concepţii generale, cosmopolite, tolerante, care i-a impresionat atât de mult pe cronicarii arabi citaţi mai înainte. Influenţa refugiaţilor – şi fără doar şi poate, zelul lor în găsirea unor prozeliţi[32] s-ar fi făcut simţită în primul rând la curte şi printre notabilităţi. Se prea poate ca aceşti refugiaţi să fi îmbinat în strădaniile lor pe calea misionarismului argumentele teologice şi profeţiile mesianice cu o cântărire inteligentă a avantajelor politice pe care le-ar fi obţinut khazarii din adoptarea unei religii „neutre”.

Surghiuniţii au adus cu ei şi meşteşugurile şi artele bizantine, metode superioare în practicarea agriculturii şi comerţului, precum şi

---

[32] Era o epocă în care convertirea necredincioşilor prin forţă sau convingere reprezenta o preocupare de frunte. Că şi evreii au manifestat-o în permanenţă ne-o dovedeşte faptul că, încă de sub domnia lui Justinian, legislaţia bizantină impunea pedepse aspre împotriva încercărilor de convertire a creştinilor la mozaism iar pentru „molestarea” de către evrei a celor convertiţi la creştinism pedeapsa era arderea pe rug (cf. Sharf, p. 25).

alfabetul ebraic colţuros. Nu ştim ce fel de scriere folosiseră anterior khazarii, dar lucrarea *Fihrist* de Ibn Nadim{VIII}, un fel de bibliografie universală alcătuită în jurul anului 987, ne informează că în vremea lui khazarii foloseau alfabetul ebraic. Acesta slujea la două lucruri: lucrările cărturăreşti în ebraică (limbajul ştiinţific – analog folosirii latinei medievale în Occident) şi alfabetul scris pentru redarea diferitelor limbi vorbite în Khazaria (la fel ca utilizarea alfabetului latin pentru diferitele limbi naţionale din Europa occidentală). Din Khazaria s-ar părea că scrierea ebraică s-a răspândit şi în ţările învecinate. Astfel Chwolson relatează că „inscripţii într-o limbă care nu era de origină semită (sau eventual în două limbi nesemite diferite) cu caractere ebraice au fost descoperite pe două pietre de mormânt din Fanagoria şi Partenit în Crimeea; ele nu au fost încă descifrate”[33] {IX}.

După cum am văzut, Crimeea s-a aflat în mod intermitent sub domnia khazarilor; dar avea şi o comunitate evreiască de tradiţie îndelungată şi s-ar putea ca inscripţiile să dateze dinaintea convertirii. Unele litere ebraice *(shin* şi *tsadei)* şi-au croit drum şi către alfabetul chirilic{X} şi, mai mult decât atât, s-au găsit multe monede poloneze de argint, datând din secolele al XII-lea sau al XIII-lea, cu inscripţii poloneze scrise în alfabetul ebraic (de exemplu *Leszek krol Polski* – „Leszek rege al Poloniei”) alături de monezi cu inscripţii în alfabetul latin. Poliak face următorul comentariu: „Aceste monezi constituie dovada categorică a răspândirii scrierii ebraice din Khazaria în ţările slave învecinate. Utilizarea acestor monede nu era legată de nicio chestiune religioasă. Monedele se băteau pentru că mulţi polonezi erau mai deprinşi cu aceste gen de scriere decât cu cea latină, fără s-o considere neapărat evreiască”{XI}.

Aşadar, cu toate că fără doar şi poate convertirea a fost inspirată de raţiuni oportuniste – fiind concepută ca o iscusită manevră politică – ea a adus cu sine prefaceri culturale pe care iniţiatorii convertirii nu ar fi avut nici măcar cum să şi le imagineze. Alfabetul ebraic a constituit începutul; trei veacuri mai târziu decăderea statului khazar

[33] Aceste inscripţii se plasează în altă categorie decât falsurile lui Firkovitch, celebre printre istorici (cf. Anexa III).

a fost marcată de izbucnirile repetate ale unui sionism mesianic, cu falşi mesia ca David El-Roy (eroul unui roman de Benjamin Disraeli) care au condus cruciade donchişoteşti pentru recucerirea Ierusalimului[34].

După înfrângerea de către arabi în anul 737, adoptarea silită a islamismului de către Kagan fusese o formalitate revocată aproape imediat, care nu pare să fi lăsat niciun fel de amprentă asupra poporului său. În contrast cu aceasta, convertirea voluntară la iudaism avea să producă efecte profunde şi durabile.

§ 2.2

Împrejurările în care s-a produs convertirea sunt învăluite în ceaţă datorită legendelor, dar principalele relatări arabe şi ebraice în privinţa ei au în comun anumite elemente fundamentale.

Relatarea lui al-Masudi despre domnia evreiască în Khazaria, pe care am citat-o anterior, se încheie cu o referire la o lucrare anterioară a sa, în care a descris aceste împrejurări. Nu ni s-a păstrat acea operă anterioară a lui Masudi, în schimb există două relatări bazate pe ea. Prima, cea a lui Dimaski (scrisă în 1327) repetă faptul că în vremea lui Harun al-Raşid, împăratul bizantin i-a silit pe evrei să emigreze; aceşti emigranţi au sosit în ţara khazarilor unde au găsit „un neam inteligent, dar neînvăţat căruia i-au oferit religia lor. Localnicii au socotit-o mai bună decât a lor şi au acceptat-o.”{XII}

A doua relatare, mult mai amănunţită, o găsim în *Cartea regatelor şi drumurilor de al-Bakri* (secolul al XI-lea):

> Pricina trecerii la iudaism a regelui khazarilor, care fusese păgân până atunci, este următoarea. El îmbrăţişase creştinismul[35]. Apoi şi-a dat seama că este fals şi a vorbit de acest lucru, care îl îngrijora foarte tare, cu unul din marii lui dregători. Acesta i-a spus: „Măria TA, cei care sunt stăpâni pe cărţile sfinte se împart în trei. Adună-i laolaltă, cere-le

[34] Vezi mai departe, cap. IV, secţiunea 11.

[35] După câte ştiu, nici un alt izvor nu menţionează acest fapt. S-ar putea să fie vorba doar de o concesie făcută gusturilor cititorilor musulmani, prin înlocuirea adoptării pentru scurtă vreme a islamismului înaintea iudaismului.

să-şi apere credinţa şi apoi urmează-l pe acela care se va dovedi stăpân pe adevăr.”

Aşadar regele a trimis la creştini după o vlădică. Acuma la rege se afla şi un evreu, priceput foarte la tocmeala vorbei, care a început să-i pună întrebări. Aşadar l-a întrebat pe vlădică: „Ce zici de Moise, fiul lui Amran şi de *Tora* care i-a fost dezvăluită?” Şi vlădica a răspuns: „Moise este un prooroc şi *Tora* grăieşte adevărul.” Atunci evreul i-a spus craiului: „Omul acesta a şi mărturisit adevărul crezului meu. Întreabă-l acum în ce crede el”. Aşadar regele l-a întrebat şi vlădica a răspuns: „Eu zic că Iisus Mesia este fiul Mariei, este Cuvântul şi a dezvăluit tainele în numele lui Dumnezeu”. Şi atunci evreul i-a spus craiului khazarilor: „Omul acesta propovăduieşte o dogmă pe care eu n-o cunosc, dar încuviinţează spusele mele”. Însă vlădica n-a fost în stare să aducă dovezi spre întărirea spuselor sale. Atunci craiul a chemat un musulman şi i s-a trimis un om isteţ şi învăţat care era bun la voroavă. Însă evreul a năimit pe cineva care să-l otrăvească pe drum şi cărturarul musulman a murit. Astfel evreul a izbutit să-l câştige la credinţa lui pe crai, care a îmbrăţişat iudaismul.{[XIII]}

Fără doar şi poate că istoricii arabi aveau darul de a îndulci hapul. Dacă învăţatul musulman ar fi putut participa la dezbaterea pomenită ar fi căzut şi el în aceeaşi capcană ca şi episcopul, întrucât amândoi acceptau adevărul Vechiului Testament, pe când susţinătorii Noului Testament şi ai Coranului ar fi fost puşi pe rând în minoritate de doi la unu. Aprobarea acestui raţionament de către rege este simbolică: el e prea dornic să accepte doctrinele împărtăşite de toţi trei – numitorul lor comun – şi refuză să se angajeze pentru vreuna din tezele rivale care transcend acest numitor comun. E vorba deci încă o dată de principiul lumii nealiniate, aplicat la teologie.

Dar, după cum a subliniat şi Bury{[XIV]}, din această poveste mai rezultă şi faptul că influenţa evreiască la curtea khazarilor trebuie să fi fost deja puternică încă înaintea convertirii oficiale, căci atât episcopul, cât şi cărturarul musulman trebuie să fie „chemaţi”, pe când evreul se află deja „la el” (adică la rege).

§ 2.3

Şi acum să ne întoarcem de la principalul izvor arab referitor la convertire – Masudi şi compilatorii săi – la principalul izvor evreiesc. Acesta constă în aşa-zisa „Corespondenţă khazară”: e vorba de un schimb de scrisori, în ebraică, între Hasdai Ibn Saprut, evreul care era prim-ministru al Califului Cordobei, şi Iosif, regele khazarilor – sau mai bine zis între grămăticii lor respectivi. Autenticitatea acestei corespondenţe a format obiectul unei controverse, dar acum este acceptată de toată lumea, cu oarecare îngăduinţă faţă de fanteziile copiştilor ulteriori[36].

S-ar părea că schimbul de scrisori a avut loc cândva între anul 954 şi anul 961, adică aproximativ epoca în care a scris şi Masudi. Pentru a putea aprecia importanţa acestei corespondenţe trebuie să spunem un cuvânt sau două despre personalitatea lui Hasdai Ibn Saprut – poate cea mai strălucită figură a întregii „epoci de aur” (900–1200) a evreilor din Spania.

În anul 929, Abd ar-Rahman III, din dinastia omaiadă, a izbutit să unifice sub sceptrul său posesiunile maure din părţile sudice şi centrale ale Peninsulei Iberice şi a întemeiat Califatul de Apus. Capitala lui, Cordoba, a ajuns gloria întregii Spanii arabe şi un centru de vază al culturii europene, cu o bibliotecă al cărei catalog cuprindea 400.000 de volume. Hasdai, născut în anul 910 într-o distinsă familie evreiască din Cordoba, i-a atras atenţia califului mai întâi în calitate de practicant al medicinei, având în palmaresul său câteva vindecări remarcabile. Abd ar-Rahman l-a numit medic al curţii sale şi avea atât de mare încredere în judecata lui, încât i-a cerut mai întâi lui Hasdai să pună regulă în vistieria statului, apoi să-i slujească de ministru de externe şi de diplomat care să netezească asperităţile şi să elimine conflictele în foarte complexele relaţii ale noului Califat cu Bizanţul, cu împăratul Otto al Germaniei, cu Castilia, Navarra, Aragon şi alte regate creştine de la nord de Spania. Hasdai a fost un adevărat *uomo universale* cu multe secole înaintea Renaşterii: între perioadele când rezolva treburile statului îşi găsea destul timp ca să traducă în arabă cărţi de medicină, să corespondeze cu rabinii învăţaţi din Bagdad şi să slujească de mecena pentru gramaticienii şi poeţii de limbă ebraică.

---

[36] Rezumatul controversei este reprodus în anexa III.

Este evident că era un evreu luminat dar foarte habotnic, care-şi folosea contactele diplomatice pentru a strânge informaţii despre comunităţile evreieşti împrăştiate în diferite părţi ale lumii şi pentru a interveni ori de câte ori era posibil în favoarea lor. Îl preocupa şi-l îngrijora persecutarea evreilor în Imperiul bizantin sub domnia lui Roman (vezi mai sus, secţiunea I). Din fericire se bucura de o influenţă considerabilă la Curtea bizantină care era vital interesată în asigurarea neutralităţii binevoitoare a Cordobei în timpul campaniilor bizantine împotriva musulmanilor din răsărit. Hasdai, care conducea negocierile, s-a folosit de acest prilej pentru a interveni în apărarea evreimii bizantine, după cât se pare cu destul succes{[xv]}.

După propria sa relatare, Hasdai a auzit mai întâi de existenţa unui regat evreiesc independent de la nişte negustori veniţi din oraşul persan Khurasan; numai că el a avut îndoieli în privinţă veridicităţii spuselor lor. Ulterior le-a pus întrebări membrilor unei misiuni diplomatice bizantine sosite la Cordoba şi aceştia au confirmat relatarea neguţătorilor, adăugând o cantitate impresionantă de amănunte şi date referitoare la Regatul khazarilor, printre care şi numele regelui de atunci – Iosif. Drept care Hasdai s-a hotărât să trimită soli cu o scrisoare către regele Iosif.

Scrisoarea (care va fi discutată în amănunt, mai jos) conţine o listă de întrebări referitoare la statul khazar, la poporul său, la metodele de guvernare, la forţele armatei şi aşa mai departe – precum şi întrebarea „căruia din cele 12 triburi îi aparţinea Iosif”. Din aceasta deducem că Hasdai îi socotea pe evreii khazari veniţi din Palestina – ca şi pe evreii spanioli – şi poate chiar reprezentanţi ai unuia din „triburile pierdute”. Fireşte că Iosif nu aparţinea niciunuia dintre triburi, întrucât nu era evreu la origine; în „Răspunsul” său către Hasdai, după cum vom vedea, el prezintă o genealogie diferită, însă principala sa preocupare este aceea de a-i oferi lui Hasdai o relatare amănunţită a convertirii – poate doar legendară, întrucât evenimentul avusese loc cu două secole mai devreme – şi a împrejurărilor care duseseră la aceasta.

Povestea scrisă de Iosif începe cu apologia strămoşului său regele Bulan, un mare cuceritor şi înţelept care „a alungat din ţara lui pe vrăjitori şi pe închinători la zei”. Ulterior i-a apărut în vis regelui

Bulan un înger care l-a îndemnat să se închine singurului Dumnezeu adevărat, făgăduindu-i în schimb că „El va binecuvânta şi înmulţi vlăstarele lui Bulan şi-i va aduce pe duşmani în mâinile lui şi-i va face regatul să dăinuie până la sfârşitul lumii.” Fireşte că toate aceste amănunte se inspiră din povestea legământului din *Cartea Facerii;* implicaţia este că şi khazarii pretindeau statutul de „popor ales”, care-şi face propria sa învoială cu Creatorul, cu toate că ei nu se trăgeau din seminţia lui Abraham. Dar în acest moment, povestea spusă de Iosif ia o întorsătură neaşteptată. Regele Bulan este întru totul dornic să-l slujească pe Atotputernic, dar el ridică o obiecţie:

> Tu, Doamne, cunoşti prea bine gândurile tainice ale inimii mele şi mi-ai cercetat rărunchii ca să întăreşti gândul că-mi pun toată credinţa în tine; însă neamul peste care stăpânesc are mintea păgână şi nu ştiu dacă mă crede. Dacă voi fi dobândit binecuvântarea şi mila în ochii tăi, atunci în genunchi te rog să te înfăţişezi şi Marelui Prinţ al lor ca să-l faci să mă sprijine.
>
> Şi, Cel Veşnic s-a îndurat de rugămintea lui Bulan şi s-a înfăţişat prin vis acestui prinţ şi când s-a trezit acesta dis-de-dimineaţă a venit la rege şi i-a adus la cunoştinţă cele petrecute…

Nici în *Cartea Facerii*, nici în relatările cronicarilor arabi referitoare la convertire nu există niciun cuvânt despre vreun mare prinţ al cărui consimţământ trebuie să fie obţinut. Negreşit trebuie să fie o referire (la dualismul monarhiei) la khazari. După cât se pare, „Marele Prinţ” este Bek; dar nu este exclus ca „regele” să fi fost Bek, iar „prinţul” Kagan. Mai mult decât atât, după izvoarele arabe şi armene, conducătorul armatei khazare care a invadat Transcaucazia în anul 731 (adică vreo câţiva ani înaintea presupusei date a convertirii) se numea „Bulcan”{[XVI]}.

Scrisoarea lui Iosif relatează în continuare cum un înger i s-a înfăţişat încă o dată regelui în vis şi l-a îndemnat să clădească un lăcaş de închinăciune în care să poată sălăşlui Atotputernicul, căci „cerul şi tăriile lui aflate deasupra cerului nu sunt destul de încăpătoare pentru mine”. Regele Bulan îi răspunde cu sfială că nu are aurul şi argintul trebuincioase pentru o asemenea întreprindere, „deşi este datoria şi dorinţa mea să îndeplinesc porunca”. Îngerul îl liniştеşte: Bulan nu

trebuie să facă altceva decât să-şi conducă armatele spre Dariela şi Ardabil în Armenia, unde-l aşteaptă o comoară de argint şi o comoară de aur. Acest amănunt se potriveşte cu ceea ce ştim despre năvălirea lui Bulan sau Bulcan înainte de convertire, precum şi cu izvoarele arabe, după care la un moment dat khazarii erau stăpâni pe minele de argint şi de aur din Caucaz{[XVII]}. Bulan face aşa cum l-a învăţat îngerul, se întoarce victorios cu prada şi clădeşte „un tabernacol sfânt înzestrat cu un cufăr sacru (vezi „chivotul legământului" din *Biblie* – n.a.), un candelabru, un altar şi sculele sfinte care au fost păstrate până în ziua de azi şi care se află încă în stăpânirea mea (adică a regelui Iosif – n.a.)".

Scrisoarea lui Iosif, scrisă în a doua jumătate a secolului al X-lea, cu peste 200 de ani după evenimentele ce tinde să le relateze, este în mod evident un amestec de realităţi şi legendă. Descrierea pe care o face puţinelor odoare din lăcaşul de închinăciune şi puţinătăţii relicvelor păstrate formează un contrast evident cu relatarea din alte părţi ale scrisorii cu privire la prosperitatea ţării sale în momentul respectiv. Zilele strămoşului său Bulan i se par la fel de îndepărtate ca antichitatea, când regele sărac dar virtuos nu avea bani nici măcar să înalţe tabernacolul sfânt – care la urma urmei nu era decât un cort.

Şi totuşi până în acest punct, scrisoarea lui Iosif nu este decât preludiul adevăratei drame a convertirii, pe care abia acum începe s-o relateze. După cât se pare, renunţarea lui Bulan la idolatrie în favoarea „singurului Dumnezeu adevărat" a fost doar primul pas, care încă mai lăsa deschisă alegerea între cele trei crezuri monoteiste. Cel puţin iată ce pare să implice în continuare scrisoarea lui Iosif:

> După aceste fapte de arme (invadarea Armeniei, n.a.) faima regelui Bulan s-a răspândit în toate ţările. Craiul din Edom (Bizanţ – n.a.) şi craiul işmaeliţilor (musulmanilor, n.a.) au aflat vestea şi i-au trimis solie cu daruri de preţ şi cu bani şi cu oameni învăţaţi care să-l facă să treacă la credinţa lor; dar regele Bulan era învăţat şi a trimis după un evreu cu multă ştiinţă de carte şi multă isteţime şi i-a pus laolaltă pe aceştia trei ca să ţină voroavă despre credinţele lor.

Iată dar încă o masă rotundă a specialiştilor, exact ca şi în cronica lui Masudi, diferenţa constând doar în faptul că musulmanul n-a fost

otrăvit înainte. Însă tiparul dezbaterii este cam acelaşi. După discuţii lungi şi inutile, regele amână întâlnirea cu trei zile, în cursul cărora participanţii la dezbatere sunt lăsaţi să se mai răcorească aşteptând fiecare în cortul lui; apoi regele recurge la o stratagemă: îi convoacă pe oponenţi separat. Îl întreabă pe creştin care din celelalte două religii este mai aproape de adevăr şi creştinul răspunde: „a evreilor”. Pe musulman îl întâmpină cu aceeaşi întrebare şi răspunsul este acelaşi. Neutralitatea triumfă încă o dată.

§ 2.4

Atâta în privinţa convertirii. Dar ce altceva mai aflăm din celebra „Corespondenţă khazară”?

Să luăm mai întâi scrisoarea lui Hasdai: ea începe cu un poem ebraic, în maniera *piyut* care era pe atunci la modă, o formă de poezie rapsodică plină de aluzii ascunse ori cimilituri şi deseori de acrostihuri. Poezia slăveşte izbânzile militare ale adresantului, regele Iosif; totodată, iniţialele versurilor formează un acrostih cuprinzând numele întreg al lui Hasdai bar Isaac bar Ezra bar Saprut urmat de numele Menahem ben-Saruk. Acum acest Menahem era celebru ca poet, lexicograf şi gramatician de limbă ebraică, secretar şi protejat al lui Hasdai. În mod evident i s-a încredinţat sarcina de a alcătui epistola către regele Iosif în stilul cel mai înflorit cu putinţă, şi el a folosit prilejul pentru a se imortaliza inserându-şi propriul său nume în acrostih după cel al patronului său. S-au mai păstrat şi câteva alte opere ale lui Menahem ben Saruk şi nu încape nicio îndoială că de mâna lui este redactată şi scrisă scrisoarea lui Hasdai[37].

După poem, după complimente şi înfloriturі diplomatice, scrisoarea prezintă un tablou strălucitor al prosperităţii Spaniei maure, precum şi situaţia fericită a evreilor sub califul ei Abd ar-Rahman, „cum altul asemenea nu mai a cunoscut lumea… Şi astfel oile rătăcite au fost luate în grija lui, braţele asupritorilor lor s-au veştejit şi jugul a fost înlăturat. Ţara în care trăim se numeşte în limba evreilor Sepharad, dar işmaeliţii care o locuiesc îi spun al-Andalus”.

[37] Vezi anexa III.

Apoi Hasdai se apucă să explice cum a prins de veste despre existenţa regatului evreiesc de la negustorii din Khurasan şi, ulterior mai în amănunt, de la solii bizantini şi relatează ce i-au spus aceştia din urmă:

> I-am întrebat (pe bizantini – n.a.) despre regat şi ei mi-au răspuns că într-adevăr aşa stau lucrurile şi că regatul se numeşte al-Khazar. Călătoria de la Constantinopol până în regat îţi ia 15 zile pe mare[38]. Dar, spuneau ei, pe uscat sunt multe alte neamuri care îi despart de khazari. Numele regelui care domneşte asupra lor este Iosif. Corăbiile vin la noi din ţara lor, aducând peşte, blănuri şi tot soiul de mărfuri. Sunt aliaţi cu noi şi noi îi cinstim cum se cuvine. Facem schimb de solii şi de daruri. Sunt puternici şi au o fortăreaţă pentru posturile lor înaintate şi trupe care pornesc din când în când după prădăciuni[39].

Informaţiile trimise de Hasdai regelui khazarilor despre însăşi ţara acestuia aveau desigur menirea de a atrage un răspuns amănunţit din partea lui Iosif. Iată o dovadă de bună cunoaştere a psihologiei oamenilor: Hasdai ştia probabil că mai uşor iese de sub pana omului o critică a unor afirmaţii eronate decât o expunere originală. În continuare, Hasdai îi relatează regelui Iosif eforturile pe care le făcuse anterior pentru a intra în contact cu el. Mai întâi îi trimisese un sol – un oarecare Isaac bar Nathan, cu instrucţiuni de a înainta până la curtea khazarilor. Dar Isaac nu ajunsese decât până la Constantinopol, unde fusese tratat cu multă curtenie însă împiedicat să-şi continue călătoria. (Lucrul este perfect de înţeles: dată fiind atitudinea duplicitară a Imperiului bizantin faţă de regatul evreiesc, cu siguranţă că împăratul Constantin nu avea interesul să faciliteze o alianţă între Khazaria şi Califatul din Cordoba, al cărui prim-ministru era evreu).

---

38 Probabil că aceasta se referă la aşa-zisa „rută khazară" de la Constantinopol de-a curmezişul Mării Negre, în sus pe Don şi apoi prin culoarul de transbordare Don – Volga şi în jos pe Volga până la Itil. Exista şi o rută mai scurtă de la Constantinopol până pe coasta răsăriteană a Mării Negre.

39 Evident că fortăreaţa de care e vorba este Sarkel pe Don. „Noi îi cinstim cum se cuvine" se potriveşte cu pasajul din Constantin Porfirogenetul despre sigiliul special de aur folosit în scrisorile către Kagan. Constantin era împăratul Bizanţului în momentul trimiterii acestei solii în Spania.

Aşadar, solul lui Hasdai se întorsese în Spania fără a-şi fi putut îndeplini misiunea. Dar curând i se oferise un nou prilej: sosirea la Cordoba a unei solii din Europa răsăriteană. Printre mesageri se aflau şi doi evrei, Mar Saul şi Mar Iosif, care se oferiseră să-i înmâneze regelui Iosif mesajul lui Hasdai (din răspunsul acestuia către Hasdai la scrisoarea pe care o comentăm reiese că de fapt mesajul a fost înmânat de o a treia persoană, un anume Isaac ben-Eliezer).

După ce a descris astfel în amănunt împrejurările în care a ajuns să scrie scrisoarea de faţă, precum şi eforturile de a o transmite, Hasdai începe să pună o serie de întrebări directe care reflectă curiozitatea sa de a căpăta informaţii mai ample despre fiecare aspect al ţării khazarilor, de la geografia ei şi până la riturile de sărbătorire a Sabatului. Ultimul pasaj din scrisoarea lui Hasdai o încheie într-o notă cu totul diferită de felul cum începuse:

> Mă simt îndemnat să cunosc adevărul, să aflu dacă într-adevăr există un loc pe lume unde mult-chinuitul Israel se poate conduce singur, unde nu este supus nimănui. Dacă aş afla că într-adevăr aşa stau lucrurile, n-aş avea nici cea mai mică şovăială să părăsesc toate onorurile, să-mi las funcţia înaltă, să-mi abandonez familia şi să străbat munţi şi câmpii, uscatul şi mările până când aş ajunge în locul unde domneşte stăpânul meu, regele (evreu – n.a.)… Şi mai am o mare rugăminte: să aflu dacă ştiţi ceva despre „miracolul final” (data posibilă a sosirii lui Mesia – n.a.) pe care îl aşteptăm, rătăcind din ţară în ţară. Fiind astfel împrăştiaţi în tot locul şi ca atare supuşi ruşinii şi umilinţei, trebuie să-i ascultăm tăcuţi pe cei care spun: „Fiecare popor are ţara lui şi numai voi nu aveţi nici măcar o umbră de ţară pe lumea asta”.

Începutul scrisorii lăuda soarta fericită a evreilor în Spania; în schimb, sfârşitul ei mărturiseşte amărăciunea surghiunului, fervoarea sionistă şi speranţa mesianică. Dar aceste atitudini opuse au coexistat întotdeauna în inima sfâşiată în două a evreilor pe tot parcursul istoriei lor. Faptul că Hasdai se contrazice în scrisoarea lui îi conferă un spor de autenticitate. Cât de serios trebuie să luăm oferta lui voalată de a intra în serviciul regelui khazarilor e altă chestiune, la care nu putem răspunde. Şi cine ştie dacă măcar el putea să răspundă.

§ 2.5

Răspunsul regelui Iosif e mai puţin realizat ca formă şi mai puţin impresionant sau înduioşător decât scrisoarea lui Hasdai. Nici nu e de mirare – după cum remarcă şi Cassel: „Erudiţia şi cultura nu domneau printre evreii de pe Volga, ci pe râurile din Spania”. Punctul nodal al „Răspunsului” îl constituie povestea convertirii khazarilor, reprodusă mai înainte. Nu încape îndoială că şi Iosif a recurs la un scrib care să i-o aştearnă pe hârtie, probabil vreun cărturar refugiat din Bizanţ. Şi totuşi „Răspunsul” sună ca un glas din *Vechiul Testament*, în comparaţie cu cadenţele bine cizelate ale politicianului modern din secolul al X-lea.

„Răspunsul” începe cu abundente şi zgomotoase formule de salut, apoi repetă esenţa scrisorii lui Hasdai, subliniind cu mândrie faptul că Regatul khazarilor îi dă de minciună pe cei care spun că „sceptrul lui Iuda a căzut de-a pururi din mâinile evreilor” şi că „pe tot cuprinsul pământului nu este loc pentru un regat al lor”. După aceasta urmează o frază destul de criptică: „Părinţii noştri au făcut deja între ei un schimb de scrisori prieteneşti păstrate în arhivele noastre şi cunoscute bătrânilor din neamul nostru”[40].

Apoi Iosif se lansează într-o genealogie a poporului său. Deşi se dovedeşte un naţionalist evreu feroce, mândru că mânuieşte „sceptrul lui Iuda” el nu pretinde ceea ce ar fi fost imposibil să susţină, că neamul lui ar fi de origine semită, el îi urmăreşte ascendenţa nu până la Shem, ci până la Iafet, al treilea fiu al lui Noe sau mai precis până la strănepotul lui Iafet, Togarma, strămoşul tuturor triburilor turcice. Iosif afirmă cu mult curaj: „În catastiful familiei părinţilor noştri, am găsit că Togarma a avut zece fii şi că numele vlăstarelor lor sunt următoarele: uiguri, durstuşi, avari, huni, vasilieni, tarniaci, khazari,

[40] Aceasta s-ar putea referi la un călător evreu din sec. al IX-lea, Eldad ha-Dani, ale cărui povestiri fantastice, foarte citite în Evul Mediu, pomenesc şi de Khazaria; el spune că aceasta era locuită de trei dintre triburile pierdute ale lui Israel şi strângea tribut de la 28 de regate învecinate. Eldad a vizitat Spania în jurul anului 880 şi se prea poate să fi fost şi în Khazaria, lucru însă nesigur. Hasdai face o scurtă referire la el în scrisoarea către Iosif – ca şi cum ar vrea să întrebe dacă să-l ia sau nu în serios.

zagoreni, bulgari, sabiri. Noi suntem fiii lui Khazar, cel de al şaptelea vlăstar…”

Identitatea unora dintre aceste triburi – cu numele scrise în alfabetul ebraic – este oarecum dubioasă, dar nu asta contează; trăsătura caracteristică a acestui exerciţiu genealogic îi constituie amestecarea *Genezei* cu tradiţia tribală turcică[41].

După genealogie, Iosif pomeneşte pe scurt despre nişte cuceriri militare ale strămoşilor săi, care i-au purtat tocmai până la Dunăre; urmează apoi, spusă pe îndelete, povestea convertirii lui Bulan: „Din această zi – continuă Iosif – Dumnezeu i-a dat putere şi ajutor; şi el şi supuşii săi s-au tăiat împrejur şi au trimis după nişte învăţaţi evrei care i-au învăţat Legea şi i-au lămurit asupra celor zece porunci”. Urmează apoi alte laude în privinţa victoriilor militare, naţiunilor cucerite etc. Şi în continuare un pasaj semnificativ:

> După aceste evenimente, unul dintre nepoţi (ai lui Bulan – n.a.) a ajuns rege; se numea Obadia şi era un om viteaz şi slăvit care a îndreptat Legămintele de stăpânire, a întărit Legea pe baza datinilor şi obiceiurilor noastre, a clădit sinagogi şi şcoli, a adunat o mulţime de înţelepţi de-ai lui Israel, i-a încărcat de daruri în aur şi argint şi i-a pus să tălmăcească cele 24 de cărţi (sacre – n.a.), *Mişna* (preceptele – n.a.) şi *Talmudul*, precum şi rânduiala liturghiilor.

Aceasta arată că, două generaţii după Bulan s-a produs o renaştere ori reformă religioasă (posibil chiar însoţită de o lovitură de stat pe linia presupusă de Artamonov). Într-adevăr se pare că iudaizarea khazarilor s-a săvârşit în mai multe etape. Ţinem minte că regele Bulan i-a alungat pe „vrăjitori şi închinători la zei” *înainte* de a i se fi înfăţişat îngerul şi că şi-a încheiat Legământul cu „Dumnezeul adevărat” *înainte* de a hotărî dacă acesta urma să fie Dumnezeul evreilor, creştinilor sau al musulmanilor.

E foarte probabil deci că actul de convertire a regelui Bulan şi a supuşilor săi a fost încă un pas intermediar, că ei au îmbrăţişat o

---

[41] De asemenea aruncă în treacăt o lumină asupra frecventei descrieri a khazarilor drept neamul lui Magog. După Cartea Facerii, capitolul X, versetelte 2–3, Magog era unchiul rău încondeiat al lui Togarma.

formă primitivă sau rudimentară de iudaism, întemeiată numai pe *Biblie*, excluzând *Talmudul* şi toată literatura rabinică, precum şi regulile de aplicat decurgând din ele. În această privinţă ei semănau cu karaiţii, o sectă fundamentalistă născută în Persia în secolul al VIII-lea şi răspândită printre evreii din toată lumea – în special în „Khazaria Mică", adică Crimeea.

Dunlop şi câteva alte autorităţi au presupus că între Bulan şi Obadia (adică aproximativ între 740 şi 800) în ţară a domnit o formă oarecare de karaism şi că iudaismul ortodox „rabinic" a fost introdus doar în cursul reformei religioase a lui Obadia. Chestiunea are oarecare importanţă pentru că după cât se pare karaismul a supravieţuit în Khazaria până la sfârşit şi satele de evrei karaiţi vorbitori de turcă, evident de origine khazară, mai existau până în vremurile moderne (vezi mai jos, capitolul V, secţiunea 4).

Astfel, iudaizarea khazarilor a fost un proces treptat care, dezlănţuit de motive politice conjuncturale, a pătruns încet în straturile mai profunde ale minţii oamenilor şi în cele din urmă a generat mesianismul din perioada lor de declin. Ei şi-au păstrat afilierea religioasă până după prăbuşirea statului lor şi, după cum vom vedea, credinţa a persistat în aşezările khazaro-evreieşti din Rusia şi Polonia.

§ 2.6

După ce înşiră reformele religioase efectuate de Obadia, Iosif face o listă a succesorilor acestuia:

> Hiskia, fiul lui şi fiul lui Manasse şi Hanuka, fratele lui Obadia şi Isaac fiul său, Manasse fiul său, Nissi fiul său, Menahem fiul său, Beniamin fiul său, Aaron fiul său, iar eu sunt Iosif, fiul lui Aaron cel Binecuvântat şi cu toţii am fost fii de regi şi niciunui străin nu i s-a îngăduit să se urce pe tronul taţilor noştri.

Mai departe Iosif încearcă să răspundă întrebării lui Hasdai privitoare la mărimea şi topografia ţării sale. Dar el nu prea pare să fi avut la curte o persoană atât de competentă încât să egaleze iscusinţa

geografilor arabi, aşa că referirile sale obscure la alte ţări şi naţiuni adaugă prea puţin la ceea ce ştim de la Ibn Hawkal, Masudi şi din alte surse persane şi arăbeşti. El pretinde că-i plătesc tribut 37 de naţiuni – ceea ce pare să fie o exagerare aproape grosolană; dar Dunlop subliniază că 9 dintre aceste naţiuni par să fie triburi aşezate în inima regatului khazarilor şi atunci restul de 28 corespunde foarte bine ca cifră cu menţiunea lui Ibn Fadlan referitoare la 25 de neveste, fiecare dintre acestea fiica unui rege vasal (şi se loveşte şi cu poveştile nu prea demne de crezare ale lui Eldad ha-Dani). Şi, să nu uităm, mulţimea triburilor slave de pe cursul superior al Niprului, până la Moscova, care, după cum vom vedea, le plăteau haraci khazarilor.

Oricum vor fi stat lucrurile, în scrisoarea lui Iosif nu este nicio referire la un harem regesc – doar la o singură regină şi la „însoţitoarele şi eunucii ei". Despre aceste persoane se spune că locuiesc în una din cele trei mahalale ale capitalei lui Iosif, Itil: „În cea de-a doua locuiesc israeliţii, işmaeliţii, creştinii şi alte neamuri care vorbesc alte limbi; în a treia, care este o insulă, locuiesc eu cu prinţii, robii şi toţi slujitorii care-mi sunt supuşi[42]… Noi locuim în oraş în tot cursul iernii, dar în luna Nisan (martie-aprilie – n.a.) ieşim din oraş şi toată lumea merge să-şi lucreze ogorul şi grădina; fiecare clan are moşia lui moştenită, către care se îndreaptă cu bucurie şi veselie; acolo nu se poate auzi glasul niciunui nechemat, nu se vede nici picior de duşman. În ţară nu plouă prea mult, dar sunt destule râuri cu o mulţime de peşti mari şi multe izvoare şi pământul e îndeobşte roditor şi ogoarele sunt grase şi la fel şi viile, grădinile şi livezile, brăzdate şi udate de râuri aşa că dau rod bogat… şi cu ajutorul lui Dumnezeu trăiesc în pace."

Pasajul următor este închinat datei venirii lui Mesia:

> Noi stăm cu ochii aţintiţi la înţelepţii din Ierusalim şi Babilon şi cu toate că trăim departe de muntele Sionului, am auzit totuşi că sunt greşite socotelile din pricina mulţimii păcatelor aşa că noi nu ştim nimic, numai cel Veşnic ştie cum să ţină socoteala. Noi nu avem pe ce să ne bizuim, doar prorocirile lui Daniil şi fie ca cel Veşnic să ne grăbească

[42] După cum am văzut, împărţirea în trei a oraşului Itil apare şi în unele izvoare arăbeşti.

izbăvirea…

Paragraful care încheie scrisoarea lui Iosif răspunde la oferta voalată a lui Hasdai de a se angaja în slujba regelui khazarilor:

> În scrisoarea ta ţi-ai spus dorinţa de a mă vedea la faţă. Şi eu doresc şi tânjesc să-ţi văd chipul binecuvântat de Cel de Sus şi strălucirea nobleţei, înţelepciunii şi măreţiei; doresc să se adeverească vorbele tale, ca să pot cunoaşte fericirea de a te ţine în îmbrăţişarea mea şi de a-ţi vedea faţa scumpă, prietenoasă şi plăcută; ai fi pentru mine ca un tată, iar eu pentru tine ca un fiu; tot poporul meu ţi-ar săruta buzele; am veni şi am pleca toţi după dorinţele tale şi după sfatul tău cel înţelept.

În scrisoarea lui Iosif există şi un pasaj referitor la actualitatea politică, dar este relativ obscur:

> Cu ajutorul Atotputernicului, apăr gurile râului (Volga – n.a.) şi nu îngădui celor din neamul rhus care vin cu corăbiile lor să năvălească în ţara arabilor… Duc războaie grele cu neamul rhus, căci dacă l-aş lăsa slobod ar prăda pământul lui Işmael până la Bagdad.

Aici Iosif pozează după cât se pare în apărător al Califatului Bagdadului împotriva raidurilor făcute de populaţia varegă sau a vechiului stat rhus (vezi capitolul III). Aceasta ar părea o manifestare puţin lipsită de tact, dată fiind ostilitatea cumplită dintre Califatul omaiad de Cordoba (pe care-l slujeşte Hasdai) şi califii abbasizi din Bagdad. Pe de altă parte, capriciile politicii bizantine faţă de khazari îl făceau pe Iosif să considere că este mai înţelept să-şi asume rolul de apărător al islamului, indiferent de schisma dintre cele două califate. Sau cel puţin el putea spera că Hasdai, diplomat cu experienţă, va înţelege aluzia.

Întâlnirea dintre cei doi corespondenţi – chiar dacă a fost prevăzută într-adevăr cu seriozitate – nu s-a produs niciodată. Nu s-au mai păstrat alte scrisori – dacă vor mai fi existat.

„Corespondenţa khazară” este săracă în fapte şi adaugă prea puţin la ceea ce se cunoaşte deja din alte surse. Fascinaţia sa constă în perspectivele bizare şi fragmentare care rezultă din ea, ca o lumină de

reflector ce se plimbă aiurea, luminând porţiuni izolate din ceaţa densă ce învăluie perioada respectivă.

§ 2.7

Printre alte izvoare ebraice, există şi „Documentul Cambridge” (numit astfel pentru că se află astăzi în Biblioteca Universităţii Cambridge). A fost descoperit la finele secolului trecut, împreună cu alte documente inestimabile în „Geniza din Cairo”, depozitul unei vechi sinagogi, de către cărturarul Solomon Schechter de la Cambridge. Documentul e prost conservat. E vorba de o scrisoare (sau copia unei scrisori) în ebraică cuprinzând circa 100 de rânduri; începutul şi sfârşitul lipsesc, aşa că e imposibil de ştiut cine a scris-o şi cui a adresat-o. Regele Iosif e pomenit în ea drept contemporan şi drept „stăpânul meu”; Khazaria este denumită „pământul nostru”; aşadar deducţia cea mai plauzibilă este că scrisoarea ar fi fost scrisă de un evreu khazar de la curtea regelui Iosif pe când acesta mai trăia încă – cu alte cuvinte aproximativ în aceea şi vreme cu „Corespondenţa khazară”. Unele autorităţi în materie au mai sugerat că a fost adresată lui Hasdai ibn Saprut şi înmânată la Constantinopol trimisului său urmărit de ghinion Isaac bar Nathan, care a adus-o înapoi la Cordoba (de unde a ajuns la Cairo când au fost expulzaţi evreii din Spania). În orice caz, dovezile interne arată că documentul nu poate fi ulterior secolului al XI-lea şi că cel mai probabil a fost scris în secolul al X-lea, când mai trăia regele Iosif.

Conţine o nouă relatare legendară a convertirii khazarilor, dar semnificaţia sa principală este politică. Autorul scrisorii vorbeşte de un atac asupra Khazariei săvârşit de alani, la instigaţia bizantinilor, sub domnia lui Aaron cel Binecuvântat, tatăl lui Iosif. Nici un alt izvor grecesc ori arăbesc nu pare să se refere la această campanie. Dar există un pasaj semnificativ în lucrarea *De administrando imperio*, scrisă în 947–950 de Constantin Porfirogenetul, care face ca afirmaţiile autorului anonim să fie oarecum credibile:

> În legătură cu Khazaria, cu războaiele duse împotriva ei şi de către cine. După cum ghuzii pot să poarte război împotriva khazarilor, fiind

> aproape de ei, tot aşa şi conducătorul Alaniei, pentru că cele „Nouă tărâmuri” ale Khazariei (nordul fertil al Caucazului, n.a.) sunt aproape de Alania şi dacă vrea alanul poate să năvălească în ele şi să facă, mari pagube şi să-i necăjească pe khazarii din partea aceea.

Dar din scrisoarea lui Iosif reieşea că stăpânitorul alanilor îi plăteşte lui tribut şi indiferent dacă de fapt plătea sau nu plătea, sentimentele lui faţă de Kagan erau probabil cam aceleaşi ca şi ale regelui bulgarilor. Pasajul din lucrarea lui Constantin, dezvăluind eforturile lui de a-i stârni pe alani să pornească război împotriva khazarilor ne aminteşte în mod ironic de misiunea similară a lui Ibn Fadlan, cu un scop paralel. În mod evident în epoca lui Iosif trecuseră deja de mult zilele bune ale apropierii dintre bizantini şi khazari. Dar acum anticipez asupra unor evenimente ulterioare, care vor fi discutate pe larg în capitolul III.

§ 2.8

Cam la vreun secol după „Corespondenţa khazară” şi data presupusă a „Documentului Cambridge”, Iehuda Halevi şi-a scris cartea, pe vremuri celebră, *Kuzari*, despre khazari. Halevi (1085–1141) este în general considerat cel mai mare poet evreu al Spaniei, dar cartea a fost scrisă în arabă şi tradusă abia ulterior în ebraică; are subtitlul „Cartea dovezilor şi argumentelor în apărarea credinţei dispreţuite”.

Halevi a fost un sionist care a murit în cursul pelerinajului la Ierusalim; *Kuzari*, scrisă cu un an înaintea morţii, este un mic tratat filosofic susţinând ideea că naţiunea evreiască este singurul mediator între Dumnezeu şi restul omenirii. La sfârşitul istoriei, toate celelalte naţiuni vor fi convertite la iudaism; iar convertirea khazarilor apare ca un simbol ori un semn al acestui final.

În ciuda titlului sau, micul tratat nu spune decât foarte puţin despre ţara khazarilor, care de fapt a slujit în special drept fundal pentru o nouă versiune a legendei convertirii – regele, îngerul, cărturarul evreu etc. – şi pentru dialogurile filosofice şi teologice dintre rege şi protagoniştii celor trei religii.

Există totuşi câteva referiri faptice care arată că Halevi fie citise corespondenţa dintre Hasdai şi Iosif, fie avea alte surse de informaţie despre ţara khazarilor. Astfel, aflăm de la el că după apariţia îngerului, regele khazarilor „a dezvăluit taina visului său generalului care conducea oastea”, iar acest „general” capătă proporţii din ce în ce mai impresionante ulterior – deci în mod evident o nouă referire la dualitatea conducerii: Kaganul şi Bekul. Halevi mai pomeneşte de „istoriile” şi „cărţile khazarilor” – ceea ce ne aminteşte că Iosif vorbea de „arhivele noastre” unde se păstrează documentele de stat. În sfârşit, Halevi pomeneşte de două ori, în două locuri diferite ale cărţii, că data convertirii a fost „acum patru sute de ani” şi „în anul 4500” (din calendarul evreiesc). Deci e vorba de anul 740, data cea mai probabilă. Cu una cu alta, o recoltă destul de slabă de date faptice, dintr-o carte care s-a bucurat de o imensă popularitate în rândurile evreilor în Evul Mediu. Dar mintea medievală era mult mai puţin atrasă de fapte decât de fabule, iar pe evrei îi interesa mult mai mult data venirii lui Mesia decât datele geografice. Geografii şi cronicarii arabi aveau o atitudine la fel de degajată, tratând cu tot atâta uşurinţa distanţele, datele şi graniţele dintre realitate şi fantezie.

Cam acelaşi lucru se poate spune şi despre faimosul călător iudeo-german, rabinul Petachia din Ratisbon, care a vizitat Europa răsăriteană şi Asia occidentală între 1170 şi 1185. Memorialul său de călătorie, *Sibub Ha’olam* („Călătorie în jurul lumii”) pare să fi fost scris de un elev după notele sau dictarea lui. Cartea povesteşte cât de şocat a fost bunul rabin de riturile primitive ale evreilor khazari de la nord de Crimeea, atribuite de el ereziei karaite pe care ar fi practicat-o khazarii:

> Şi rabinul Petachia i-a întrebat „De ce nu credeţi în cuvintele înţelepţilor (adică ale talmudiştilor – n.a.)?” Ei aut răspuns: „Pentru că nu ne-au învăţat părinţii noştri s-o facem.” În ajunul Sabatului ei taie toată pâinea pe care au s-o mănânce de Sabat. O mănâncă pe întuneric şi şed toată ziua într-un singur loc. Rugăciunile lor constau numai din psalmi[43].{[XVIII]}

[43] Petrecerea Sabatului pe întuneric era un binecunoscut obicei karait.

Atât de supărat a fost rabinul încât, mai târziu când a străbătut inima Regatului khazar, n-a mai avut altceva de relatat decât că i-a luat opt zile, în timpul cărora „a auzit jelaniile femeilor şi lătratul câinilor”{[XIX]}.

În schimb pomeneşte că în timp ce se afla la Bagdad văzuse soli din Regatul khazar căutând cărturari evrei sărmani din Mesopotamia şi chiar din Egipt „ca să vină să desluşească odraslelor lor învăţăturile din *Tora* şi *Talmud*”.

Deşi foarte puţini călători evrei din Occident luau drumul primejdios până pe Volga, ei înregistrau întâlniri cu evreii khazari în toate centrele principale ale lumii civilizate. Rabinul Petachia i-a cunoscut la Bagdad; Beniamin din Tudela, alt călător faimos din secolul al XII-lea, a vizitat khazari de vază la Constantinopol şi Alexandria; Ibrahim ben Daud, contemporan cu Iehuda Halevi, relatează că la Toledo a văzut „câţiva din descendenţii lor, învăţăcei ai înţelepţilor”{[XX]}. După tradiţie aceştia erau prinţi khazari – ceea ce ne duce fără voie cu gândul la beizadelele indiene trimise la studii la Cambridge.

Şi totuşi persistă o duplicitate ciudată în atitudinea faţă de khazari a conducătorilor evreimii ortodoxe din răsărit, concentrată în jurul Academiei Talmudice din Bagdad. *Gaonul* (în ebraică înseamnă „excelenţă”) care prezida Academia era conducătorul spiritual al aşezărilor evreieşti răspândite în tot Orientul Apropiat şi Mijlociu, în timp ce *exilarhul* sau „prinţul captivităţii” întruchipa puterea seculară asupra acestor comunităţi mai mult sau mai puţin autonome. Saadiah Gaon (882–942) cea mai celebră dintre „eminenţele spirituale”, care ne-a lăsat scrieri voluminoase, se referă în mod repetat în ele la khazari. Pomeneşte de un evreu mesopotamian care a plecat în Khazaria pentru a se stabili acolo, ca şi cum ar fi fost vorba de un eveniment obişnuit. Vorbeşte destul de obscur despre curtea khazarilor; în altă parte explică faptul că în expresia biblică „Hiram din Tir”, Hiram nu e un nume propriu, ci un titlu regal, „cum ar fi cel de calif pentru conducătorul arabilor şi de Kagan pentru regele khazarilor”.

Astfel Khazaria era foarte prezentă „pe hartă” în sensul literal şi în

cel metaforic, pentru conducătorii ierarhiei ecleziastice a evreimii orientale; dar în acelaşi timp khazarii erau priviţi cu oarecare suspiciune şi teamă, atât din motive rasiale, cât şi din pricina bănuielii că ar înclina spre erezia karaită. Un autor ebraic din secolul al XI-lea, Iafet ibn-Ali, şi el karait, explică ce înseamnă cuvântul *mamzer* („corcitură") prin exemplul khazarilor care au ajuns evrei fără să aparţină rasei respective. Contemporanul său, Iacob ben-Reuben reflectă ipostaza opusă a acestei atitudini ambivalente, numindu-i pe khazari o „naţiune unică, slobodă de jugul exilului şi alcătuită din mari luptători care nu plătesc biruri neevreilor".

Rezumând izvoarele ebraice despre khazari care ne-au parvenit, percepi o reacţie amestecată de entuziasm, scepticism şi mai ales nedumerire. O naţiune războinică de evrei turci trebuie să le fi părut rabinilor la fel de ciudată ca un unicorn circumcis. În timpul unui mileniu de dispersiune, evreii uitaseră ce înseamnă să ai un rege şi o ţară. Pentru ei Mesia avea mai multă realitate decât Kaganul.

Ca un post-scriptum la izvoarele arăbeşti şi ebraice referitoare la convertire, ar trebui pomenit că, după cât s-ar părea, cel mai vechi izvor creştin le precede. Încă dinainte de 864, un călugăr din Westfalia, Christian Druthmar de Aquitania, a scris o cărţulie în latină *Expositio in evangelicum Mattei*, în care relatează că „există sub baldachinul cerului, în ţinuturi unde nu se găseşte niciun creştin, oameni care se numesc Gog şi Magog, şi care sunt huni; printre ei se află un neam, numit *gazari*, care sunt tăiaţi împrejur şi care aplică neabătut toate învăţăturile iudaismului." Această observaţie se face apropo de versetul 14 din capitolul 24 al *Evangheliei după Sfântul Matei*[44] care nu pare să aibă nicio legătură cu chestiunea. Mai apoi nu se mai vorbeşte de acest subiect.

§ 2.9

Cam în vremea când nota Druthmar ceea ce ştia din auzite despre evreii khazari, un celebru misionar creştin trimis de împăratul

[44] „Şi această Evanghelie a Regatului trebuie predicată în lumea întreagă, ca un martor al tuturor neamurilor; şi atunci va veni sfârşitul".

bizantin, încerca să-i convertească la creştinism. Era nici mai mult, nici mai puţin decât Sfântul Chiril, „apostolul slavilor”, probabil născocitorul alfabetului chirilic. El şi cu fratele său mai mare Sfântul Metodiu, au fost însărcinaţi cu această misiune de atragere a prozeliţilor, ca şi cu altele, de către împăratul Mihail III, în urma recomandării patriarhului Fotie (după cât se pare chiar el de descendenţă khazară, căci se zice că o dată, supărându-se pe el, împăratul i-a zis furios „mutră de khazar”).

Prozelitismul lui Chiril pare să fi dat roade printre popoarele slave din Europa orientală, dar nu şi în rândurile khazarilor.. El a ajuns în ţara acestora trecând pe la Cherson în Crimeea; se spune că acolo a petrecut şase luni învăţând ebraica pentru a-şi pregăti misiunea; apoi a urmat „drumul khazar” – coridorul de transbordare pe uscat între Don şi Volga – până la Itil, iar de acolo de-a lungul ţărmului Caspicii pentru a-l întâlni pe Kagan. (nu ni se spune unde). Au urmat obişnuitele dispute teologice, dar ele au avut prea puţină influenţă asupra evreilor khazari. Până şi prea-măgulitoarea *Vita Constantini* (aceasta era numele iniţial al lui Chiril) spune doar că Chiril i-a făcut impresie bună Kaganului, că vreo câţiva oameni s-au botezat şi că două sute de creştini întemniţaţi au fost sloboziţi de Kagan ca un gest de bunăvoinţă. Asta este tot ce a putut face regele khazarilor pentru trimisul împăratului, care-şi dăduse atâta osteneală.

Există şi un aspect colateral, destul de ciudat, pe care l-au adus acestei poveşti specialiştii în filologie slavă. Tradiţia îi atribuie lui Chiril nu numai născocirea alfabetului chirilic, ci şi a celui glagolitic. După cum spune Baron, acesta „a fost folosit în Croaţia până în secolul al XVII-lea. El datorează alfabetului ebraic cel puţin 11 caractere, reprezentând parţial sunete slavone, ambele aspecte fiind demult recunoscute.” (Cele 11 litere sunt A, B, V, G, E, K, P, R, S, Ş, T). Aceasta pare să confirme ceea ce s-a spus mai înainte despre influenţa alfabetului ebraic în răspândirea ştiinţei de carte printre vecinii khazarilor.

III. DECLINUL

§ 3.1

D. Sinor{[I]} scria: „Imperiul khazar a atins culmea gloriei sale în a doua jumătate a secolului al VIII-lea” – adică între convertirea lui Bulan şi reforma religioasă întreprinsă sub Obadia. Asta nu înseamnă că norocul de care s-au bucurat khazarii s-a datorat adoptării religiei mozaice. Lucrurile stau mai degrabă, invers: ei şi-au putut permite să devină evrei pentru că erau puternici din punct de vedere economic şi militar.

Un simbol viu al puterii lor l-a constituit împăratul Leon Khazarul, care a domnit la Bizanţ între 775–780. Se numea astfel după mama lui, prinţesa khazară Floarea – cea care a înfiinţat o nouă modă la curte. Ne amintim că nunta ei a avut loc curând după marea victorie a khazarilor asupra musulmanilor în bătălia de la Ardabil, pomenită în scrisoarea lui Iosif şi înalte surse. Dunlop face observaţia că între cele două evenimente „este greu să nu se stabilească o legătură”{[II]}.

Şi totuşi, în miezul intrigilor de capă şi spadă din perioada, respectivă, căsătoriile şi logodnele dinastice puteau fi primejdioase. De multe ori s-a întâmplat să dea naştere la un război – sau cel puţin să ofere un pretext pentru el. Tiparul a fost pare-se inaugurat de Atila, suzeranul de altădată al khazarilor. Se spune că în anul 450, Atila a primit un mesaj, însoţit de un inel de logodnă, din partea Honoriei, sora împăratului roman de Apus Valentinian III. Această tânără romantică şi ambiţioasă implora căpetenia hunilor s-o salveze de o soartă mai rea decât moartea, – o căsătorie silită cu un senator bătrân – şi-i trimitea inelul ei. Atila a revendicat-o prompt drept mireasă, împreună cu jumătate din imperiu ca zestre. Când Valentinian l-a refuzat, Atila a invadat Galia.

Mai multe variaţii pe această temă, devenită aproape un tipar, s-au manifestat în decursul istoriei khazarilor. Ne amintim de furia regelui bulgar la răpirea fiicei sale şi de felul cum a prezentat el incidentul

drept principală motivaţie a cererii adresată califului de a-i construi o fortăreaţă împotriva khazarilor. Dacă ne putem încrede în izvoarele arăbeşti, incidente similare (deşi cu tendinţe diferite) au dus la ultima izbucnire a războaielor dintre khazari şi musulmani la sfârşitul secolului al VIII-lea, după o prelungă perioadă de pace. După spusele lui al-Tabari, în anul 798,[45] califul i-a poruncit guvernatorului Armeniei să întărească şi mai mult frontiera khazară căsătorindu-se cu o fiică a Kaganului. Acest guvernator făcea parte din puternica familie a Barmecizilor (întâmplător ne aminteşte de prinţul dintr-o familie cu acelaşi nume din *1001 de nopţi;* acesta l-a poftit pe un cerşetor la un ospăţ alcătuit din splendide acoperitori de farfurii, care dedesubt erau goale (n.t.); de aici expresia englezească „ospăţul barmecizilor” – aproximativ: „la pomul lăudat să te duci cu sacul spart”). Guvernatorul s-a învoit şi prinţesa khazară i-a fost trimisă cu o cavalcadă luxoasă, împreună cu suita şi zestrea ei (vezi capitolul I, secţiunea 10). Dar a murit din facere, împreună cu pruncul ei; întorcându-se în Khazaria, curtenii ei i-au şoptit în ureche Kaganului că a fost otrăvită. Atunci Kaganul a năvălit imediat în Armenia şi a luat 50.000 de prizonieri, după cum ne informează două izvoare arăbeşti{III}. Califul a fost silit să scoată din temniţe mii de răufăcători şi să-i înarmeze pentru a stăvili înaintarea khazarilor.

Izvoarele arăbeşti ne relatează cel puţin încă un incident din secolul al VIII-lea referitor la o căsătorie dinastică eşuată, urmată de o invazie a khazarilor; dar, pentru a păstra măsura, cronica gruzină mai adaugă pe listă încă o întâmplare atât de înfiorătoare încât îţi face părul măciucă: prinţesa de neam regesc, în loc să fie otrăvită, îşi pune capăt zilelor pentru a scăpa de patul Kaganului. Amănuntele sunt, ca de obicei, îndoielnice{IV} şi acelaşi lucru se poate spune şi despre motivul real care se ascunde îndărătul acestor campanii. Dar pomenirea repetată în cronici a mireselor vândute şi a reginelor otrăvite ne lasă prea puţină îndoială că această temă a înrâurit profund imaginaţia populară şi poate chiar şi evenimentele politice.

[45] Data este totuşi incertă.

§ 3.2

După sfârşitul secolului al VIII-lea nu se mai aude nimic despre luptele dintre khazari şi arabi. Când intrăm în secolul al IX-lea, khazarii par să se bucure de câteva decenii de pace – sau cel puţin cronicile îi pomenesc foarte rar şi în istorie „nicio veste, bună veste” (proverb englezesc – n.t.). Graniţele sudice ale ţării fuseseră pacificate. Relaţiile cu califatul se potoliseră sub forma unui pact de neagresiune; legăturile cu Bizanţul continuau să fie de-a dreptul prieteneşti.

Şi totuşi în mijlocul acestei perioade relativ idilice există un episod de rău augur care prevestea noi primejdii. Aproximativ prin anul 833, Kaganul şi Bekul khazarilor au trimis o solie împăratului roman de Răsărit, Teofil, cerându-i arhitecţi şi meşteşugari pricepuţi care să le clădească o cetate pe cursul inferior al Donului Împăratul s-a grăbit să răspundă. A trimis o flotă prin Marea Neagră şi Marea Azov până la gurile Donului şi în sus pe râu la punctul strategic unde urma să fie ridicată cetatea. Aşa s-a născut Sarkel, celebra fortăreaţă şi nepreţuitul şantier arheologic, practic singurul care ne-a oferit indicaţii-cheie pentru istoria khazarilor, până când a fost inundat la umplerea lacului de acumulare Ţimliansk, lângă canalul Volga-Don. Constantin Porfirogenetul, care relatează în amănunt episodul, spune că întrucât în zona respectivă nu se găseau pietre, Sarkelul a fost clădit din cărămizi arse în cuptoare special construite. El nu pomeneşte faptul curios (descoperit de arheologii sovietici în vremea în care şantierul era încă accesibil) că constructorii au folosit şi coloane de marmură de origine bizantină, datând din secolul al VI-lea şi probabil recuperate de la vreo ruină bizantină: iată un exemplu frumos de chibzuinţă imperială.{[v]}

Inamicul potenţial, împotriva căruia a fost clădită această cetate impresionantă şi redutabilă prin eforturile comune ale bizantinilor şi khazarilor, îl constituia acel val de nou-veniţi înspăimântători şi ameninţători pe scena lumii, pe care Occidentul i-a numit vikingi sau scandinavi, iar Orientul i-a numit neamul rhous sau rhos sau rhus.

Cu două veacuri mai înainte, cuceritorii arabi înaintaseră în lumea civilizată printr-o uriaşă mişcare în cleşte, cu un braţ aruncat peste Pirinei, iar cu celălalt peste Caucaz. Acum, în era vikingilor, istoria

părea să creeze un fel de imagine în oglindă a acelei faze anterioare. Explozia iniţială care declanşase războaiele de cucerire ale musulmanilor s-a produs în regiunea cea mai sudică a lumii cunoscute, deşertul arab. Raidurile şi cuceririle vikingilor au pornit din regiunea cea mai nordică, Scandinavia. Arabii înaintau spre nord, pe uscat, scandinavii spre sud, pe mare şi pe râuri. Arabii, cel puţin în teorie, duceau un război sfânt, vikingii purtau războaie lipsite de orice sfinţenie, expediţii piratereşti şi prădalnice; dar rezultatele erau cam aceleaşi în ceea ce priveşte victimele. Nici într-un caz, nici în celălalt nu au izbutit istoricii să aducă explicaţii convingătoare pentru raţiunile economice, ecologice sau ideologice care au prefăcut aproape peste noapte aceste zone aparent paşnice ale Arabiei şi Scandinavici în adevăraţi vulcani de vitalitate exuberantă şi de aventurism nesăbuit. Ambele erupţii şi-au epuizat forţele în mai puţin de două secole, dar şi-au pus definitiv amprenta asupra lumii. Amândouă au evoluat în această scurtă perioadă de la sălbăticie şi spirit de distrugere la splendide realizări culturale.

Cam în timpul construirii Sarkelului prin eforturi comune bizantino-khazare în vederea stăvilirii unui atac al vikingilor de răsărit, ramura apuseană a acestora pătrunsese deja pe principalele cursuri de apă ale Europei şi cucerise jumătate din Irlanda, în următoarele câteva decenii au colonizat Islanda, au cucerit Normandia, au prădat de mai multe ori Parisul, au făcut incursiuni în Germania, dar şi în Delta Ronului şi în golful Genoa, au înconjurat cu corăbiile Peninsula Iberică şi au atacat Constantinopolul prin Mediterana şi Dardanele – concomitent cu un atac al neamului rhus pe Nipru în jos şi peste Marea Neagră. După cum scria Toynbee{VI}: „În secolul al IX-lea, cel în care neamul rhos i-a izbit pe khazari şi pe romanii de răsărit, scandinavii dădeau atacuri pustiitoare, cucereau şi colonizau teritorii într-un arc imens care până în cele din urmă s-a întins spre sud-vest… până în America de nord şi spre sud-est… până la Marea Caspică”.

Aşadar să nu ne mire că în litaniile occidentalilor s-a introdus o rugăciune specială: *A furore normanorum libera nos Domine* (Izbăveşte-ne Doamne de furia oamenilor de la miazănoapte – n.t.) Şi nu e de mirare că şi Constantinopolul avea nevoie de aliaţii săi khazari drept

scut de protecţie împotriva balaurilor sculptaţi pe prora corăbiilor vikingilor, după cum cu vreo două veacuri mai înainte avusese nevoie de ei pentru a stăvili steagurile verzi ale Profetului. Şi, la fel ca şi de data aceea, tot khazarii aveau să ducă greul în luptă, înfruntând atacul principal, tot ei aveau să-şi vadă până la urmă capitala făcută una cu pământul.

Nu numai Bizanţul avea de ce să le fie recunoscător khazarilor pentru stăvilirea înaintării flotelor vikingilor pe marile cursuri de apă izvorâte din nord. Între timp am ajuns să putem înţelege mai bine pasajul criptic din scrisoarea lui Iosif către Hasdai, trimisă cu un secol mai târziu: „Cu ajutorul Atotputernicului păzesc gura râului şi nu las neamul rhus să vină cu corăbiile lui şi să năvălească în ţara arabilor… Duc războaie grele (cu neamul rhus – n.a.)”.

§ 3.3

Ramura vikingilor numită de bizantini „rhos” apare la cronicarii arabi sub numele de „varegi”. După părerea lui Toynbee, cel mai probabil este că „rhos” provine „de la cuvântul suedez *rodher* care înseamnă *vâslaşi*”{VII} (în engleză *rowers* – n.t.). Cât despre „varegi” cuvântul a fost folosit şi de arabi şi în *Cronica rusească timpurie* pentru a-i desemna pe scandinavi sau „oamenii de la miazănoapte”; de fapt ei numeau şi Baltica „Marea varegiană”{VIII}. Deşi această ramură a vikingilor venea din Suedia răsăriteană, fiind deci distinctă de norvegienii şi danezii care făceau raiduri în Europa occidentală, înaintarea lor urma acelaşi model, după anotimpuri: se baza pe insulele cu poziţie strategică, folosite drept fortăreţe, arsenale şi baze de aprovizionare pentru atacurile asupra uscatului; natura înaintării vikingilor evolua, acolo unde condiţiile erau favorabile, de la simple incursiuni prădalnice şi negoţ forţat la aşezări mai mult sau mai puţin permanente şi, în cele din urmă, la amestecul cu populaţiile băştinaşe cucerite. Astfel, pătrunderea vikingilor în Irlanda a început prin capturarea insulei Rechru (Lambay) în golful Dublin; Anglia a fost invadată de pe insula Thanet; pătrunderea pe continent a început prin cucerirea insulelor Walcheren (în largul coastei olandeze) şi Noirmoutier (în estuarul Loarei).

La extremitatea răsăriteană a Europei, oamenii de la miazănoapte (scandinavii) foloseau acelaşi plan de cucerire. După ce au traversat Baltica şi Golful Finlandei, au pornit cu corăbiile în sus pe râul Volhov până la lacul Ilmen (la sud de Leningradul de azi) unde au găsit o insulă convenabilă: Holmgard din epopeile islandeze. Pe această insulă au clădit o aşezare care dezvoltându-se a devenit ulterior oraşul Novgorod[46]. De aici năvăleau spre sud pe marile cursuri de apă: pe Volga până la Marea Caspică şi pe Nipru până la Marea Neagră.

Prima dintre aceste rute străbătea ţările războinicilor bulgari şi khazari, a doua teritoriile diferitelor triburi slave care locuiau la periferiile nord-vestice ale Imperiului khazar şi plăteau tributuri Kaganului acestuia: polianii din regiunea Kiev; viatichii de la sud de Moscova; radimişcii la răsărit de Nipru; severianii pe râul Derna ş.a.m.d.[47]. După cât se pare aceşti slavi îşi făuriseră metode înaintate în agricultură şi erau mai sfioşi decât vecinii „turcici" de pe Volga, căci, aşa cum spune Bury, au ajuns „prada firească" a jefuitorilor scandinavi. Până la urmă aceştia au ajuns să prefere Niprul, în ciuda cataractelor sale primejdioase, Volgii şi Donului. Niprul a devenit cu adevărat „marea cale acvatică" – *Austrvegr* din epopeile nordice – de la Marea Baltică la Marea Neagră şi mai departe până la Constantinopol. Ba chiar au rebotezat cu nume scandinave cele şapte cataracte principale; foarte conştiincios, Constantin enumeră şi versiunea scandinavă şi cea slavonă – de exemplu *Baru-fors* în scandinavă, *Volnîi* în slavonă, ambele însemnând „căderea de apă înspumată".

Aceşti reprezentanţi ai neamului rhus-vareg par să fi fost un amalgam unic – unic chiar şi printre fraţii lor vikingi – de piraţi, tâlhari şi negustori necinstiţi, care făceau negoţ aşa cum voiau ei, impunându-şi pretenţiile cu paloşul şi securea. Vindeau blănuri, paloşe şi chihlimbar şi cumpărau aur, dar marfa lor principală o constituiau robii. Iată ce scrie un cronicar arab din vremea aceea:

---

[46] A nu se confunda cu Nijni Novgorod, astăzi Gorki.

[47] Nu există contradicţii între Constantin Porfirogenetul şi *Cronica rusească* în privinţa numelor şi aşezării acestor triburi sau a supunerii lor faţă de khazari.

> În insula aceasta (Novgorod – n.a.) sunt oameni până spre o sută de mii şi aceşti oameni pornesc mereu cu bărcile să-i hărţuiască pe slavi şi-i prind pe aceştia şi-i ţin ca prinşi, după care merg până la khazari şi la bulgari şi-i vând acolo (ne amintim de târgul de sclavi de la Itil, pomenit de Masudi – n.a.). Nu au ogoare lucrate, nici sămânţă şi trăiesc din jefuirea slavilor. Când li se naşte un copil îi pun în faţă o sabie scoasă din teacă şi tatăl pruncului zice: „N-am nici aur, nici argint, nici altă avere să-ţi las; iată moştenirea ta: foloseşte-o ca să-ţi făureşti un trai bun.”{IX}

Un istoric modern, McEvedy, a rezumat frumos situaţia:

> Activitatea vikingilor-varegi, întinzându-se din Islanda până la graniţele Turkestanului, de la Constantinopol până la cercul polar era de o vitalitate şi îndrăzneală incredibile, şi e păcat că eforturi atât de mari se iroseau doar pe prădăciuni. Eroii nordului nu condescindeau să facă negoţ decât dacă nu izbuteau să cucerească; ei preferau aurul pătat de sânge şi acoperit de gloria luptei unui profit comercial constant.{X}

Astfel, convoaiele neamului rhus navigând spre sud în cursul verii erau deopotrivă vase comerciale şi flote militare; cele două roluri se îmbinau şi la nicio flotă nu aveai putinţa să ştii dinainte în care clipă negustorii se vor preface în războinici. Proporţiile acestor flote erau formidabile. Masudi vorbeşte despre o forţă armată a neamului rhus care a pătruns în Marea Caspică pe fluviul Volga (în anii 912–913) şi care cuprindea „vreo 500 de corăbii, fiecare cu câte 100 de oameni”{XI}. Dintre aceşti 50.000 de oameni, zice el, 35.000 au căzut în luptă[48]. Se prea poate ca Masudi să fi exagerat, dar după cât se pare nu prea mult. Chiar şi într-o etapă iniţială a faptelor lor de arme (în jurul anului 860) războinicii din neamul rhus au traversat Marea Neagră şi au asediat Constantinopolul cu o flotă apreciată de unii la 200 de vase, iar de alţii la 230.

Dată fiind comportarea impredictibilă şi necinstea proverbială a acestor invadatori înspăimântători, bizantinii şi khazarii s-au văzut siliţi să „cânte după ureche” după cum e zicala. Vreme de un secol şi

[48] Vezi mai jos, capitolul IV, secţiunea 1.

jumătate după înălţarea fortăreţei Sarkel, acordurile comerciale şi schimburile de solii cu neamul rhus alternau cu războaiele fioroase. Foarte încet şi numai puţin câte puţin şi-au schimbat scandinavii caracterul, clădind aşezări permanente, slavizându-se prin amestecul cu supuşii şi vasalii lor şi în cele din urmă adoptând credinţa bisericii bizantine. Până în vremea aceea – adică în ultimii ani ai secolului al X-lea – neamul „rhus” se transformase în „ruşi”.

Primii prinţi şi nobili ai neamului mai purtau nume scandinave care fuseseră slavizate: Rurik în loc de Hrörekr, Oleg de la Helgi, Igor în loc de Ingvar, Olga pentru Helga ş.a.m.d. Tratatul comercial pe care prinţul Igor-Ingvar l-a încheiat cu bizantinii în anul 945 conţine o listă a tovarăşilor săi, dintre care numai trei au nume slave, iar 50 scandinave.{[XII]}

Şi totuşi, fiul născut din căsătoria lui Ingvar cu Helga şi-a luat numele slav Sveatoslav şi, de atunci înainte, procesul de asimilare şi-a căpătat cursul firesc, varegii şi-au pierdut treptat identitatea ca popor separat, iar tradiţia scandinavă a dispărut din istoria rusească.

E greu să-ţi faci o imagine mintală a acestor oameni bizari a căror sălbăticie iese în evidenţă chiar şi în acea epocă a cruzimii. Cronicile sunt părtinitoare, scrise de reprezentanţii unor naţiuni care suferiseră de pe urma invadatorilor de la miazănoapte, propria lor versiune a legendei rămâne nespusă, căci literatura scandinavă s-a născut mult după epoca vikingilor, când faptele lor înfloriseră deja sub forma legendelor. Dar chiar şi aşa, până şi cea mai veche literatură scandinavă pare să confirme neostoita lor poftă de luptă şi nebunia care-i apuca în aceste împrejurări, aveau chiar şi un cuvânt special pentru această noţiune: *berserks-gangr* – aproximativ „furia luptei” (cuvântul *berserk* a rămas în engleză nu cu sensul de „războinic”, ci cu cel de „turbat, mânios” – n.t.).

Cronicarii arabi erau atât de deconcertaţi de comportarea vikingilor încât se contraziceau nu numai între ei, ci şi pe ei înşişi, doar la interval de câteva rânduri. Vechiul nostru prieten Ibn Fadlan e total dezgustat de deprinderile murdare şi obiceiurile obscene ale neamului rhus pe care l-a cunoscut pe Volga, în ţara bulgarilor. Următorul pasaj despre neamul rhus îl găsim puţin înainte de relatarea despre khazari pe care am citat-o mai înainte:

> Sunt cele mai scârnave fiinţe făcute de Cel de Sus. Dimineaţa o slujnică îi aduce un lighean cu apă stăpânului casei; acesta îşi spală în lighean faţa şi părul, scuipă şi-şi suflă nasul în el, după care fata îi dă ligheanul altei rubedenii, care face la fel, până când toţi cei din casă s-au slujit de acelaşi lighean în care şi-au suflat toţi mucii, au scuipat şi şi-au spălat şi obrajii şi părul{[XIII]}.

Dar în contrast cu această relatare, în aceeaşi epocă Ibn Rusta scrie: „Sunt curaţi la îmbrăcăminte” – şi atât{[XIV]}.

Şi iarăşi, Ibn Fadlan se indignează că bărbaţii şi femeile din neamul rhus se împreunează şi-şi fac nevoile în public, chiar şi regele lor.

În schimb Ibn Rusta şi Gardezi habar nu au de asemenea obiceiuri revoltătoare. Dar şi relatările lor sunt la fel de dubioase şi inconsecvente.

De pildă Ibn Rusta scrie: „Îşi cinstesc cum se cuvine oaspeţii şi sunt blânzi cu necunoscuţii care le cer adăpost şi cu toţi cei nefericiţi din rândurile lor. Nu lasă pe niciunul dintre ei să-i ţină sub călcâi pe alţii şi oricare dintre ei greşeşte sau asupreşte, e căutat, găsit şi izgonit dintre ei.”{[XV]} Dar numai la câteva paragrafe mai încolo, el ne prezintă un tablou cu totul diferit – mai degrabă o vignetă – asupra condiţiilor din societatea neamului rhus:

> Niciunul dintre ei nu se duce singur să-şi facă nevoile fireşti, ci este însoţit de trei dintre tovarăşii lui care-l aşază la mijloc ca să-l păzească, şi fiecare din ei stă cu sabia trasă din pricina primejdiilor de tot felul şi a ticăloşiei care pândeşte printre ei, căci dacă un om a strâns măcar puţină avere, chiar fratele lui şi prietenul lui care stau cu el îl pizmuiesc şi încearcă să-l omoare şi să-l jefuiască.{[XVI]}

În privinţa virtuţilor lor de luptători, însă, toate izvoarele sunt unanime în a le aprecia:

> Aceşti oameni sunt vânjoşi şi viteji şi când coboară în câmp deschis, nimeni nu poate scăpa de ei fără să fie ucis, să-şi vadă femeile luate cu sila sau robite împreună chiar cu ei{[XVII]}.

§ 3.4

Iată deci perspectivele care-i ameninţau acum pe khazari.

Cetatea Sarkel a fost construită tocmai la timp: le-a dat posibilitatea să ţină sub control mişcările flotilelor neamului rhus pe cursul inferior al Donului şi pe porţiunea de transbordare dintre Don şi Volga („drumul khazarilor”).

În linii mari, s-ar părea că în primul secol al prezenţei lor pe scena lumii[49], incursiunile prădalnice ale neamului rhus erau îndreptate în special împotriva Bizanţului (unde, evident, prada era mult mai bogată) în timp ce relaţiile cu khazarii erau fundamental bazate pe comerţ, deşi nu fără fricţiuni şi ciocniri intermitente.

În orice caz, khazarii au izbutit să controleze drumurile comerciale ale neamului rhus şi să-i perceapă taxe vamale de zece la sută pe toate mărfurile care treceau prin ţara lor până în Bizanţ şi în ţările musulmane.

De asemenea khazarii au exercitat o oarecare influenţă culturală asupra scandinavilor care, în ciuda violenţei lor înnăscute, aveau un fel de bunăvoinţă naivă de a învăţa de la oamenii cu care veneau în contact. Amploarea acestei influenţe ne-o arată adoptarea titlului de „Kagan” de către primii conducători de neam rhus de la Novgorod.

Lucrul îl confirmă şi sursele bizantine şi cele arabe.

De exemplu Ibn Rusta, după ce descrie insula pe care a fost clădit oraşul Novgorod, afirmă: „Au un rege care se numeşte Kaganul rhus”.

Mai mult decât atât, Ibn Fadlan relatează că acest Kagan rhus avea un general care comanda armată şi-l reprezenta în faţa poporului.

Zeki Validi a subliniat că printre popoarele germanice din nord, la care regele trebuie să fie cel mai vajnic luptător, nu exista o asemenea posibilitate de a delega comanda armatei altcuiva; Validi trage concluzia că în mod evident neamul rhus a imitat sistemul khazarilor de dualism al conducerii.

Nu e deloc imposibil, dat fiind faptul că aceşti khazari erau populaţia cea mai prosperă şi cea mai înaintată din punct de vedere cultural cu care au intrat în contact teritorial cei din neamul rhus în primele stadii ale cuceririlor lor. Şi acest contact trebuie să fi fost

[49] Foarte aproximativ 830–930.

destul de intens, din moment ce exista la Itil o colonie de negustori de neam rhus – precum era şi o comunitate de evrei khazari la Kiev.

§ 3.5

Schimburile comerciale şi culturale intense nu au oprit neamul rhus să se întindă în sânul Imperiului khazar, însuşindu-şi-i pe slavii care erau supuşi şi vasali acestuia. După *Cronica ruseasca timpurie*, până prin anul 859 – adică la 25 de ani după clădirea cetăţii Sarkel – tributul popoarelor slave era „împărţit între khazari şi varegii veniţi de dincolo de Marea Baltică”. Varegii luau tribut de la ciuzi, crivicieni etc. – adică de la slavii aşezaţi mai spre miazănoapte – pe când khazarii continuau să primească tributul viaticilor, sevianilor şi, lucrul cel mai important, al polianilor din zona centrală a Kievului. Dar nu prea multă vreme. Dacă putem avea încredere în datele înscrise în *Cronica rusească*, trei ani mai târziu, oraşul cheie, Kievul de pe Nipru, anterior sub suzeranitatea khazarilor, a trecut în mâinile neamului rhus.

Acesta urma să devină un eveniment hotărâtor în victoria rusească, care, după cât se pare, a fost obţinută fără vreo luptă armată. După cum scrie *Cronica*, pe atunci Novgorodul era stăpânit de (semilegendarul) prinţ Rurik (Hrörek) care ţinea sub puterea lui toate aşezările vikingilor, pe slavii de nord şi câteva populaţii finice. Doi dintre oamenii lui Rurik, Oskold şi Dir, coborând pe Nipru au văzut un loc întărit pe un munte care le-a încântat privirile; li s-a spus că este oraşul Kiev şi că „plăteşte bir khazarilor.” Cei doi s-au instalat în oraş cu familiile lor, „au strâns în jurul lor mulţi oameni de la miazănoapte şi i-au stăpânit pe slavii din vecinătate, aşa cum stăpânea Rurik la Novgorod. Peste vreo 20 de ani, fiul lui Rurik, Oleg (Helgi – n.a.) a coborât până acolo şi i-a ucis pe Oskold şi Dir şi a adăugat Kievul la ţinutul stăpânit de el.”

Curând Kievul a depăşit Novgorodul ca strălucire şi importanţă: a devenit capitala varegilor şi „mama oraşelor ruseşti”; în schimb principatul care i-a luat numele a ajuns leagănul primului stat al ruşilor.

Scrisoarea lui Iosif, trimisă cam la un secol după ocuparea Kievului

de către neamul rhus, nu-l mai pomeneşte pe lista posesiunilor khazare. Dar comunităţi evreo-khazare influente au supravieţuit atât în oraşul, cât şi în provincia Kiev; după distrugerea ţării lor, în cele din urmă, ele au fost întărite de un mare număr de emigranţi khazari. *Cronica rusească* se referă mereu la eroi care veneau din *Zemlia Jîdovskaia* – „ţara evreilor”; iar „poarta khazarilor” de la Kiev a păstrat vie amintirea stăpânilor lui de odinioară până în vremurile moderne.

§ 3.6

Am înaintat astfel până în a doua jumătate a secolului al IX-lea, şi, înainte de a duce mai departe povestea expansiunii ruseşti, trebuie să ne îndreptăm atenţia către unele evenimente cruciale petrecute în rândurile neamurilor din stepe, în special ale maghiarilor. Aceste evenimente merg în paralel cu creşterea puterii neamului rhus şi au o influenţă directă asupra khazarilor – şi asupra hărţii Europei.

Maghiarii fuseseră aliaţii khazarilor şi, aparent, vasalii lor, de bună voie, încă de la ivirea Imperiului khazar. „Problemele originii lor şi ale rătăcirilor timpurii ale acestui neam constituie demult o enigmă pentru savanţi”, scria Macartney{[XVIII]}; în altă parte el vorbeşte de „una din cele mai misterioase enigme ale istoriei”{[XIX]}. Tot ce ştim cu certitudine despre originea lor este că maghiarii se înrudeau cu finlandezii şi că limba lor aparţine familiei denumită fino-ugrică, alături de cele ale vogulilor şi osiacilor, populaţii care trăiesc în regiunile păduroase din nordul Uralilor. Astfel, la origine nu erau înrudiţi cu naţiunile slave şi turcice din stepe, în mijlocul cărora au venit să trăiască; aşadar o curiozitate etnică şi asta au rămas până în zilele noastre. Spre deosebire de alte naţiuni mici, Ungaria modernă nu are legături lingvistice cu vecinii ei; maghiarii au rămas o enclavă etnică în Europa, având doar nişte veri, pe îndepărtaţii finlandezi.

La o dată necunoscută din primele secole ale erei creştine, acest trib nomad a fost alungat de pe arealul său iniţial din Urali şi a migrat spre sud prin stepe, într-un târziu stabilindu-se în regiunea dintre râurile Don şi Kuban. Astfel au ajuns vecini cu khazarii încă dinainte ca aceştia din urmă să devină importanţi. O vreme au făcut parte dintr-o federaţie de populaţii seminomade, *onogurii* („cele zece săgeţi”

sau zece triburi); se crede că numele „ungar” sau „ungur” reprezintă o versiune slavă a cuvântului respectiv{[XX]}, în timp ce „maghiar” este numele pe care şi l-au dat ei înşişi din vremuri străvechi şi l-au păstrat până astăzi.

Cam de pe la mijlocul secolului al VII-lea până la sfârşitul secolului al IX-lea au fost, după cum am mai spus, supuşi ai Imperiului khazar. Este remarcabil că în toată această perioadă, în timp ce alte triburi se ocupau cu jocul ucigaş al rotirii locurilor de aşezare, nu avem niciun fel de menţiune a vreunui singur conflict armat dintre khazari şi maghiari, pe când fiecare dintre aceste populaţii a fost implicată, într-un moment sau altul, în războaie cu vecinii lor apropiaţi sau îndepărtaţi: bulgarii de pe Volga, bulgarii de pe Dunăre, ghuzii, pecenegii ş.a.m.d. – pe lângă arabi şi neamul rhus. Parafrazând *Cronica rusească* şi izvoarele arăbeşti, Toynbee scrie că în tot cursul acestei perioade, maghiarii au „luat tribut”, în numele khazarilor, de la populaţiile slave şi finice din zona cernoziomului, la nord de domeniu maghiarilor din stepă, şi în zona împădurită de la nordul acestuia. Dovezi ale folosirii numelui de maghiar la această dată ni le oferă supravieţuirea lui într-o serie de nume de localităţi din această regiune a Rusiei nordice. Probabil că aceste toponime marchează locul fostelor garnizoane şi avanposturi maghiare.{[XXI]} Aşadar maghiarii şi-au dominat vecinii slavi, iar Toynbee trage concluzia că la strângerea tributului, „khazarii recurgeau la maghiari ca perceptori, deşi fără îndoială că maghiarii căutau şi ei să profite în propriul lor folos de această funcţie”{[XXII]}.

Sosirea neamului rhus a schimbat radical această convenabilă stare de lucruri. Cam în vremea construirii Sarkelului, s-a produs o vizibilă deplasare a maghiarilor peste Don, pe malul apusean al râului. De pe la 830 înainte, cea mai mare parte a maghiarilor s-au aşezat în zona dintre Don şi Nipru, numită ulterior Lebedia. Raţiunea acestei deplasări a constituit subiectul multor dispute între istorici; explicaţia dată de Toynbee este deopotrivă cea mai recentă şi cea mai plauzibilă:

> Putem… deduce că maghiarii ocupau stepa de la apus de Don cu voia suzeranilor lor khazari… Întrucât regiunea de stepă aparţinuse mai înainte khazarilor şi întrucât maghiarii erau aliaţii şi subordonaţii

> acestora, putem trage concluzia că maghiarii nu s-au aşezat pe acest teritoriu khazar fără voia stăpânilor… Ba, mai mult decât atât, putem trage concluzia în privinţa khazarilor că pe lângă permisiunea acordată maghiarilor de a se aşeza la apus de Don, ei chiar îi implantaseră acolo pentru a sluji propriilor lor scopuri. Reaşezarea popoarelor supuse, din motive strategice, era un truc practicat şi anterior de făuritorii de imperii nomade… De pe noul lor loc de aşezare, maghiarii îi puteau ajuta pe khazari să stăvilească înaintarea spre sud-est şi sud a neamului rhos. Implantarea maghiarilor la apus de Don ar fi fost consonantă cu ridicarea fortăreţei Sarkel pe malul răsăritean al Donului.{[xxiii]}

§ 3.7

Învoiala a mers straşnic şi a dat roade vreme de aproape un secol. În tot acest timp relaţiile dintre maghiari şi khazari s-au strâns tot mai mult, culminând cu două evenimente care au lăsat urme trainice asupra naţiunii ungare. În primul rând, khazarii le-au dat un rege care a întemeiat prima dinastie maghiară; în al doilea rând, mai multe triburi khazare s-au unit cu maghiarii şi le-au transformat fundamental caracterul etnic.

Primul episod este descris de Constantin Porfirogenetul în *De administrando imperii* (circa 950) şi este confirmat de faptul că numele pomenite de el apar independent în prima *Cronică ungară* (secolul al XI-lea). Constantin ne spune că înainte de a interveni khazarii în treburile interne ale triburilor maghiare, aceştia nu aveau niciun fel de rege suprem, ci doar căpetenii de trib; cel mai de seamă dintre aceştia se numea Lebedias (de la care a fost denumită stepa respectivă Lebedia):

> Şi maghiarii se împărţeau în 7 hoarde, dar în vremea aceea nu aveau niciun conducător, nici băştinaş, nici străin, ci erau doar nişte căpetenii printre ei, din care cel mai de seamă era mai sus-pomenitul Lebedias… Iar Kaganul, stăpânul Khazariei, dată fiind vitejia şi ajutorul militar al lor (al maghiarilor – n.a.) i-a dat drept nevastă celei dintâi căpetenii, bărbatului numit Lebedias, o khazară de neam ales ca să poată avea copii cu ea; însă din cine ştie ce pricină Lebedias n-a avut copii cu femeia khazară.

Încă o alianţă dinastică ratată. Dar Kaganul era hotărât să întărească legăturile care-l apropiau pe Lebedias şi pe triburile lui de Regatul khazar:

> După ce trecuse puţină vreme, Kaganul, stăpânul Khazariei, le spuse maghiarilor… să trimită la el pe marea lor căpetenie. Aşadar, Lebedias, venind dinaintea Kaganului Khazariei l-a întrebat de ce a trimis după el. Iar Kaganul i-a spus: „Iată de ce am trimis după tine: pentru că, de vreme ce eşti de viţă aleasă şi înţelept şi viteaz şi primul dintre maghiari, te putem înainta la cinul de stăpân al neamului tău ca să fii supusul Legilor şi Poruncilor noastre.”

Se pare însă că Lebedias era un om mândru; exprimându-şi aşa cum se cuvenea recunoştinţa, a refuzat oferta de a fi rege marionetă şi a propus în schimb ca această onoare să fie făcută unei alte căpetenii, Almus, sau fiului acestuia, Arpad. Aşadar, Kaganul, „mulţumit de această cuvântare”, l-a trimis pe Lebedias înapoi la poporul său cu o escortă corespunzătoare; şi poporul maghiar l-a ales pe Arpad să le fie rege. Ceremonia instalării lui Arpad s-a desfăşurat „după datinile şi obiceiurile khazarilor, prin ridicarea pe scuturile luptătorilor. Dar înainte de acest Arpad, maghiarii nu avuseseră nici un alt conducător; drept care până în ziua de azi conducătorul Ungariei este ales din neamul lui”.

„Ziua de azi” în care scria Constantin Porfirogenetul era aproximativ anul 950, adică la un secol după evenimentul respectiv. Arpad chiar i-a condus pe maghiari la cucerirea Ungariei, dinastia lui a domnit până la 1301 şi numele lui este unul dintre primele pe care le învaţă şcolarii unguri. Khazarii au fost amestecaţi în tot felul de poveşti din istorie.

§ 3.8

Al doilea episod pare să fi exercitat o influenţă încă şi mai profundă asupra caracterului naţional al ungurilor. La o dată nespecificată, ne spune Constantin Porfirogenetul{[XXIV]}, a avut loc o rebeliune

(aposiasia) a unei părţi a naţiunii khazare împotriva conducătorilor. Insurgenţii constau din trei triburi, „care se numeau *kavari* (sau *kabari* – n.a.) şi care erau chiar din neamul khazarilor. Cârmuirea a ieşit învingătoare; unii dintre răsculaţi au fost măcelăriţi, iar alţii au fugit din ţară şi s-au aşezat împreună cu maghiarii, împrietenindu-se mult cu ei. De asemenea, i-au învăţat pe maghiari limba khazarilor şi până în ziua de azi vorbesc acelaşi grai, dar mai vorbesc şi limba maghiarilor. Şi pentru că s-au dovedit mai vrednici în războaie şi cel mai vârtos dintre cele opt triburi (adică cele şapte triburi maghiare iniţiale plus kabarii – n.a.) şi buni conducători de oşti, au fost aleşi să alcătuiască prima hoardă şi printre ei se află un conducător care este mai mare peste toate cele trei hoarde ale kavarilor, până în ziua de azi”.

Ca să pună punctul pe *i*, Constantin îşi începe capitolul următor cu o listă „a hoardelor kavarilor şi maghiarilor. Întâi este cea care s-a despărţit de khazari, acea sus-menţionată hoardă a kavarilor…” şi aşa mai departe{[xxv]}. Hoarda sau tribul care de fapt îşi spune „maghiari” vine abia pe locul trei.

S-ar părea că maghiarii primiseră – metaforic dar poate chiar şi *ad litteram* – o transfuzie de sânge din partea khazarilor. Asta i-a afectat în mai multe feluri. În primul rând aflam, spre marea noastră surprindere, că cel puţin până la mijlocul secolului al X-lea se vorbeau în Ungaria atât maghiara, cât şi khazara. Mai multe autorităţi moderne au comentat această ciudăţenie. De pildă, Bury scria: „Rezultatul acestei limbi duble îl constituie caracterul amestecat al maghiarei moderne, care a furnizat argumente false, dar atrăgătoare pentru cele două opinii opuse referitoare la afinităţile etnice ale maghiarilor”{[xxvi]}. Toynbee{[xxvii]} observă că deşi ungurii au încetat demult să mai fie bilingvi, au fost astfel la începuturile statului lor, după cum dovedesc cele două sute şi mai bine de împrumuturi din vechiul dialect ciuvaş al limbii turce pe care-l vorbeau khazarii (vezi mai sus, capitolul I, secţiunea 3).

Maghiarii, ca şi neamul rhus, au adoptat şi ei o formă modificată a dualismului monarhic khazar. Gardezi spune: „…Conducătorul lor porneşte la luptă cu douăzeci de mii de călăreţi; i se spune Kanda (în ungureşte: Kende – n.a.) şi acesta este titlul regelui lor mai mare, deşi

rangul celui care îi conduce cu adevărat este Jula. Şi maghiarii fac tot ce le porunceşte acest Jula al lor". Există motive care ne îndeamnă să credem că primii Jula ai Ungariei erau kabari{[xxviii]}.

Mai există şi dovezi cum că printre triburile kabare dizidente, care au preluat *de facto* conducerea triburilor maghiare se aflau şi evrei sau susţinători ai unei „religii iudaizante"{[xxix]}. Pare foarte posibil – după cum au sugerat Artamonov şi Bartha{[xxx]} – că „apostazia" kabarilor o fost oarecum legată de reformele religioase iniţiate de regele Obadia sau o reacţie împotriva lor. Legea rabinică, reguli stricte de dietă, cazuistica talmudică au putut eventual să-i irite pe aceşti războinici ai stepelor cu armuri strălucitoare. Dacă profesau „o religie iudaizantă", trebuie să fi fost mult mai aproape de credinţa vechilor evrei din deşerturi decât de ortodoxia rabinică. Ba chiar se prea poate să fi fost adepţi ai sectei fundamentaliste a karaiţilor şi deci socotiţi eretici. Însă acestea nu sunt decât speculaţii.

§ 3.9

Strânsa colaborare dintre khazari şi maghiari a luat sfârşit în 896 când aceştia din urmă şi-au luat adio de la stepele eurasiatice, au străbătut lanţul Carpaţilor până în Pannonia şi au cucerit teritoriul care urma să devină habitatul lor de lungă durată. Şi împrejurările acestei migraţii sunt la fel de controversate, dar cel puţin în linii mari o putem înţelege.

În ultimele decenii al secolului al IX-lea încă un jucător sălbatic a intrat în jocul nomazilor „scoală-te tu, să mă aşez eu": pecenegii[50]. Puţinul pe care-l ştim despre acest trib turanic este rezumat în descrierea pe care le-o face Constantin – ca o hoardă de barbari lacomi, nesăţioşi, care cu bani buni pot fi cumpăraţi ca să lupte împotriva altor barbari şi a neamului rhus. Locuiau între Volga şi Ural sub suzeranitatea khazarilor; după Ibn Rusta{[xxxi]}, khazarii „îi prădau an de an" sau mai bine zis strângeau birurile pe care le datorau pecenegii.

Spre sfârşitul secolului al IX-lea, pecenegilor li s-a întâmplat o

[50] Sau „paccinacii" sau, în ungară, „besenyök".

catastrofă (de un gen nu chiar atât de neobişnuit): au fost alungaţi din ţara lor de către vecinii lor de la răsărit. Aceşti vecini nu erau alţii decât ghuzii (sau oguzii) pe care-i detesta atât de tare Ibn Fadlan – unul dintre nenumăratele triburi turcice care din când în când se desprindeau din locul de ancorare din Asia centrală şi porneau în derivă spre apus. Pecenegii dislocaţi de ei au încercat să se aşeze în Khazaria, dar khazarii i-au bătut şi i-au izgonit[51].

Pecenegii şi-au continuat bejenia spre apus, au trecut Donul şi au năvălit peste teritoriul ocupat de maghiari. Aceştia au fost siliţi la rândul lor să se strămute mai departe spre apus într-o regiune dintre râurile Nipru şi Bug. Ei au botezat această regiune Etel-Kdz (Atel-Kuz), n.t.) adică „Ţara dintre râuri”. Se pare că ei s-ar fi stabilit aici în anul 889; dar în 896 pecenegii i-au izbit din nou, în alianţă cu bulgarii de pe Dunăre; drept care maghiarii s-au repliat în Ungaria de astăzi.

În linii foarte mari, aceasta este povestea plecării maghiarilor din stepele răsăritene şi aşa se sfârşeşte legătura dintre maghiari şi khazari. Detaliile sunt controversate; unii istorici{[xxxii]} susţin, cu oarecare patimă, că maghiarii nu au suferit decât o singură înfrângere şi nu două, din partea pecenegilor, şi că *Etel-Köz* era doar un alt nume al Lebediei, dar aceste controverse mărunte le putem lăsa pe seama specialiştilor. Ne intrigă mult mai mult aparenta contradicţie dintre imaginea maghiarilor ca războinici măreţi şi retragerea lor lipsită de glorie din habitaturi succesive. Astfel, învăţăm din *Cronica* lui Hinkmar din Reims{[xxxiii]} că în anul 862 ei au făcut un raid prin Imperiul francon de Răsărit – prima dintre incursiunile brutale cu care aveau să terorizeze Europa în cursul secolului următor. De asemenea, aflăm despre o înspăimântătoare ciocnire pe care a avut-o cu hoarda maghiară Sfântul Chiril, apostolul slavilor, în anul 860, când se afla în drum spre Khazaria. Tocmai îşi spunea rugăciunile când s-au năpustit asupra lui *luporum more ulutantes* – „urlând după obiceiul lupilor”. Dar sfinţenia personajului l-a ocrotit de orice rău{[xxxiv]}. O altă cronică{[xxxv]} pomeneşte faptul că maghiarii şi kabarii au intrat în conflict cu francii în 881; iar peste vreo zece ani, Constantin ne spune

[51] Aceasta pare să fie interpretarea plauzibilă a afirmaţiei lui Constantin că „ghuzii şi khazarii s-au războit cu pecenegii”. [Cf. Bury, p. 424].

că maghiarii „s-au războit cu Simion (conducătorul bulgarilor de pe Dunăre), l-au bătut zdravăn şi au înaintat până la Preslav, unde l-au închis în cetatea numită Mundraga şi apoi s-au întors acasă”{[xxxvi]}.

Cum se împacă oare toate aceste fapte vitejeşti cu seria de retrageri de pe Don până în Ungaria, care au avut loc în aceeaşi perioadă? S-ar zice că răspunsul îl putem deduce din pasajul imediat următor celui citat din scrierea lui Constantin:

> …Dar după ce Simion Bulgarul a încheiat din nou pace cu împăratul grecilor şi şi-a asigurat liniştea, a trimis vorbă paţinacilor şi a încheiat o învoială cu ei ca să pornească la război împotriva maghiarilor şi să-i nimicească. Iar când maghiarii au pornit într-o campanie, paţinacii şi Simion au venit împotriva maghiarilor şi le-au nimicit familiile şi i-au pus jalnic pe fugă pe maghiarii lăsaţi să le păzească pământurile. Întorcându-se însă maghiarii de la război şi găsindu-şi ţara astfel pustiită şi ruinată s-au mutat în ţara unde se află şi astăzi (adică Pannonia – n.a.).

Aşadar, grosul armatei se afla „plecată în campanie” când pământul şi familiile le-au fost atacate; şi judecând după cronicile mai sus-pomenite, ei se aflau „plecaţi”, adică într-o incursiune, adeseori în ţări foarte îndepărtate, lăsându-şi căminele prea puţin ocrotite. Şi-au putut permite să se consacre acestui obicei riscant atâta vreme cât aveau drept vecini doar pe suzeranii lor khazari şi paşnicele triburi slave. Dar odată cu ridicarea pecenegilor lacomi de pământuri, situaţia s-a schimbat. Se prea poate că dezastrul descris de Constantin să fi fost doar ultimul dintr-o serie de incidente similare.

S-ar părea că obiceiul raidurilor l-au deprins maghiarii abia în a doua jumătate a secolului al IX-lea – cam atunci când au primit acea esenţială transfuzie de sânge din partea khazarilor. Se prea poate să se fi dovedit o binecuvântare – dar nu cine ştie ce. Kabarii, care erau „mai vrednici la război şi mai vârtoşi”, au ajuns, după cum am văzut, tribul conducător şi au adus gazdelor lor o infuzie de spirit de aventură care avea să-i prefacă foarte curând într-un flagel al Europei, cum fuseseră mai înainte hunii. Ei i-au învăţat pe maghiari „acele tactici cu totul deosebite şi caracteristice, folosite din vremuri străvechi de toate naţiile turcice – huni, avari, turci, pecenegi, cumani

– şi de nimeni altcineva… cavaleria uşoară folosind vechile tactici: fuga simulată, tirul din goana calului, şarjele neaşteptate însoţite de urlete înspăimântătoare ca de lupi”{[xxxvii]}.

Asemenea metode s-au dovedit de o eficacitate ucigătoare în secolele al IX-lea şi al X-lea când năvălitorii prădalnici unguri au invadat Germania, Balcanii, Italia şi chiar şi Franţa – în schimb nu au prea avut efect împotriva pecenegilor care foloseau aceleaşi tactici şi erau în stare să-ţi dea fiori de spaimă cu urlete cel puţin la fel de înfiorătoare.

Aşadar, indirect, prin logica plină de meandre ale istoriei, khazarii au jucat un rol important în înfiinţarea statului ungar, cu toate că ei înşişi s-au risipit în ceaţă. Raţionând pe o linie de gândire asemănătoare, Macartney a mers încă şi mai departe în sublinierea rolului decisiv jucat de transfuzia de sânge adusă de kabari:

> Grosul naţiunii maghiare, adevăraţii fino-ugrici, agricultori relativ (dar nu chiar foarte) paşnici şi sedentari, şi-au stabilit sălaşele în ţara cu dealuri unduioase… de la apusul Dunării. Câmpia Alföld a fost ocupată de neamul nomad al kabarilor, adevăraţi turci, crescători de vite, călăreţi şi luptători, forţa motrice şi oastea naţiunii. Acesta era neamul care în zilele lui Constantin încă se mai afla la loc de frunte ca „prima dintre hoardele maghiarilor”. După cât cred, mai ales această seminţie a kabarilor îi prăda pe slavii şi ruşii din stepă; tot ea a condus şi campania împotriva bulgarilor în anul 895; în mare măsură şi vreme de mai bine de o jumătate de veac, a fost teroarea unei jumătăţi din Europa.{[xxxviii]}

Şi totuşi ungurii au izbutit să-şi păstreze identitatea etnică. „Povara principală a celor şaizeci de ani de războaie agitate şi necruţătoare a fost îndurată de kabari ale căror rânduri trebuie să fi fost groaznic subţiate. Între timp, adevăraţii maghiari, trăind în pace relativă, şi-au sporit rândurile”{[xxxix]}.

De asemenea, după perioada bilingvă, au izbutit să-şi păstreze limba ugro-finică iniţială, chiar aşa cum se aflau între vecini germani şi slavi – spre deosebire de bulgarii poposiţi la sud de Dunăre care şi-au pierdut limba turanică originară, adoptând paleo-slava şi impunând şi slavizând limba populaţiei locale din Odrisia-Tracia (traca romanizată).

Dar influenţa kabară a continuat să se resimtă în Ungaria, şi chiar după ce ungurii s-au separat de ei prin intermediul munţilor Carpaţi, legăturile dintre khazari şi maghiari nu au fost total retezate. După spusele lui Vasiliev{[XL]}, în secolul al X-lea, ducele ungar Taksony a invitat un număr oarecare de khazari să se instaleze pe domeniile lui. Nu e deloc improbabil ca printre aceşti imigranţi să se fi numărat şi destul de mulţi evrei khazari. De asemenea, putem presupune că atât kabarii, cât şi imigranţii ulteriori au adus cu ei o parte din renumiţii lor meşteşugari care le-au împărtăşit şi ungurilor artele lor (vezi mai sus, capitolul I, secţiunea 13).

În cursul preluării noului lor sălaş permanent, maghiarii au trebuit să-i izgonească pe foştii dominatori temporari ai populaţiei autohtone, moravii şi bulgarii, care s-au deplasat către regiunile unde trăiesc şi astăzi. Şi ceilalţi vecini slavi ai lor – sârbii şi croaţii – se aflau deja mai mult sau mai puţin *in situ*. Aşadar, ca rezultat al reacţiei în lanţ declanşată în îndepărtaţii Urali – ghuzii alungându-i pe pecenegi, aceştia alungându-i pe maghiari, aceştia alungându-i pe bulgari şi moravi – harta Europei centrale moderne începea să se contureze. Caleidoscopul în permanentă mişcare începea să capete o formă mai mult sau mai puţin stabilă.

§ 3.10

Acum putem relua povestea ascensiunii neamului rhus de acolo de unde am lăsat-o: anexarea fără vărsare de sânge a Kievului de către oamenii lui Rurik, în jurul anului 862. Aceasta este şi data aproximativă când au fost împinşi maghiarii spre apus de pecenegi, lipsindu-i astfel pe khazari de apărare pe flancul apusean. Asta ar putea explica de ce a putut neamul rhus să pună aşa de uşor stăpânire pe Kiev.

Dar slăbirea puterii militare a khazarilor i-a expus şi pe bizantini la atacuri din partea aceluiaşi neam rhus. Aproape de data când s-a instalat acesta la Kiev, corăbiile sale, coborând pe Nipru, au traversat Marea Neagră şi au atacat Constantinopolul.

Bury a descris cu multă verva acest eveniment:

> În luna iunie a anului 860 împăratul Bizanţului (Mihail III – n.a.), cu toate forţele sale, pornise în marş împotriva sarazinilor. Probabil că ajunsese departe când a primit vestea uluitoare, care l-a adus înapoi la Constantinopol cât de iute a putut. O oaste rhusească traversase Pontul Euxin (Marea Neagră – n.a.) cu două sute de corăbii, intrase în Bosfor, jefuise mănăstirile şi suburbiile de pe malurile acestuia şi cotropise Insula Prinţilor. Locuitorii oraşului erau total demoralizaţi de groaza neaşteptată adusă de primejdia cea nouă şi de propria lor neputinţă. Trupele (tagmata), care erau de obicei staţionate în preajma oraşului se aflau acum plecate departe cu împăratul… iar flota era absentă. Aducând pustiire şi ruine în suburbii, barbarii se pregăteau să atace oraşul. În cursul acestei crize… învăţatul patriarh Fotie s-a dovedit la înălţime: a preluat el sarcina refacerii curajului concetăţenilor săi… El a fost în asentimentul tuturor când a insistat asupra situaţiei nefireşti ca cetatea care era capitala imperiului şi „regina întregii lumi sau aproape, să fie batjocorită de o ceată de robi (sic – n.a.), o gloată josnică şi barbară”. Însă populaţia a fost poate mai impresionată şi în mai mare măsură consolată când a recurs el la magia ecleziastică folosită cu eficacitate în cursul asediilor anterioare. Preţioase veşminte ale Maicii Domnului au fost purtate într-o procesiune în jurul zidurilor cetăţii; şi se credea că au fost şi înmuiate în apa mării pentru a stârni o furtună. Nu s-a stârnit nicio furtună, dar foarte curând neamul rhus a început să bată în retragere şi poate că prea puţini dintre cetăţenii bucuroşi de despresurare nu au pus uşurarea lor pe seama intervenţiei directe a reginei cerurilor.{[XLI]}

Ca un amănunt picant, mai putem adăuga că „învăţatul patriarh” Fotie, a cărui elocinţă a mântuit oraşul imperial, nu era altul decât „mutra de khazar” care-l trimisese pe Sfântul Chiril în misiunea sa de recrutare a prozeliţilor. Cât despre retragerea neamului rhus, ea a fost pricinuită de întoarcerea pripită a armatei şi flotei greceşti; însă „mutra de khazar” salvase moralul populaţiei în timpul chinuitoarei perioade de aşteptare.

Şi Toynbee are de făcut comentarii interesante asupra acestui episod. În anul 860, scrie el, rhuşii „au fost mai aproape ca oricând de capturarea Constantinopolului”{[XLII]}. Şi el mai împărtăşeşte şi opinia exprimată de mai mulţi istorici ruşi, cum că atacul dat de flotila de pe Nipru a ramurii răsăritene a scandinavilor de-a curmezişul Mării

Negre a fost coordonată cu atacul concomitent al unei flote occidentale a vikingilor, care se apropiau de Constantinopol peste Mediterana şi prin Dardanele:

> Vasiliev şi Paszkieviez şi Vernadsky sunt înclinaţi să creadă că cele două expediţii navale care se uniseră astfel pe Marea de Marmara erau nu numai simultane, dar şi concertate, şi chiar încercau să ghicească identitatea plănuitorului care, după părerea lor, elaborase acest plan strategic pe scară mare. Ei sugerau că Rurik din Novgorod este unul şi acelaşi cu Rorik din Iutlanda.{[XLIII]}

Aceasta ne permite să apreciem statura adversarului cu care trebuiau să se lupte khazarii. Nici diplomaţia bizantină nu a întârziat s-o aprecieze şi să joace rolul dublu pe care părea să-l necesite situaţia: oscilaţia între război – când nu putea fi evitat – şi împăciuire, în speranţa pioasă că în cele din urmă ruşii vor fi convertiţi la creştinism şi aduşi în turma de enoriaşi ai patriarhatului răsăritean. Cât despre khazari, deocamdată ei reprezentau o achiziţie de seamă şi aveau să fie vânduţi cu prima ocazie – onorabilă sau dimpotrivă – care li se oferea.

§ 3.11

În următoarele două sute de ani, relaţiile rhuso-bizantine au alternat între conflicte armate şi tratate de prietenie. S-au dus războaie în anii 860 (asediul Constantinopolului), 907, 941, 944, 969–971; în anii 838–839, 861, 911, 945, 957, 971 s-au încheiat tratate. În privinţa conţinutului acestor acorduri, mai mult sau puţin suspecte, ştim prea puţin, dar chiar şi ceea ce ştim ne arată complexitatea surprinzătoare a jocului. Câţiva ani mai târziu, după asediul Constantinopolului, patriarhul Fotie (tot el) a relatat că neamul rhus şi-a trimis ambasadorii la Constantinopol şi – după formula bizantină de strângere cu de-a sila a prozeliţilor – „l-a implorat pe împărat să se boteze creştineşte”. După cum comentează Bury: „Nu putem şti care sau câte dintre aşezările rhuseşti erau reprezentate de această solie, dar scopul trebuie să fi fost acela de a repara greşeala unui raid

recent, poate chiar de a obţine eliberarea prizonierilor. Cu siguranţă că unii rhuşi au acceptat să adopte creştinismul… dar sămânţa nu a căzut pe pământ foarte roditor, căci timp de vreo 100 de ani nu mai auzim despre creştinismul rhuşilor. Şi totuşi, tratatul încheiat între anii 860 şi 866 a avut probabil alte consecinţe”{XLIV}.

Printre aceste consecinţe s-a numărat şi recrutarea marinarilor scandinavi în flota bizantină – prin anul 902 erau vreo 700. Un alt rezultat l-a constituit şi celebra „gardă varegiană” – un corp de elită alcătuit din mercenari din neamul rhus şi alte neamuri nordice, printre care şi englezi. Prin tratatele din anii 945 şi 971, conducătorii rhuşi ai principatului Kievului şi-au luat sarcina de a da împăratului bizantin trupe la cererea acestuia{XLV}. În zilele lui Constantin Porfirogenetul – adică pe la mijlocul secolului al X-lea – flotele neamului rhus constituiau o privelişte obişnuită în Bosfor; nu mai veneau să asedieze Constantinopolul, ci să-şi vândă mărfurile. Comerţul era reglementat cu meticulozitate (cu excepţia cazurilor când interveneau ciocniri armate): conform *Cronicii ruseşti*, prin tratatele din anii 907 şi 911 se convenise ca vizitatorii din neamul rhus să intre în Constantinopol numai printr-o singură poartă, şi nu mai mulţi de 50 o dată, sub escortă oficială; ca în timpul şederii lor în oraş să primească atâtea grâne câte le trebuiau, precum şi alte provizii pe şase luni, în cote lunare: pâine, vin, carne, peşte, fructe şi tot ce le trebuia pentru scăldat (dacă cereau). Ca să se asigure că toate tranzacţiile se desfăşoară în condiţii corespunzătoare şi protocolare, traficul de valută la bursa neagră era pedepsit prin tăierea unei mâini. Şi nu erau neglijate nici eforturile de recrutare a prozeliţilor drept mijloc final de realizare a coexistenţei paşnice a rhuşii, a căror putere era în creştere.

Dar treburile nu au mers uşor. După cum spune *Cronica rusească*, când Oleg, regentul Kievului, a încheiat tratatul din 911 cu bizantinii, „împăraţii Leon şi Alexandru (co-domnitori – n.a.), după ce au acceptat tributul şi s-au legat reciproc prin jurământ, au sărutat crucea şi i-au poftit pe Oleg şi oamenii săi să facă şi ei un jurământ asemănător. După credinţa neamului rhus, aceştia au jurat pe armele lor şi pe zeul lor Perun, precum şi pe Voios, zeul vitelor, şi astfel au întărit înţelegerea”{XLVI}.

După aproape o jumătate de secol şi după desfăşurarea multor bătălii şi încheierea multor tratate, victoria sfintei biserici părea apropiată: în anul 957 prinţesa Olga a Kievului (văduva cneazului Igor) a fost botezată cu prilejul vizitei ei oficiale la Constantinopol (dacă nu cumva mai fusese botezată o dată, înainte de plecare – lucru iarăşi controversat).

Diferitele ospeţe şi festivităţi în cinstea Olgăi sunt descrise în mare amănunt de Constantin Porfirogenetul în *De caeremoniis*, deşi nu ni se spune cum a reacţionat doamna la desfăşurarea jucăriilor mecanice din sala tronului imperial – asemănătoare cu Disneyland, căci cuprindea printre altele lei împăiaţi care scoteau un răget mecanic înspăimântător. (Alt oaspete distins, episcopul Liutprand a notat că a putut să-şi păstreze sângele rece doar pentru că fusese prevenit în privinţa surprizelor care-i aşteaptă pe vizitatori). Prilejul trebuie să fi dat mari bătăi de cap maestrului de ceremonii (însuşi împăratul Constantin) întrucât nu numai că Olga era un suveran de sex feminin, dar aceluiaşi sex îi aparţinea şi suita ei princiară; diplomaţii şi sfetnicii de neam bărbătesc, în număr de 82, „mărşăluiau cât mai discret, gata să se estompeze, în urma delegaţiei rhuseşti”[52] {XLVII}.

Tocmai înaintea banchetului s-a produs un mic incident, simptomatic pentru fragilitatea relaţiilor rhuso-bizantine. Când au intrat doamnele ce alcătuiau curtea bizantină, ele s-au prosternat cu faţa la pământ dinaintea familiei imperiale, aşa cum cerea protocolul. Olga a rămas în picioare, „dar s-a observat cu satisfacţie, că şi-a înclinat uşor, abia perceptibil, capul. A fost pusă la locul ei prin aşezarea la o masă separată, ca şi oaspeţii oficiali musulmani altădată”{XLVIII}.

Cronica rusească ne oferă o versiune diferită a acestei vizite la cel mai înalt nivel, foarte frumos înflorită. Când s-a pomenit de subiectul delicat al botezului, Olga i-a spus lui Constantin „că dacă doreşte s-o boteze, trebuie să îndeplinească taina chiar el; altfel ea nu vrea să primească botezul”. Împăratul s-a învoit şi l-a rugat pe patriarh s-o instruiască în ale credinţei.

---

[52] Nouă neamuri ale Olgăi, 20 de diplomaţi, 43 de consilieri comerciali, un preot, doi tălmaci, 6 slujitori ai diplomaţilor şi interpretul personal al Olgăi.

> Patriarhul a instruit-o în privinţa rugăciunilor şi posturilor, cum să dea pomeni şi cum să-şi păstreze virtutea. Prinţesa a dat din cap şi, ca un burete care suge apa, aşa i-a sorbit cu nesaţ de pe buze învăţăturile…
>
> După botez, împăratul a chemat-o pe Olga şi i-a adus la cunoştinţă că o vrea de soţie. Însă Olga i-a răspuns: „Cum poţi să te însori cu mine după ce singur m-ai botezat şi m-ai numit fiica ta? Printre creştini asta e nelegiuire, după cum trebuie să ştie şi Măria Ta.” Atunci împăratul i-a spus: „Olga, eşti mai isteaţă ca mine”.{XLIX}

Când s-a întors Olga la Kiev, Constantin – după cum ne spune cronica – „i-a trimis un răvaş în care-i spunea: Întrucât ţi-am făcut multe daruri, mi-ai făgăduit că la întoarcerea în Rhos îmi vei trimite multe daruri alcătuite din robi, ceară şi blănuri şi soldaţi care să mă ajute. Olga le-a răspuns solilor împăratului că dacă acesta vrea să petreacă în Poceaina tot atâta vreme cât a rămas ea pe Bosfor, o să-i împlinească rugămintea. Şi cu aceste cuvinte i-a trimis înapoi pe soli”{L}.

Această Olga-Helga trebuie să fi fost o amazoană scandinavă de-a dreptul impresionantă. După cum s-a mai pomenit, era văduva cneazului Igor, probabil fiul lui Rurik, pe care *Cronica rusească* îl descrie drept un domnitor lacom, prost şi sadic. În anul 941, atacase Bizanţul cu o flotă uriaşă şi dintre prinşii pe care i-au luat, pe unii i-au măcelărit, pe alţii i-au atârnat în copaci drept ţinte pentru săgeţi, iar pe alţii, după ce i-au legat cu mâinile la spate, i-au chinuit bătându-le piroane prin cap. Şi multe biserici sfinte le-au dat ei pradă flăcărilor…”{LI}. În cele din urmă au fost învinşi de flota bizantină care vărsa foc grecesc prin tuburile montate la prora corăbiilor: „Văzând flăcările, rhuşii s-au aruncat în apă, dar cei ce au scăpat cu viaţă s-au întors acasă (unde) au povestit că grecii stăpânesc fulgerele din cer şi că le-au dat foc vărsându-le ca balaurii încât neamul rhus n-a putut să-i supună”[53].

---

[53] Toynbee nu şovăie să numească această faimoasă armă secretă a grecilor „napalm”. Era o substanţă a cărei compoziţie nu se cunoaşte, poate un fel de vaselină obţinută prin distilare fracţionată, care se aprindea spontan în contact cu apa şi nu putea fi stinsă cu apă.

Acest episod a fost urmat de un alt tratat de prietenie încheiat peste patru ani. Ca naţiune predominant maritimă, neamul rhus a fost încă şi mai impresionat de focul grecesc decât altele care atacaseră Bizanţul, iar „fulgerele din cer” au constituit un argument puternic în favoarea bisericii greceşti. Şi totuşi neamul rhus nu era încă gata pentru convertire.

Când Igor a fost ucis în anul 945 de derevlieni (un neam slav de la care storcea un haraci mult prea mare), văduva sa, Olga „a ajuns regentă a Kievului. Ea şi-a început domnia răzbunându-se în patru feluri pe derevlieni: mai întâi i-a îngropat de vii pe solii derevlieni veniţi să ceară pace; apoi dregători ai acestora veniţi într-o delegaţie au fost închişi într-o baie şi arşi de vii; a mai urmat încă un masacru şi în cele din urmă cel mai mare oraş al derevlienilor a fost ars până în temelii. Pofta de sânge a Olgăi pare să fi fost cu adevărat nestinsă până la botez. De la această dată înainte, ne informează *Cronica*, a ajuns „înainte-mergătoarea Rusiei creştine, aşa cum răsăritul vesteşte soarele, iar zorile prevestesc ziua. Căci strălucea ca luna noaptea şi scânteia printre necredincioşi ca un mărgăritar în noroi.” La vremea respectivă a fost canonizată ca prim sfânt rus al bisericii ortodoxe.

§ 3.12

Şi totuşi, în ciuda faptului că s-a făcut atâta zarvă în jurul botezului Olgăi şi a vizitei ei oficiale la Constantin, nu acesta a fost ultimul cuvânt în dialogul furtunos dintre biserica grecească şi ruşi. Sveatoslav, fiul Olgăi, a revenit la păgânism, n-a vrut să asculte de rugăminţile mamei sale, „şi-a strâns o oaste mare şi vitează şi păşind uşor ca un leopard a pornit multe războaie”{[LII]} – printre ele unul împotriva khazarilor, iar altul împotriva bizantinilor. Abia în anul 988, în cursul domniei fiului său, Sfântul Vladimir, a adoptat, pe deplin, dinastia conducătoare din Rusia credinţa bisericii ortodoxe greceşti – cam în aceeaşi vreme cu ungurii, polonezii şi scandinavii, inclusiv îndepărtaţii islandezi, cu toţii convertiţi de biserica romano-catolică.

Aşa începeau să se contureze în linii mari prelungitele dezbinări religioase în lume; iar în cadrul acestui proces, khazarii evrei

deveneau un anacronism. Apropierea crescândă dintre Constantinopol şi Kiev, cu toate sinuozităţile pe care le-a cunoscut, a determinat scăderea treptată a importanţei Itilului; iar prezenţa khazarilor de-a curmezişul drumurilor comerciale dintre neamul rhus şi Bizanţ, perceperea de către ei a unei vămi de zece la sută din fluxul crescând de mărfuri a început să supere atât pe vistiernicii bizantini, cât şi pe negustorii războinici ai ruşilor.

Simptomatică pentru schimbarea atitudinii bizantinilor faţă de foştii lor aliaţi a fost predarea Chersonului către ruşi. Timp de secole bizantinii şi khazarii se tot certaseră şi uneori se mai şi încăieraseră pentru a stăpâni acest important port din Crimeea; dar când l-a ocupat Vladimir în anul 987, bizantinii nici măcar n-au protestat, căci, aşa cum explică Bury, „nu era o jertfă prea mare în schimbul păcii şi prieteniei perpetui cu statul rusesc, pe cale de a deveni o mare putere”{[LIII]}.

Se prea poate ca jertfirea Chersonului să fi fost justificată; în schimb jertfirea alianţei cu khazarii s-a dovedit în cele din urmă a fi un act de miopie politică.

IV. PRĂBUŞIREA

§ 4.1

Discutând relaţiile rhuso-bizantine în secolele al IX-lea şi al X-lea, am avut posibilitatea să citez pe larg din două izvoare amănunţite: *De administrando imperii* a lui Constantin Porfirogenetul şi *Cronica rusească timpurie*. Dar în privinţa confruntării dintre rhuşi şi khazari în aceeaşi perioadă – problemă asupra căreia ne aplecăm acum – nu avem izvoare comparabile; arhivele de la Itil, dacă au existat vreodată, au zburat în cele patru vânturi, şi pentru istoria ultimei sute de ani ai Imperiului khazar trebuie să ne bizuim din nou doar pe aluziile întâmplătoare şi referirile disparate găsite în diverse cronici şi geografii arăbeşti.

Perioada în chestiune se întinde de pe la anul 862 (când au ocupat ruşii Kievul) până pe la 965 (când Sveatoslav a distrus Itilul). După pierderea Kievului şi retragerea maghiarilor în Ungaria, fostele dependinţe apusene ale Imperiului khazar (cu excepţia unor părţi din Crimeea) nu mai erau sub controlul Kaganului; iar prinţul Kievului a putut fără nicio opreliştе să se adreseze triburilor slave din bazinul Niprului cu strigătul: „Nu le plătiţi nimic khazarilor!”{[1]}

Foarte probabil khazarii s-au arătat dispuşi să accepte pierderea hegemoniei lor în apus, dar în acelaşi timp se produceau din ce în ce mai multe încălcări ale păcii şi teritoriilor de către neamul rhus în răsărit, în jos pe Volga şi în regiunile din jurul Mării Caspice. Aceste ţinuturi musulmane care se învecinau cu jumătatea sudică a „Mării khazarilor” – Azerbaidjanul, Jilanul, Şirvanul, Tabaristanul şi Jurjanul – reprezentau nişte ţinte foarte ispititoare pentru flotele vikingilor, atât în vederea prădăciunilor, cât şi ca puncte comerciale pentru negoţul cu Califatul musulman. Dar zona de apropiere de Caspica, dincolo de Itil şi prin Delta Volgii era controlată de khazari, aşa cum fusese şi zona din preajma Mării Negre pe vremea când khazarii încă mai stăpâneau Kievul. Şi această idee de „a controla” însemna că

neamul rhus trebuia să ceară permisiune pentru trecerea fiecărei flotile şi să plătească o vamă de zece la sută – ceea ce le afecta deopotrivă mândria şi buzunarul.

Câtăva vreme a existat un *modus vivendi* precar. Flotilele neamului rhus plăteau taxele vamale, intrau în „Marea khazarilor" şi făceau negoţ cu neamurile înconjurătoare. Dar, după cum am văzut, adeseori negoţul era sinonim cu jaful. Cândva între anii 864 şi 884{II} o expediţie a neamului rhus a atacat portul Abaskun din Tabaristan. A fost înfrântă, dar în 910 neamul rhus a revenit, a jefuit oraşul şi zonele învecinate şi a luat cu sine mulţi prizonieri musulmani ca să-i vândă ca robi. Pentru khazari această situaţie trebuie să fi fost deosebit de stânjenitoare, date fiind relaţiile lor prieteneşti cu Califatul, precum şi prezenţa în armata lor permanentă a unui regiment de elită alcătuit din mercenari musulmani. Trei ani mai târziu – în 913 – conflictele au culminat printr-o confruntare armată care s-a sfârşit într-o baie de sânge.

Acest incident major – deja pomenit în treacăt – (capitolul III, secţiunea 3) a fost descris în amănunt de Masudi, pe când *Cronica rusească* îl trece sub tăcere. Masudi ne spune: „cândva după anul 300 de la Mahomed (circa 912–913 – n.a.) o flotă a neamului rhus alcătuită din 500 de corăbii, fiecare cu câte o sută de oameni" se apropia de teritoriul khazarilor:

> Când corăbiile neamului rhus au ajuns la khazarii aşezaţi pentru luptă la gura strâmtorii… conducătorii corăbiilor au trimis o scrisoare regelui khazar, rugându-l să le dea voie să treacă prin ţara lui şi să coboare pe râul lui pentru a putea intra în Marea khazarilor… iar ei se legau să-i dea jumătate din ce ar fi putut lua ei drept pradă de la popoarele de pe malul mării. El s-a învoit şi ei… au coborât pe râu până la oraşul Itil şi trecând prin el au ieşit prin gurile râului, unde se varsă el în Marea khazară. De la Itil până la vărsare, râul e foarte mare şi are apă din belşug. Corăbiile s-au răspândit pe toată marea. Cetele prădalnice s-au îndreptat împotriva Jilanului, Jurjanului, Tabaristanului, Abaskunului pe coasta Jurjanului, spre ţara ţiţeiului (Baku – n.a.) şi regiunea Azerbaidjanului… Neamul rhus a vărsat sânge, a măcelărit femeii şi copii, a luat pradă, a jefuit şi a ars totul în toate părţile…{III}

Au prădat chiar şi oraşul Ardabil – la trei zile de mers în interiorul ţării. Când populaţia şi-a revenit după şocul iniţial şi a pus mâna pe arme, neamul rhus a aplicat strategia sa clasică „s-a retras de pe coastă pe insulele de lângă Baku. Localnicii, folosind luntri şi corăbii comerciale au încercat să-i disloce de acolo:

> Dar neamul rhus s-a năpustit asupra lor şi mii de musulmani au fost ucişi ori înecaţi. Rhusul a rămas multe luni pe marea aceasta… După ce a strâns destulă pradă şi s-a plictisit de ceea ce făcea, a pornit către gura râului khazarilor, vestindu-l pe craiul acestora şi trimiţându-i pradă bogată, după cum făgăduise şi ceruse craiul… Arsiyahii (mercenarii musulmani din armata khazarilor – n.a.) şi alţi musulmani care trăiau în Khazaria au aflat ce este cu rhusul şi i-au spus craiului khazarilor: „Lasă-ne pe noi să ne răfuim cu oamenii ăştia. Ei au năvălit în ţările musulmanilor, fraţii noştri, au vărsat sânge şi au robit femeile şi copiii.” Iar craiul n-a putut să le stea împotrivă. Aşadar a trimis după căpeteniile neamului rhus şi le-a dat de veste despre hotărârea musulmanilor de a se lupta cu ei.
>
> Musulmanii (din Khazaria – n.a.) s-au adunat şi au ieşit să găsească corăbiile neamului rhus, pornind în jos spre vărsarea râului (pe uscat, de la Itil către gura Volgii – n.a.). Când cele două oştiri au dat cu ochii una de alta, cei din neamul rhus s-au dat jos de pe corăbii şi s-au pus în rânduială de bătălie împotriva musulmanilor, care erau însoţiţi şi de mulţi creştini ce locuiau la Itil, aşa ca erau cam vreo 15.000 de oameni, cu cai şi toate cele trebuincioase luptei. Şi s-au luptat trei zile. Dumnezeu a fost de partea musulmanilor. Războinicii neamului rhus au fost trecuţi prin foc şi sabie. Unii au fost ucişi, alţii au fost înecaţi. Dintre cei ucişi de musulmani pe malurile râului khazar au fost număraţi vreo 30.000…{IV}

Cinci mii de oameni din neamul rhus au scăpat, dar şi aceştia au fost ucişi mai apoi de burtaşi şi bulgari.

Aceasta este relatarea lui Masudi asupra acestei dezastruoase incursiuni a neamului rhus în zona Mării Caspice în anii 912–913. Fireşte că nu este nepărtinitoare. Conducătorul khazar apare ca un ticălos cu două feţe, care mai întâi este complicele pasiv al jefuitorilor din neamul rhus, iar apoi încuviinţează atacul împotriva lor, dar

totodată îi informează despre ambuscada pe care le-o pregătesc „musulmanii” de sub propria lui comandă. Chiar şi despre bulgari, Masudi spune că „sunt musulmani” – deşi Ibn Fadlan, care i-a vizitat pe bulgari zece ani mai târziu, arată că erau încă departe de convertire. Dar cu toate că este intens influenţată de prejudecăţi religioase, relatarea lui Masudi ne oferă posibilitatea de a întrezări dilema – sau dilemele – cu care trebuiau să dea piept conducătorii khazarilor. Se prea poate să nu-i fi îngrijorat peste măsură nenorocirile suferite de populaţia de pe ţărmurile Caspicii: epoca nu era deosebit de sensibilă ori sentimentală. Dar dacă prădalnicul neam rhus, după ce a pus stăpânire pe Kiev şi pe Nipru ar fi fost să-şi stabilească un cap de pod pe Volga? Mai mult decât atât, un nou raid rhus în Caspica ar fi putut atrage mânia Califatului – nu asupra neamului rhus, la care nu putea ajunge, ci asupra khazarilor nevinovaţi – sau, mă rog, aproape nevinovaţi.

Relaţiile cu Califatul erau paşnice şi totuşi destul de fragile, după cum arată un incident relatat de Ibn Fadlan. Raidul rhus descris de Masudi s-a petrecut în 912–913; misiunea lui Ibn Fadlan la bulgari a avut loc în 921–922. Iată cum relatează el incidentul în chestiune{[v]}:

> Musulmanii din acest oraş (Itil – n.a.) au o moschee ca o catedrală unde se roagă şi ascultă vinerile slujba. Moscheea are un minaret înalt şi mai mulţi muezini (crainici sau dascăli care cheamă din minaret la rugăciune – n.a.). Când regele khazarilor a fost informat în anul de la Mahomed 310 (anul 922 – n.a.) că musulmanii au distrus sinagoga aflată la Dar al-Babunaj (loc neidentificat de pe teritoriul musulman – n.a.) a dat porunci să se distrugă minaretul şi să fie ucişi muezinii. Şi el a spus: „Dacă nu m-aş fi temut că musulmanii ar distruge toate sinagogile din ţara islamului, fără să mai lase piatră peste piatră din ele, aş fi dărâmat şi moscheea.”

Episodul constituie o probă a echilibrului delicat şi a simţului fin referitor la strategia represaliilor reciproce şi la pericolele pe care le-ar fi implicat extinderea acestora. De asemenea ne mai arată încă o dată că stăpânitorii khazarilor se simţeau afectiv răspunzători de soarta evreilor din alte părţi ale lumii.

§ 4.2

Relatarea lui Masudi cu privire la incursiunea neamului rhus în Marea Caspică în anii 912–913 se încheie cu următoarele cuvinte: „Neamul rhus nu a mai repetat de atunci încoace lucruri ca cele pe care le-am zugrăvit aici". Coincidenţa face ca Masudi să fi scris aceste rânduri exact în anul 943 când neamul rhus şi-a repetat incursiunea în Caspica, cu ajutorul unei flote încă şi mai numeroase; dar Masudi nu avusese cum să prindă de veste despre acest lucru. Vreme de treizeci de ani, după dezastrul din 913, neamul rhus lăsase în pace această parte a lumii; acum în mod evident se simţise din nou în stare să-şi reia încercările; şi este poate semnificativ faptul că încercarea aceasta a coincis – la un interval de un an sau doi – cu expediţia împotriva bizantinilor, condusă de bătăiosul Igor şi nimicită de focul grecesc al acestora.

În cursul acestei noi invazii, neamul rhus a pus piciorul şi şi-a făcut un cap de pod în zona Caspică, în oraşul Barda, şi a izbutit să şi-l menţină un an întreg. Dar în cele din urmă în tabăra rhusă a izbucnit o molimă şi azerbaidjanii au reuşit să-i pună pe fugă pe supravieţuitori. De data aceasta izvoarele arăbeşti nu mai pomenesc nimic de vreo participare a khazarilor la prădăciuni – şi nici la lupte. Pomeneşte în schimb regele Iosif – în scrisoarea sa către Hasdai, câţiva ani mai târziu: „Păzesc gurile râului şi nu îngădui neamului rhus care vine cu corăbiile sale să năvălească în ţara arabilor… port războaie împotriva lui"[54].

Indiferent dacă de data aceasta armata khazarilor a participat sau nu la lupte, oricum rămâne realitatea că peste câţiva ani ei au hotărât să le refuze ruşilor accesul la „Marea khazară" şi că din 940 înainte, nu mai auzim de cotropiri în zona Caspicii întreprinse de neamul rhus.

Această decizie crucială, după toate probabilităţile motivată de

---

[54] În aşa-zisa „Versiune lungă" a aceleiaşi scrisori – cf. Anexa III – mai există o frază care se prea poate să fi fost, eventual, adăugată de un copist: „Dacă-i lăsam măcar un ceas, ar fi fost în stare să nimicească toată ţara arabilor până la Bagdad…" Întrucât neamul rhus a bântuit în zona Caspicii nu un ceas, ci un an întreg, lauda pare cam goală de conţinut – şi totuşi nu cine ştie ce, dacă socotim că ea se referea mai puţin la trecut cât la viitor.

presiunile exercitate, din interior, de comunitatea musulmană din mijlocul lor, i-a amestecat pe khazari în „războaie grele” cu neamul rhus. Dar alte dovezi în această privinţă, în afară de afirmaţia din scrisoarea regelui Iosif nu mai avem. Se prea poate ca de fapt să fi fost vorba mai mult de nişte încăierări – afară doar de o campanie importantă în anul 965, pomenită în *Cronica ruseasc*ă *timpurie*, şi care a dus la destrămarea Imperiului khazar.

§ 4.3

Campania a fost condusă de prinţul Sveatoslav de Kiev, fiu al lui Igor şi al Olgăi. Am auzit deja că „păşea uşor ca un leopard”: şi că „a purtat multe războaie” – de fapt şi-a petrecut cea mai mare parte a domniei conducând campanii. În ciuda rugăminţilor neîncetate ale mamei sale, a refuzat să se lase botezat, „pentru a nu se face de râs printre supuşii săi”. *Cronica ruseasc*ă ne mai spune că: „Plecând în războaie nu ducea cu el nici căruţe, nici unelte pentru gătit şi nu fierbea carnea, ci tăia fâşii de carne de cal, vânat sau vacă şi le mânca după ce le frigea pe cărbuni. Nici cort nu avea, ci întindea sub el cerga calului şi-şi aşternea drept pernă şaua; la fel făcea şi restul alaiului său.”{[VI]} Când îşi ataca duşmanul, îi era scârbă s-o facă pe furiş, ci dimpotrivă trimitea înainte crainici care vesteau: „Acum mă năpustesc asupra voastră”.

Cronicarul nu consacră decât vreo câteva rânduri campaniei împotriva khazarilor, pe tonul laconic pe care-l adoptă de obicei în descrierea conflictelor armate:

> Sveatoslav s-a dus pe Oka şi pe Volga şi, înfruntându-se cu viaticienii (un trib slav ce sălăşluia la sud de Moscova de azi – n.a.), i-a întrebat cui plătesc haraci. Ei au zis că plătesc khazarilor câte un argint de fiecare plug pe care-l au. Când aceştia (khazarii – n.a.) au aflat de apropierea lui, au ieşit să-l întâmpine cu prinţul lor, Kaganul, în frunte, şi armatele s-au încăierat. Când a avut loc astfel lupta, Sveatoslav i-a învins pe khazari şi le-a cuprins cetatea *Biela Vieja*. {[VII]}

Acum *Biela Vieja* – Castelul Alb – era numele slav al cetăţii Sarkel,

renumita fortăreaţă de pe Don a khazarilor; dar trebuie să remarcăm că în *Cronica rusească* nu se pomeneşte nicăieri de distrugerea Itilului, capitala khazarilor – lucru la care vom mai reveni.

Apoi *Cronica* relatează că Sveatoslav „i-a mai supus pe iasieni şi karugieni" (oseţii şi cirkazienii – n.a.), i-a învins pe bulgarii de pe Dunăre, a fost înfrânt de bizantini, iar în drumul său de înapoiere către Kiev a fost ucis de o hoardă de pecenegi: „I-au tăiat capul şi au făcut un potir din ţeasta lui, au poleit-o cu aur şi au băut din ea"{VIII}.

Mai mulţi istorici au privit această victorie a lui Sveatoslav drept sfârşitul Khazariei – ceea ce, după cum se va vedea este evident greşit, judecând după dovezile pe care le avem. Distrugerea Sarkelului în 965 a însemnat sfârşitul *Imperiului* khazar, nu al statului *khazarilor* – după cum anul 1918 a marcat căderea Imperiului austro-ungar, dar nu sfârşitul Austriei ca naţiune. Ampla stăpânire a khazarilor asupra triburilor slave care, după cum am văzut, se întindea până în vecinătatea Moscovei – se încheiase fără doar şi poate; dar inima ţării khazarilor, între Caucaz, Don şi Volga rămăsese intactă. Căile de apropiere de Marea Caspică rămăseseră închise pentru neamul rhus şi nu mai avem nicio veste despre vreo nouă încercare a acestuia de a-şi croi drum într-acolo cu forţa. După cum observă şi subliniază şi Toynbee: „Neamul rhus a izbutit să distrugă imperiul de stepă al khazarilor, dar singurul teritoriu khazar pe care l-a cucerit a fost Tmutarakan din peninsula Taman (vizavi de Crimeea – n.a.) şi încă şi această cucerire a fost efemeră… Abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea au reuşit moscoviţii să cucerească permanent pentru Rusia râul Volga… până la vărsarea lui în Marea Caspica"{IX}.

§ 4.4

După moartea lui Sveatoslav a izbucnit un război civil între fii săi, dintre care cel mai tânăr, Vladimir, a ieşit biruitor. Păgân şi el la început, ca şi tatăl său, dar şi el, ca şi bunica sa Olga sfârşind ca un păcătos pocăit, a acceptat botezul şi a fost în cele din urmă canonizat. Şi totuşi, după cât se pare, în tinereţea lui, Sfântul Vladimir a urmat deviza Sfântului Augustin: „Dă-mi Doamne virtutea, dar nu chiar acum". *Cronica rusească* se arată destul de severă în această privinţă:

> Acum pe Vladimir l-a năpădit pofta de femei. Avea 300 de ibovnice la Vîşgorod, 300 la Belgorod şi 200 la Berestovo. Era nesăţios în stricăciunea lui. Ba chiar ruşina femei măritate şi siluia fete tinere, căci era stricat ca Solomon. Aşa se zice că Solomon avea şapte sute de neveste şi trei sute de ibovnice. Era înţelept şi totuşi până la urmă s-a dus de râpă. Dar Vladimir, cu toate că a umblat pe căi greşite la început, în cele din urmă şi-a găsit mântuirea. Mare este Domnul nostru şi mare e puterea lui, iar înţelepciunea lui e fără de sfârşit.{X}

Botezul Olgăi, în jurul anului 957 nu a avut prea mult efect, nici măcar asupra propriului ei fiu. În schimb botezul lui Vladimir, în anul 989, a constituit un eveniment major care a exercitat o influenţă durabilă asupra istoriei omenirii.

Fusese precedat de o serie de manevre diplomatice şi de discuţii teologice cu reprezentanţii celor patru religii principale – ceea ce ne oferă un fel de imagine în oglindă a dezbaterilor dinaintea convertirii khazarilor la iudaism. Într-adevăr, *Cronica rusească timpurie*, prin felul cum prezintă aceste dispute teologice, ne aminteşte neîncetat de relatările ebraice şi arabe despre sfatul înţelepţilor ţinut pe vremuri de regele Bulan – doar rezultatul este diferit.

De data asta s-au înfruntat patru înţelepţi în loc de trei – întrucât schisma dintre biserica grecească şi cea romano-catolică era deja un fapt împlinit în secolul al X-lea (cu toate că s-a oficializat abia în cel următor).

Cronica rusească, ocupându-se de convertirea lui Vladimir, pomeneşte mai întâi o biruinţă a acestuia asupra bulgarilor de pe Volga, urmată de încheierea unui tratat de prietenie. „Bulgarii au spus: «Fie ca pacea să domnească între noi până când va ajunge bolovanul să plutească pe ape, iar paiul să se scufunde».” Vladimir s-a întors la Kiev, iar bulgarii au trimis o misiune religioasă musulmană pentru convertirea lui. I-au descris bucuriile raiului în care fiecărui bărbat i se vor da câte şaptezeci de femei frumoase. Vladimir îi ascultă „aprobându-i”, dar când veni vorba să se abţină de la carne de porc şi de la vin se împotrivi: „Băutura, zise el, este bucuria neamului rhus. Fără plăcerea asta nu putem trăi”{XI}.

Apoi veni la rând o delegaţie de nemţi romano-catolici, adepţi ai

ritului latin. Nici ei nu avură mai mult succes când – ca una dintre cerinţele crezului lor – ridicară problema postului pe măsura puterilor omului; cronica spune: „Atunci Vladimir răspunse: «Plecaţi de-aici; părinţii noştri nu au împărtăşit o asemenea dogmă»”{XII}.

Cea de a treia misiune era alcătuită din evrei khazari. Ei o păţiră cel mai rău. Vladimir îi întrebă de ce nu mai stăpânesc Ierusalimul. Cronica spune: „Ei răspunseră: «Dumnezeu s-a mâniat pe strămoşii noştri şi ne-a împrăştiat printre arieni din pricina păcatelor noastre». Atunci prinţul îi întreabă: «Cum puteţi nădăjdui să-i învăţaţi pe alţii când voi înşivă sunteţi răspândiţi şi împrăştiaţi chiar de mâna Domnului? Vă aşteptaţi ca şi noi să împărtăşim aceeaşi soartă de bună voie?»”

Cel de-al patrulea şi ultimul misionar era un cărturar trimis de grecii din Bizanţ. El începe printr-o izbucnire de mânie împotriva musulmanilor, care sunt „blestemaţi mai rău ca toţi oamenii, ca Sodoma şi Gomora, asupra cărora Atotputernicul a lăsat să se prăvale pietre arzânde şi pe care le-a îngropat şi le-a înecat… Căci ei îşi umezesc excrementele şi-şi toarnă udul în gură şi-şi udă bărbile cu el, amintindu-l pe Mahomed”… Auzind aceste spuse, Vladimir scuipă pe jos strigând: „Ăsta e un lucru de ruşine”.{XIII}

Apoi cărturarul bizantin îi acuză pe evrei că l-au răstignit pe Dumnezeu, iar pe romano-catolici – în termeni mult mai blânzi – că au „răstălmăcit datinile”. După aceste preliminarii el se lansează într-o lungă expunere a Vechiului şi Noului Testament, începând cu facerea lumii. Dar la sfârşit Vladimir pare să fie doar pe jumătate convins, căci strâns cu uşa să se boteze, el răspunde: „Am să mai aştept puţin”. După aceea îşi trimite proprii săi soli, „zece bărbaţi înţelepţi şi de treabă”, în diverse ţări pentru a băga de seamă cum se practică religia pe acolo. La timpul potrivit această comisie de anchetă îi face un raport în care îi spune că serviciul religios bizantin este „mai corect şi mai frumos decât ceremoniile altor naţiuni, atât de frumos încât nici nu ştiam dacă suntem în cer sau pe pământ”.

Şi totuşi Vladimir mai şovăie încă, şi *Cronica* continuă cu un *non-sequitur* (corolar nejustificat de premise, n.t.):

„După trecerea unui an, prin 988, Vladimir porni cu o oaste împotriva Chersonului, cetate grecească…”{XIV}. (Ne amintim că

bizantinii şi khazarii îşi disputaseră multă vreme controlul asupra acestui important port din Crimeea.) Bravii chersonezi refuzară să se predea. Trupele lui Vladimir construiră fortificaţii împotriva zidurilor oraşului, dar chersonezii „săpară un tunel pe sub zidul cetăţii, adunară pământul săpat şi-l duseră înăuntrul zidurilor unde făcură un morman înalt". Atunci un trădător aruncă o săgeată în tabăra neamului rhus, cu următorul mesaj: „Îndărătul vostru înspre răsărit sunt nişte izvoare din care curge apa pe ţevi. Săpaţi şi tăiaţi-le". Când primi Vladimir aceste informaţii, ridică ochii la cer şi făcu jurământ că dacă i se împlineşte speranţa o să se boteze{[xv]}.

Într-adevăr izbuti să taie conducta de apă a cetăţii Cherson, care se predă. Drept care Vladimir, uitându-şi pare-se jurământul, trimise mesaje împăraţilor Vasile şi Constantin (pe atunci împărţeau tronul – n.a.) spunându-le: „Uitaţi-vă, am cuprins cetatea aceasta vestită. Am auzit că aveţi o soră nemăritată. Dacă nu mi-o daţi mie de nevastă am să fac şi cu cetatea voastră ce am făcut cu Chersonul".

Împăraţii îi răspunseră: „Dacă eşti botezat o vei avea de soţie, vei moşteni împărăţia Cerurilor şi vei fi părtaş al credinţei noastre".

Şi aşa s-a întâmplat. În cele din urmă Vladimir acceptă botezul şi se însură cu prinţesa bizantină Ana. Câţiva ani mai târziu religia creştină grecească deveni credinţa oficială nu numai a conducătorilor ruşilor, ci şi a poporului, şi din anul 1037 biserica rusească a fost tutelată de Patriarhul din Constantinopol.

§ 4.5

Era un triumf remarcabil al diplomaţiei bizantine. Vernadsky îl numeşte „una dintre acele întorsături bruşte care fac atât de fascinant studiul istoriei… şi este interesant să facem speculaţii referitoare la cursul pe care l-ar fi putut lua istoria dacă cnezii ruşi… ar fi adoptat vreuna dintre aceste două credinţe (iudaismul sau islamismul – n.a.) în locul creştinismului… Acceptarea uneia sau alteia dintre aceste credinţe ar fi determinat cu siguranţă viitoarea dezvoltare culturală şi politică a Rusiei. Acceptarea islamismului ar fi atras Rusia în sfera culturii arabe – adică în cea a culturii egiptene-asiatice. Acceptarea credinţei romano-catolice de la germani ar fi prefăcut Rusia într-o ţară

de cultură latină sau europeană. În schimb, acceptarea fie a iudaismului, fie a creştinismului ortodox, i-a asigurat Rusiei independenţa culturală atât faţă de Europa, cât şi faţă de Asia”{[XVI]}.

Însă ruşii aveau nevoie de aliaţi în mult mai mare măsură decât de independenţă, iar Imperiul roman de Răsărit, oricât de corupt va fi fost, rămânea totuşi un aliat mult mai de dorit din punctul de vedere al puterii, culturii şi comerţului, decât Imperiul khazarilor pe cale de a se prăbuşi. Şi iarăşi nu trebuie să subestimăm rolul jucat de diplomaţia bizantină în determinarea hotărârii pe care o pregătise vreme de mai bine de un secol. Relatarea naivă din *Cronica rusească* referitoare la jocul amânărilor practicat de Vladimir nu ne dă niciun fel de cheie a manevrelor diplomatice şi a tocmelilor înverşunate care trebuie să fi precedat acceptarea botezului de către el – şi de fapt, prin aceasta, a tutelei bizantine asupra lui şi asupra poporului său. Chersonul era în mod evident parte integrantă a acestui preţ şi la fel şi mariajul cu prinţesa Ana făcut din motive dinastice.

Dar partea cea mai însemnată a învoielii o constituia sfârşitul alianţei bizantino-khazare împotriva neamului rhus şi înlocuirea ei printr-o alianţă rhuso-bizantină împotriva khazarilor. Câţiva ani mai târziu, în 1016, o armată unită a bizantinilor şi rhuşilor a cotropit Khazaria, i-a înfrânt conducătorul şi a „supus ţara”. (Vezi mai jos, capitolul IV, secţiunea 8.) Şi totuşi, răcirea în atitudinea faţă de khazari începuse deja, după cum am mai văzut, în zilele lui Constantin Porfirogenetul, cu cincizeci de ani înaintea convertirii lui Vladimir. Ne amintim de meditaţiile vagi ale lui Constantin referitoare la „felul cum trebuie purtat războiul asupra Khazariei şi de către cine”. Pasajul citat anterior (II, 7) continuă:

> Dacă nu păstrează căpetenia Alaniei pacea cu khazarii, ci socoate prietenia cu împăratul romanilor mai de preţ pentru el, atunci, în cazul când khazarii nu vor să-şi păstreze prietenia şi pacea cu împăratul, alanul le poate face mult rău. El le poate întinde capcane pe drumuri şi-i poate ataca în timp ce ei sunt nepregătiţi de luptă, în drum spre Sarkel şi spre „cele nouă ţinuturi” şi spre Cherson… Bulgaria neagră (bulgarii de pe Volga – n.a.) poate şi ea să poarte război împotriva khazarilor.{[XVII]}

După ce reproduce acest pasaj, Toynbee face următorul comentariu destul de înduioşător:

> Dacă acest pasaj din manualul lui Constantin Porfirogenetul pentru comportarea guvernului Imperiului roman de Răsărit în materie de relaţii externe ar fi căzut vreodată în mâinile Kaganului khazar şi a miniştrilor săi, aceştia ar fi fost indignaţi. Ar fi arătat că în zilele acelea Khazaria era unul dintre statele cele mai paşnice din lume şi că, dacă fusese mai belicoasă în anii anteriori, armatele ei nu fuseseră însă niciodată îndreptate împotriva Imperiului roman de Răsărit. De fapt cele două puteri nu se războiseră niciodată între ele, pe când, pe de altă parte, Khazaria se războise adesea cu duşmanii Imperiului roman de Răsărit, ceea ce adusese avantaje substanţiale acestuia. Într-adevăr, poate că tocmai khazarilor le datora Imperiul faptul că supravieţuise atacurilor succesive ale împăratului persan sasanid Chosrau (Chosroes) II Parviz şi ale arabilor musulmani… Ulterior presiunea exercitată asupra Imperiului de către ofensiva arabilor fusese uşurată datorită vigorii rezistenţei ofensiv-defensive a khazarilor la înaintarea arabilor spre Caucaz. Prietenia dintre Khazaria şi Imperiu fusese simbolizată şi pecetluită prin două alianţe matrimoniale între respectivele familii imperiale. Atunci ce avusese în minte Constantin când născocise diverse chipuri de a chinui Khazaria instigându-i vecinii să se repeadă asupra ei?{[XVIII]}

Răspunsul la întrebarea retorică a lui Toynbee este în mod evident că pe bizantini îi inspira *Realpolitik* – şi că, aşa cum am mai spus, epoca lor nu era sentimentală. Şi nici a noastră nu e.

§ 4.6

Şi totuşi, până la urmă s-a vădit a fi o dovadă de miopie politică. Să-l mai citărm încă o dată pe Bury:

> Cel dintâi principiu al politicii imperiale din acest colţ al lumii a fost menţinerea păcii cu khazarii. Aceasta era consecinţa imediată a poziţiei geografice a Imperiului khazar, întrucât acesta se afla între Nipru şi Caucaz. Din secolul al VII-lea, când Heracliu ceruse ajutorul khazarilor împotriva Persiei până în secolul al X-lea, când puterea oraşului Itil a

> intrat în declin, aceasta a fost în mod constant politica împăraţilor. Era în avantajul Imperiului să existe un control eficace exercitat de Kagan asupra vecinilor săi barbari.{XIX}

Acest „control eficace” urma acum să fie transferat de la Kaganul khazarilor la Kaganul neamului rhus, cneazul Kievului. Dar lucrurile n-au mers aşa. Khazarii erau un trib turcic al stepelor, care izbutise să ţină piept valurilor succesive de năvălitori turci şi arabi; khazarii rezistaseră bulgarilor, burtaşilor, pecenegilor, ghuzilor şi altor neamuri şi le supuseseră pe toate. Ruşii şi cu supuşii lor slavi nu reprezentau rivali periculoşi pentru războinicii nomazi ai stepelor cu strategia lor mobilă şi cu tactica lor de gherilă[55].

Ca urmare a presiunilor constante exercitate de nomazi, centrele puterii ruseşti s-au transferat treptat-treptat din stepele sudice către nordul împădurit, către principatele Galiţiei, Novgorodului şi Moscovei. După planurile bizantinilor Kievul urma să preia rolul Itilului ca străjer al Europei răsăritene şi ca centru comercial; dar în realitate Kievul a intrat într-un declin rapid. Era sfârşitul primului capitol din istoria rusească, urmat de o perioadă de haos, cu mai bine de zece principate independente care se războiau la nesfârşit între ele.

Aceasta a dat naştere unui vid al puterii, în care s-a infiltrat un nou val de nomazi cuceritori – sau mai degrabă o nouă ramură a vechilor noştri prieteni ghuzii, pe care Ibn Fadlan îi găsise încă şi mai respingători decât celelalte triburi barbare pe care fusese silit să le viziteze. Aceşti „duşmani păgâni şi fără Dumnezeu”, cum îi descrie *Cronica*, erau: numiţi polovţieni de către ruşi, cumani de către bizantini, kuni de către unguri, kipceaci de către rudele lor, turcii. Ei au stăpânit stepele până departe în Ungaria, de la sfârşitul secolului al XI-lea şi până în secolul al XIII-lea, când au fost la rândul lor covârşiţi de invazia mongolă[56].

---

[55] Cea mai reuşită epopee rusească din perioada respectivă, *Cântec despre oastea lui Igor*, descrie una dintre campaniile dezastruoase ale ruşilor împotriva ghuzilor.

[56] O ramură amplă a cumanilor, puşi pe fugă de mongoli, a căpătat adăpost în Ungaria în 1241 şi s-a amestecat cu populaţia băştinaşă. „Kuh” este încă şi astăzi un nume de familie destul de răspândit în Ungaria.

Şi ei au dus mai multe războaie împotriva bizantinilor. O altă ramură a ghuzilor, selgiucizii (denumiţi astfel după dinastia lor domnitoare) a nimicit o imensă armată bizantină în bătălia istorică de la Manzikert (1071) şi l-a luat prizonier pe împăratul Roman IV Digenis. De atunci încolo bizantinii nu i-au mai putut împiedica pe turci să pună stăpânire pe cele mai multe provincii din Asia Mică – Turcia de astăzi – care altădată alcătuiseră inima Imperiului roman de Răsărit.

Nu putem face decât simple speculaţii în privinţa şanselor ca istoria să fi urmat un cu totul alt curs dacă Bizanţul nu şi-ar fi abandonat politica tradiţională, urmărită în tot cursul celor trei veacuri anterioare, de a se baza pe fortăreaţa khazară împotriva năvălitorilor musulmani, turci şi vikingi. Indiferent cum am gândi, această *Realpolitik* imperială nu s-a dovedit prea realistă.

§ 4.7

În cursul celor două veacuri de stăpânire cumană, urmate de invazia mongolă, stepele răsăritene au fost cufundate din nou în întunecimea Evului Mediu şi istoria ulterioară a khazarilor este învăluită într-o beznă încă şi mai adâncă decât originea lor.

Referirile la statul khazar în ultima perioadă a declinului său le găsim în special în surse musulmane; dar, după cum vom vedea, ele sunt atât de ambigui încât aproape fiecare nume, dată şi indicaţie geografică poate avea mai multe interpretări. Istoricii, flămânzi de fapte, nu au decât vreo câteva oase albite pe care să le roadă, ca nişte câini morţi de foame, în speranţa vană de a găsi vreo bucăţică de carne ascunsă, care să-i hrănească.

În lumina celor spuse până acum, reiese că evenimentul decisiv care a precipitat declinul puterii khazarilor nu a fost victoria lui Sveatoslav, ci convertirea lui Vladimir. Cât de importantă a fost în realitate aceasta victorie pe care istoricii[57] din veacul trecut au echivalat-o în mod obişnuit cu asfinţitul statului khazar?

[57] Pe baza tradiţiei inaugurate de Fraehn în 1822, în *Memoriile Academiei rusesti*.

Ne amintim că în *Cronica rusească* se pomeneşte doar de distrugerea fortăreţei Sarkel, dar nu şi de nimicirea capitalei Itil. Că aceasta din urmă a fost prădată şi devastată ştim din mai multe surse arăbeşti, prea insistente pentru a fi ignorate; dar când şi de către cine a fost pustiită, asta nu e câtuşi de puţin limpede. Ibn Hawkal, principalul izvor de informaţie, pune acţiunea pe seama neamului rhus care „a nimicit cu totul Khazaranul, Samandarul şi Itilul" – după cât se pare crezând că primul şi ultimul ar fi fost oraşe diferite, pe când noi ştim că erau aşezări gemene, alcătuind un singur oraş; şi pe urmă el atribuie acţiunii o dată diferită de cea la care plasează *Cronica rusească* prăbuşirea oraşului Sarkel (pe care Ibn Hawkal nici nu o pomeneşte, după cum *Cronica* nu pomeneşte distrugerea Itilului). Ca atare, Marquart a sugerat că Itilul nu a fost pustiit de neamul rhus condus de Sveatoslav, care nu a ajuns decât până la Sarkel, ci de către vreun alt val de vikingi. Pentru a complica încă şi mai rău lucrurile, cel de al doilea izvor arăbesc, Ibn Miskawayh, spune că o oaste „turcească" a coborât asupra Khazariei în anul critic 965. După cum susţine Barthold, se prea poate ca cronicarul arab să fi înţeles prin „turci" neamul rhus. Dar se prea poate să fi fost, de exemplu, o hoardă prădalnică de pecenegi. Se pare că nu vom putea afla niciodată cine a distrus Itilul, oricât de mult am tot roade aceleaşi oase.

Dar cât de grave au fost distrugerile ce i s-au adus? Izvorul principal de informaţii, Ibn Hawkal, vorbeşte mai întâi de „nimicirea până în temelii" a Itilului, însă tot el mai spune, scriind peste câţiva ani: „Khazaranul este încă centrul prin care trece negoţul neamului rhus". Aşadar, cuvintele „nimicire până în temelii" se prea poate să fi fost o exagerare. Lucrul acesta este cu atât mai probabil cu cât mai vorbeşte şi despre „nimicirea până în temelii" a oraşului Bulghar, capitala bulgarilor de pe Volga. Şi totuşi, distrugerea acestuia de către neamul rhus nu poate să fi atins proporţii prea mari de vreme ce avem monezi bătute acolo în anul 976–977, deci cu numai un deceniu după incursiunea lui Sveatoslav; iar în veacul al XIII-lea, Bulghar era încă un oraş însemnat. Suntem deci de acord cu Dunjop care spune:

> Izvorul fundamental al tuturor afirmaţiilor că ruşii ar fi distrus Khazaria în secolul al X-lea îl constituie fără doar şi poate Ibn Hawkal…

dar Ibn Hawkal vorbeşte cu tot atâta certitudine despre distrugerea oraşului Bulghar de pe cursul mijlociu al Volgii. Este absolut sigur că în momentul atacurilor mongole din secolul al XIII-lea Bulghar era încă o comunitate înfloritoare. Oare şi ruinarea Khazariei a fost tot atât de trecătoare?{XX}

În mod evident, da, Khazaran-Itil şi celelalte oraşe ale khazarilor erau alcătuite mai ales din corturi, locuinţe de lemn şi „case rotunde” – mai mult bordeie de pământ – uşor de distrus şi uşor de reclădit; numai clădirile regale şi publice erau din cărămidă.

Şi totuşi, daunele pricinuite trebuie să fi fost destul de grave, căci mai mulţi cronicari arabi vorbesc despre un exod temporar al populaţiei către ţărmul Mării Caspice sau insulele de pe această mare. Astfel, după Ibn Hawkal khazarii din Itil au fugit de neamul rhus până pe o insulă de pe „coasta de ţiţei” (Baku – n.a.) dar mai târziu s-au întors la Itil şi Kazaran cu ajutorul şahului musulman din Şirvan. Aceasta pare destul de plauzibil întrucât populaţia acestei din urmă aşezări nu iubea neamul rhus care jefuise anterior ţărmurile sale. Alţi cronicari arabi, Ibn Miskawayh şi Muqaddasi (scriind în urma lui Ibn Hawkal) vorbesc şi ei despre un exod al khazarilor şi despre venirea lor cu ajutorul musulmanilor. După primul cronicar pomenit, ca preţ pentru acest ajutor „au trecut toţi la islamism, cu excepţia regelui lor.” Al doilea cronicar are o versiune diferită, care nu se referă deloc la invazia neamului rhus; el spune doar că locuitorii oraşului khazar au coborât până la mare şi s-au întors de acolo convertiţi la islamism. În ce măsură ne putem baza pe el se vede după faptul că el plasează oraşul Bulghar mai aproape de Caspica decât Itilul – ca şi cum am spune că Glasgow e la sud de Londra[58].

În ciuda naturii confuze şi părtinitoare a acestor relatări, lucru mai mult decât evident, ceva adevăr trebuie să fie în ele. Şocul psihologic al invaziei, fuga spre mare şi necesitatea obţinerii ajutorului musulman în schimbul banilor pot să fi dus la cine ştie ce învoială prin care comunitatea musulmană din Khazaria a avut un cuvânt mai greu de spus în treburi de stat; ne amintim de o învoială similară cu

[58] Şi totuşi, o autoritate modernă, Barthold, l-a numit unu din cei mai mari geografi din toate timpurile.” [Citat de Dunlop, (1954), p. 245]

Marwan cu două secole mai devreme (capitolul I, secţiunea 7) implicându-l pe Kagan personal, dar fără să fi lăsat vreo urmă în istoria khazarilor.

După o a patra sursă arăbească – Biruni, mort în 1048 – în vremea sa Itil era „în ruine”, sau mai bine zis, din nou în ruine{XXI}. A fost reconstruit, dar după aceea a rămas sub numele de Saksin[59]. Figurează în repetate rânduri în cronicile care merg până în secolul al XII-lea ca „un oraş mare pe fluviul Volga, nedepăşit de niciunul în Turkestan”{XXII}. Şi, în cele din urmă, după cum ne informează una din surse, a căzut pradă inundaţiilor. După încă un secol, conducătorul mongol Batu Han şi-a clădit capitala pe locul oraşului{XXIII}.

Rezumând tot ceea ce ne spun *Cronica rusească* şi izvoarele arăbeşti despre catastrofa din 965, putem afirma că Itilul a fost devastat într-o măsură necunoscută nouă de către neamul rhus ori alţi invadatori, dar reconstruit în repetate rânduri; şi că statul khazar a ieşit considerabil slăbit din această înfruntare. În schimb nu poate exista decât prea puţină îndoială că înlăuntrul frontierelor sale din ce în ce mai restrânse a supravieţuit cel puţin încă două sute de ani, adică până la mijlocul secolului al XII-lea şi poate – deşi mult mai îndoielnic – până spre mijlocul secolului al XIII-lea.

§ 4.8

Prima menţiune nearăbească despre Khazaria, după anul fatal 965, pare să fie cuprinsă într-un raport asupra călătoriei făcute de Ibrahim Ibn Iakub, ambasadorul iudeo-spaniol la Otto cel Mare; scriind probabil în anul 973, el îi descrie pe khazari ca fiind încă înfloritori în vremea lui{XXIV}. Urmează în ordine cronologică relatarea din *Cronica rusească* despre evreii din Khazaria care au sosit la Kiev în anul 986, în încercarea lor neizbutită de a-l converti pe Vladimir la credinţa lor.

Trecând pragul secolului al XI-lea, citim mai întâi despre sus-

[59] Citându-l pe Minorski, Dunlop spune la pag. 248: „Este probabil că Saksinul era identic cu Khazaran-Itil, sau în cel mai rău caz foarte aproape de acesta; însuşi numele poate fi vechiul Sarisşin, reînviat”.

pomenita campanie comună bizantino-rhusă din anul 1016 împotriva Khazariei, din nou înfrântă. Evenimentul este relatat de o sursă demnă de încredere, cronicarul bizantin Kedrenus: din secolul al XII-lea{[xxv]}. Se pare că a fost nevoie de o forţă considerabilă, căci Kedrenus vorbeşte de o flotă bizantină susţinută de o armată rusească. Evident, khazarii aveau calităţile unui „Hopa-Mitică", provenind din originea lor turcească sau din credinţa mozaică, ori din amândouă. Kedrenus ne mai spune că numele conducătorului khazar înfrânt era Georgius Tzul. Dar Georgius e un nume creştin; dintr-o relatare anterioară ştim că în armata Kaganului erau şi creştini şi musulmani.

Khazarii sunt menţionaţi după aceea într-o însemnare laconică din *Cronica rusească* în dreptul anului 1023: „(Cneazul – n.a.) Mstislav a pornit cu oastea asupra fratelui său (cneazul – n.a.) Iaroslav, cu oşteni khazari şi kasogieni"[60]. Acum, Mstislav a fost conducătorul efemerului principat Tmutarakan, alcătuit în jurul oraşului khazar Tamatarkha (azi Taman), pe coasta răsăriteană a strâmtorii Kerci. După cum am mai spus, acesta a fost singurul teritoriu khazar ocupat de neamul rhus după victoria sa din 965. Aşadar, khazarii din armata lui Mstislav fuseseră luaţi mai mult sau mai puţin cu arcanul de către cneazul rhus din rândurile populaţiei locale.

Şapte ani mai târziu (în anul 1030) se relatează că o armată khazară ar fi înfrânt o oaste invadatoare a kurzilor, omorând zece mii dintre ei şi capturându-le echipamentul. Aceasta ar constitui o dovadă în plus cu privire la vioiciunea şi energia khazarilor, dacă s-ar putea lua relatarea la valoarea ei nominală. Însă ea apare la o singură sursă arăbească din secolul al XII-lea – Ibn al-Athir – căreia nu i se prea acordă crezare.

Croindu-ne cu greu drum prin cronologia noastră, grăbindu-ne să apucăm până şi cele mai mărunte dovezi care ne-au rămas, ajungem la o poveste curioasă despre un obscur sfânt creştin, Eustratie. După cât se pare, cam prin anul 1100, era prizonier la Cherson în Crimeea şi a fost maltratat de „stăpânul său evreu" care l-a silit să consume mâncarea rituală mozaică de Paştele evreiesc{[xxvi]}. Nu e cazul să ne

[60] Kasogienii sau kaşacii erau un trib caucazian stăpânit de khazari şi se prea poate să fi fost sau nu strămoşii cazacilor.

încredem prea mult în autenticitatea poveştii (care mai zice că Sfântul Eustratie ar fi supravieţuit cincisprezece zile răstignit); ceea ce contează este că se acceptă o puternică influenţă evreiască în oraşul Cherson – tocmai la Cherson care teoretic era sub domnie creştină şi pe care bizantinii încercau să-l refuze khazarilor, care a fost cucerit de Vladimir, dar a revenit mai târziu Bizanţului (în jurul anului 990).

Khazarii erau încă la fel de puternici şi la Tmutarakan. În privinţa anului 1079, *Cronica rusească* face o menţiune destul de neclară: „Khazarii (din Tmutarakan – n.a.) l-au luat prizonier pe Oleg şi l-au trimis peste mare la Ţarigrad (Constantinopol – n.a.)". Atâta tot. Este evident că bizantinii erau angajaţi într-o intrigă de capă şi spadă la care se pricepeau atât de bine, sprijinind un cneaz al ruşilor împotriva rivalilor săi. Dar din nou constatăm că aceiaşi khazari trebuie să fi deţinut o putere considerabilă în acest oraş rusesc din moment ce erau în stare să captureze şi să izgonească un prinţ al ruşilor. Peste patru ani, Oleg, care între timp se înţelesese cu bizantinii, a căpătat învoirea de a se întoarce la Tmutarakan unde „i-a măcelărit pe khazarii care aduseseră prin sfaturile lor moartea fratelui său şi puseseră la cale şi moartea lui." Într-adevăr, Roman, fratele lui Oleg, fusese ucis de chipceaci-cumani în acelaşi an în care khazarii îl capturaseră pe Oleg. Dar oare tot aceştia puseseră la cale şi uciderea fratelui sau de către cumani? Sau au căzut ei victime ale jocului machiavelic al bizantinilor de a-i aţâţa pe khazari împotriva neamului rhus şi invers? În orice caz ne apropiem de sfârşitul secolului al XI-lea şi khazarii ocupă încă un loc important pe scenă.

Câţiva ani mai târziu, la anul 1106, *Cronica rusească* face o altă menţiune laconică, după care polovţienii – adică cumanii – au jefuit ţinutul Zaretsk (la vest de Kiev) şi cneazul rhus a trimis oaste în urmărirea lor, sub comanda a trei generali: Yan, Putiata şi „Ivan, khazarul". Aceasta este ultima menţiune referitoare la khazari în *Cronica rusească timpurie*, care se opreşte zece ani mai târziu, în anul 1116.

Dar în a doua jumătate a secolului al XII-lea, doi poeţi persani – Khakani (circa 1106–1190) şi mai cunoscutul Nizami (circa 1141–1203) – pomenesc în epopeile lor o invazie a khazarilor împreună cu neamul rhus asupra oraşului Şirvan, chiar în timpul vieţii lor. Deşi

ocupaţia lor era poezia, totuşi ei merită să fie luaţi în serios întrucât şi-au petrecut cea mai mare parte a vieţii ca funcţionari în Caucaz şi cunoşteau bine şi îndeaproape triburile de acolo. Khakani vorbeşte despre „khazarii din Derbent" (Darband fiind defileul sau „bariera" dintre Caucaz şi Marea Neagră prin care khazarii făceau incursiuni în Gruzia, în vremurile lor de glorie din secolul al VII-lea, înainte de a-şi fi făurit un stil de viaţă mai potolit.) Oare către sfârşit reveniseră la obiceiurile războinice de nomazi nestatornici, caracteristice pentru tinereţea lor?

Dintr-o epocă posterioară (dar posibil şi anterioară) acestor mărturii persane, avem observaţiile chinuitor de scurte şi morocănoase ale celebrului călător evreu pe care l-am pomenit mai devreme (capitolul II, secţiunea 8), rabinul Petachia din Ratisbon. Ne amintim că atât de tare l-a supărat lipsa învăţăturii talmudice în rândurile evreilor khazari din regiunea Crimeii, încât când a străbătut Khazaria propriu-zisă nu a auzit decât „vaietele femeilor şi lătratul câinilor". Să fi fost aceasta doar o hiperbolă exprimându-i nemulţumirea sau traversa o regiune devastată de un raid recent al cumanilor? Data trebuie să fi fost între 1170 şi 1185; secolul al XII-lea se apropia de sfârşit şi cumanii erau atunci stăpânii omniprezenţi ai stepelor.

Intrând în secolul al XIII-lea, întunericul se îngroaşă şi până şi izvoarele noastre firave seacă de tot. Există însă cel puţin o referinţă care provine de la un martor excelent. E ultima dată când sunt pomeniţi khazarii ca naţiune, datată între 1245 şi 1247. Între timp mongolii îi măturaseră deja pe cumani din Eurasia şi înfiinţaseră cel mai mare imperiu nomad pe care l-a cunoscut vreodată lumea, întinzându-se din Ungaria până în China.

În 1245, papa Inocenţiu IV a trimis o misiune la Batu Han, nepotul lui Ginghis Han, stăpânul părţii apusene a Imperiului mongol, pentru a explora posibilităţile de înţelegere cu această nouă putere mondială – şi, fără îndoială, pentru a obţine informaţii despre puterea sa militară. Şeful acestei misiuni era călugărul franciscan Joannes de Plano Carpini, în vârstă de şaizeci de ani. Nu era numai contemporanul şi discipolul Sfântului Francisc de Assisi, ci şi un călător cu experienţă şi diplomat al bisericii care deţinuse ranguri

înalte în ierarhia acesteia. Misiunea porni de la Colonia (azi Köln) în ziua de Paşti a anului 1245, străbătu Germania, trecu Nistrul şi Donul şi după un an sosi în capitala lui Batu Han şi a Hoardei lui de Aur la gurile Volgii: oraşul Sarai-Batu, alias Saksin, alias Itil.

După întoarcerea lui în apus, Carpini scrise celebra sa *Historia mongolorum*. În afară de o mare bogăţie de date istorice, etnografice şi militare, lucrarea cuprinde şi o listă a oamenilor din regiunile vizitate de el. Pe lista aceasta, când enumeră populaţiile din nordul Caucazului, pomeneşte, împreună cu alanii şi circazienii, pe „khazarii care practică religia evreiască". După cum s-a mai spus, este ultima referire la khazari pe care o mai avem înainte de căderea cortinei.

Dar a durat multă vreme până când să se şteargă amintirea lor. Negustorii genovezi şi veneţieni se refereau mereu la Crimeea sub numele de „Gazaria" care revine în documentele italieneşti până în secolul al XVI-lea. Dar între timp aceasta rămăsese doar o denumire geografică prin care se comemora o naţiune dispărută.

§ 4.9

Şi totuşi, chiar şi după ce puterea lor politică a fost înfrântă, khazarii au lăsat semne ale influenţei iudeo-khazare în locuri neaşteptate, punându-şi amprenta pe tot felul de oameni.

Printre aceştia se numără selgiucizii care pot fi socotiţi adevăraţii întemeietori ai Turciei musulmane. Către sfârşitul secolului al X-lea, aceste vlăstare ale ghuzilor se deplasaseră spre sud până aproape de Bukhara, de unde, urmau să erupă în Asia Mică bizantină şi s-o colonizeze. Selgiucizii nu intră în mod direct în povestea noastră, decât pe uşa din dos, ca să spunem aşa, căci marea dinastie selgiucizică pare să fi fost strâns legată de khazari. Această filieră khazară este menţionată de Bar Hebraeus (1226–1286), unul dintre cei mai mari scriitori şi cărturari sirieni; după cum îl arată şi numele, era evreu de origine, dar convertit la creştinism şi hirotonisit episcop la vârsta de douăzeci de ani.

Bar Hebraeus relatează că Tukak era comandant în armata Kaganului khazar şi că, după moartea lui Tukak, fiul său, Selgiuk, fondatorul dinastiei a fost crescut la curtea Kaganului. Dar era un

tânăr nestăpânit şi şi-a luat anumite libertăţi cu Kaganul la care s-a împotrivit Katuna, regina; drept care Selgiuk a trebuit să plece de la curte sau a fost izgonit{[xxvii]}.

Şi o altă sursă contemporană, *Istoria Alepului* de Ibn al-Adim îl descrie pe tatăl lui Selgiuk ca pe „unul dintre nobilii turcilor khazari”{[xxviii]}. O a treia sursă, Ibn Hassul{[xxix]}, relatează că Selgiuk „l-a lovit cu sabia pe regele khazarilor şi l-a bătut cu buzduganul pe care îl avea în mână…”. Ne mai amintim şi de atitudinea destul de ambiguă a ghuzilor faţă de khazari, relatată în însemnările de călătorie ale lui Ibn Fadlan.

Aşadar, s-ar părea că a existat o relaţie strânsă între khazari şi întemeietorii acestei dinastii, urmată de o întrerupere. Probabil aceasta s-a datorat convertirii selgiucizilor la islamism (în timp {ce celelalte triburi ghuze, cum ar fi fost cumanii, au rămas păgâne). Şi totuşi, influenţa khazaro-iudaică a mai dăinuit o vreme după ruptură. Dintre cei patru fii ai lui Selgiuk, unul a căpătat numele strict evreiesc de Israel. Iar un nepot s-a numit Daud (David). Dunlop care de obicei este foarte prudent în afirmaţiile sale face următoarea observaţie:

> În lumina celor spuse până acum, reiese sugestia că aceste nume se datorează influenţei religioase a khazarilor dominanţi în rândurile familiilor de frunte ale ghuzilor. „Lăcaşul de cult” al ghuzilor pomenit de Qazwini se prea poate să fi fost o sinagogă{[xxx]}.

Ne putem permite să adăugăm aici că – după Artamonov – nume specific evreieşti erau curente şi în rândurile celeilalte ramuri a ghuzilor, cumanii. Fiii prinţului cuman Kobiak se numeau Isaac şi Daniel.

§ 4.10

Acolo unde izvoarele oferite de istorici se istovesc, legendele şi folclorul ne pot oferi sugestii utile.

Cronica rusească timpurie a fost alcătuită de călugări; este saturată de gândire religioasă şi de lungi excursuri biblice. Dar în paralel cu scrierile ecleziastice pe care se întemeiază *Cronica*, perioada kieveană

a produs şi literatură laică – aşa-numitele *biline*, epopei sau balade eroice, majoritatea legate de faptele unor mari luptători sau prinţi semilegendari.

Cântec despre oastea lui Igor, pomenit deja, despre înfrângerea cneazului de către cumani, este cea mai cunoscută dintre ele. Bilinele erau transmise prin tradiţie orală şi – după cum spune Vemadsky – „mai erau cântate sau recitate de ţărani în satele îndepărtate din nordul Rusiei încă şi la începutul secolului al XX-lea”{[xxxi]}.

În izbitor contrast cu *Cronica rusească*, aceste producţii epice nu pomenesc de khazari sau de ţara lor cu numele respective, în schimb vorbesc de „ţara evreilor” *(Zemlia Jîdovskaia)* şi de locuitorii ei sub numele de „eroi evrei” *(jîdovin bogatîr)* care stăpâneau stepele şi înfruntau armatele cnezilor ruşi. Epopeile ne vorbesc de un asemenea erou, un evreu uriaş, care a venit „din Zemlia Jîdovskaia până în stepele Ţeţar sub muntele Sorocin, şi numai vitejia generalului Ilia Muromeţ al lui Vladimir a mântuit armata acestuia de evrei”{[xxxii]}. Sunt mai multe versiuni ale acestei poveşti şi încercările de a localiza ţinutul Ţeţar şi muntele Sorocin au oferit istoricilor un nou joc amuzant. Dar, după cum

138

a subliniat Poliak, „ceea ce trebuie să reţinem este că în ochii ruşilor Khazaria vecină, în perioada ei ultimă, era pur şi simplu «statul evreiesc» iar armata ei era o armată de evrei”{[xxxiii]}. Această opinie populară a ruşilor se deosebeşte considerabil de tendinţa cronicarilor arabi de a sublinia importanţa mercenarilor musulmani în rândurile armatei khazare şi numărul moscheilor din Itil (uitând să numere sinagogile).

Legendele care circulau printre evreii occidentali în Evul Mediu oferă o paralelă ciudată cu *bilinele* ruseşti. Să-l citäm din nou pe Poliak: „Legenda populară evreiască nu reţine unt regat «khazar», ci un regat al «evreilor roşii»”. Iar Baron comentează astfel:

> Evreii din alte ţări erau măguliţi de existenţa unui stat evreiesc independent. Imaginaţia populară găsea în aceasta un teren foarte rodnic. Exact aşa cum epopeile slave, pătrunse de Biblie, vorbesc de

„evrei” mai degrabă decât de khazari, tot aşa şi evreii occidentali mai deapănă şi astăzi, după atâta vreme poveşti romantice în jurul acestor „evrei roşii”, numiţi astfel din pricina pigmentaţiei uşor mongole a multor khazari.{[xxxiv]}

§ 4.11

Un alt fragment de folclor semilegendar, semiistoric legat de khazari a dăinuit până în vremurile moderne şi l-a fascinat atât de mult pe Benjamin Disraeli (politician şi romancier englez, 1804–1881, n.t.) încât i-a slujit ca sursă de inspiraţie pentru un roman istoric: *The Wondrous Tale of Alroy* („Uimitoarea poveste a lui Alroy”).

În secolul al XII-lea s-a născut în Khazaria o mişcare mesianică, o încercare rudimentară de a începe o cruciadă evreiască, având drept ţintă cucerirea Palestinei prin forţa armelor. Iniţiatorul mişcării era un evreu khazar, un oarecare Solomon ben Duji (sau Ruhi sau Roy) ajutat de fiul său Menahem şi de un scrib palestinian: „Au scris scrisori tuturor evreilor, mai de aproape şi mai de departe, din toate ţările înconjurătoare… Spuneau că a sosit timpul când Dumnezeu o să-l strângă pe Israel, neamul lui, din toate ţările, şi o să-l adune la Ierusalim, oraşul sfânt şi că Solomon ben Duji este profetul Ilie (Elijah) iar fiul său, Mesia”[61].

Se pare că aceste apeluri erau adresate comunităţilor evreieşti din Orientul Mijlociu şi că nu au prea avut efect, căci episodul următor se petrece abia peste douăzeci de ani, când tânărul Menahem şi-a luat numele de David al-Roy şi titlul de Mesia. Cu toate că mişcarea s-a născut în Khazaria, centrul ei s-a mutat curând în Kurdistan. Aici David a adunat o forţă armată considerabilă – posibil alcătuită din evrei locali, dar cu întăriri khazare – şi a izbutit să pună stăpânire pe fortăreaţa strategică Amadie, la nord-est de Mosul. De aici se prea

[61] Principalele izvoare referitoare la această mişcare sunt o relatare scrisă, de călătorul evreu Beniamin din Tudela (vezi mai sus, capitolul II, secţiunea 8); o descriere foarte ostilă făcută de arabul Yahya al-Maghribi; şi două manuscrise ebraice găsite la Geniza din Cairo (vezi mai sus cap. II, secţiunea 7). Puse cap la cap ele alcătuiesc un mozaic deconcertant; personal m-am ţinut de interpretarea foarte atentă a lui Baron – volumul III, p. 204; vol. IV, pp. 202–204 şi note.

poate să fi sperat să-şi conducă armata spre Edessa şi să-şi croiască drum prin Siria până în Ţara Sfântă.

Se prea poate ca toată această întreprindere să fi fost mai puţin donchişotească decât pare astăzi, date fiind gâlcevile neîncetate dintre diferitele armate musulmane şi dezintegrarea treptată a fortăreţelor cruciaţilor. Mai mult decât atât, se prea poate ca unii comandanţi musulmani locali să fi salutat cu bucurie perspectiva unei cruciade evreieşti împotriva cruciaţilor creştini.

Lucru cert este că printre evreii din Orientul Mijlociu, David a stârnit fervente nădejdi mesianice. Unul dintre mesagerii lui a ajuns la Bagdad şi – probabil din exces de zel – le-a dat instrucţiuni cetăţenilor evrei ai oraşului să se adune într-o anumită seară pe acoperişurile plate ale locuinţelor, de unde aveau să-i poarte norii către tabăra lui Mesia. Numeroşi evrei şi-au petrecut noaptea pe acoperiş aşteptând zborul miraculos.

Dar ierarhia rabinică din Bagdad, temându-se de represalii din partea autorităţilor, a manifestat ostilitate faţă de aşa-zisul Mesia şi l-a ameninţat cu proscrierea. Lucru deloc surprinzător, David al-Roy a fost asasinat – după cât se pare în somn şi după cât se spune, de propriul său socru, pe care cine ştie ce persoane interesate îl mituiseră pentru a săvârşi această faptă.

Memoria lui a fost venerată frumos, iar când Beniamin din Tudela a străbătut Persia, douăzeci de ani mai târziu, a relatat că „ei încă mai vorbeau cu dragoste de conducătorul lor.” Dar cultul lui nu s-a oprit aici. Conform uneia dintre teorii, „steaua lui David” cu şase colţuri, care împodobeşte steagul Israelului de astăzi, a început să fie un simbol naţional de la cruciada lui David al-Roy. „Se sugerează, scrie Baron, că de atunci încoace, «Scutul lui David» o stea în şase colţuri (până atunci doar un motiv decorativ ori o emblemă magică) a pornit pe traiectoria care a făcut-o principalul simbol naţional-religios al iudaismului. Folosită multă vreme în alternanţă cu pentagrama sau cu „pecetea lui Solomon” ea a fost atribuită lui David în scrierile germane mistice şi etice începând din secolul al XIII-lea şi a apărut pe steagul evreiesc la Praga în 1527”{[xxxv]}.

Baron adaugă la acest pasaj o notă exprimând oarecari rezerve, în sensul că legătura dintre al-Roy şi steaua în 6 colţuri „mai are nevoie

de oarecari elucidări şi dovezi.” Oricum vor fi stând lucrurile, cu siguranţă putem fi de acord cu aprecierea sentenţioasă cu care îşi încheie Baron capitolul despre Khazaria:

> În timpul jumătăţii de mileniu al existenţei sale şi al urmărilor sale în comunităţile est-europene, această remarcabilă experienţă de guvernare evreiască a exercitat cu siguranţă o influenţă mai mare asupra istoriei evreieşti decât ne putem închipui deocamdată.

Partea a doua
MOŞTENIREA

V. PRIBEGIA

§ 5.1

Dovezile citate în paginile anterioare arată că – în contradicţie cu concepţia tradiţională a istoricilor din secolul al XIX-lea – după înfrângerea lor de către rhuşi în anul 965, khazarii şi-au pierdut imperiul, dar şi-au păstrat independenţa, în cadrul unor frontiere mai înguste, precum şi religia iudaică până târziu în secolul al XIII-lea. Ba chiar se pare că în oarecare măsură au revenit la obiceiurile lor prădalnice de altădată. Baron comentează astfel:

> În general, regatul khazar astfel redus a perseverat în ţelurile sale. A desfăşurat acţiuni de apărare mai mult sau mai puţin eficace împotriva tuturor duşmanilor până la mijlocul secolului al XIII-lea, când a căzut victimă marii invazii mongole declanşată de Ginghis Han. Chiar şi atunci a rezistat cu îndârjire până ce s-au predat toţi vecinii săi. Populaţia sa a fost în mare măsură absorbită de Hoarda de Aur care-şi stabilise centrul imperiului chiar pe teritoriul khazar. Dar înainte şi după ridicarea mongolilor, khazarii au trimis multe lăstare şi ramificaţii în ţările slave nesubjugate, în cele din urmă contribuind la făurirea marilor centre evreieşti din Europa răsăriteană.{[I]}

Aici avem deci leagănul secţiunii celei mai puternice din punct de vedere numeric şi cultural a evreimii moderne.

„Lăstarele” la care se referă Baron se ramificau într-adevăr cu mult înainte de distrugerea statului khazar de către mongoli – după cum naţiunea ebraică din antichitate începuse să se ramifice sub forma diasporei cu mult înainte de distrugerea Ierusalimului.

Din punct de vedere etnic, triburile semite de pe malurile Iordanului şi triburile turco-khazare de pe Volga erau fireşte „foarte îndepărtate unele de celelalte” şi foarte deosebite, dar aveau în comun cel puţin doi factori formativi importanţi: fiecare din ele trăia la o răscruce importantă a marilor drumuri comerciale ce legau răsăritul

de apus, nordul de sud; această împrejurare i-a predispus să devină neamuri de comercianţi, de călători curajoşi şi plini de iniţiativă sau de „cosmopoliţi fără rădăcini” – aşa cum i-a etichetat nemilos propaganda ostilă. Dar în acelaşi timp religia lor exclusivistă genera tendinţa de a se strânge laolaltă şi de a refuza contactele cu exteriorul, de a-şi stabili propriile comunităţi cu propriile lor lăcaşuri de rugăciune, cu şcolile lor, cu cartierele lor de locuit şi cu ghetourile (iniţial impuse de ei înşişi, nu din afară) în orice oraş sau ţară în care se stabileau. Această combinaţie rară de *Wanderlust* şi mentalitate de ghetou, a întărit speranţele mesianice şi mândria poporului ales, toate împărtăşite atât de israeliţii străvechi, cât şi de khazarii medievali – cu toate că aceştia din urmă nu se socoteau descendenţii lui Şem, ci ai lui Iafet.

§ 5.2

Acest element este bine ilustrat de ceea ce am putea numi diaspora khazară în Ungaria.

După cum ne aducem aminte, cu mult înainte de distrugerea statului lor, mai multe triburi khazare, cunoscute sub numele de kabari, s-au alăturat maghiarilor şi au migrat în Ungaria. Mai mult decât atât, în secolul al X-lea, conducătorul ungar Taksony a poftit un al doilea val de emigranţi khazari să se instaleze pe domeniile lui (vezi mai sus, capitolul III, secţiunea 9). Două secole mai târziu, Ioan Cinnamus, cronicarul bizantin, vorbeşte de trupe care păstrau legea mozaică, dar luptau în cadrul armatei ungare din Dalmaţia în anul 1154{II}. Se prea poate să fi fost un număr nu prea mare de „evrei adevăraţi” stabiliţi în Ungaria încă de pe vremea romanilor, dar nu încape îndoială că majoritatea acestei secţiuni importante a evreimii moderne îşi are originea în valurile migratoare de kabari-khazari care joacă un rol de asemenea amploare în istoria timpurie a Ungariei. Nu numai că ţara era la început bilingvă – aşa cum ne spune Constantin Porfirogenetul – dar şi guvernarea ei se baza pe dualismul monarhic, adică o variantă a sistemului khazar: regele împărţea puterea cu comandantul trupelor sale, care purta titlul de *Jula* sau *Gyula* (foarte popular şi astăzi ca nume de botez unguresc). Sistemul a durat până la

sfârşitul secolului al X-lea, când Sf. Ştefan a îmbrăţişat credinţa romano-catolică şi l-a învins pe un Gyula răzvrătit – după cum ne putem şi aştepta un khazar, „trufaş în credinţa lui, care nu voia în ruptul capului să se creştineze”{III}.

Acest episod a pus capăt dualismului monarhiei, dar nu şi influenţei comunităţii khazaro-evreieşti din Ungaria. O oglindă a acestei influenţe se poate găsi în „Bula de aur” – echivalentul unguresc al lui *Magna Carta Libertatum* – emisă în 1222 de regele Andrei (András) II, prin care evreilor li se interzice să fie şefi de tarapana, perceptori sau controlori ai monopolului regal asupra sării: de aici reiese că înaintea edictului respectiv numeroşi evrei trebuie să fi deţinut aceste posturi importante.

Dar ei deţineau şi funcţii mai înalte: custodele veniturilor Curţii regale sub regele András era şambelanul conte Teka, un evreu de origine khazară, mare moşier şi, după cât se pare, un geniu al finanţelor şi diplomaţiei. Semnătura lui apare pe diferite tratate de pace şi acorduri financiare, printre care şi cel ce garantează plata a două mii de mărci regelui Ungariei de către Leopold II al Austriei.

Nu putem să nu ne amintim în acest context de rolul similar jucat de evreul spaniol Hasdai Ibn Saprut la curtea califului de Cordoba. Comparând episoade similare din istoria diasporei palestiniene în Occident şi a diasporei khazare în estul Europei, analogia dintre ele apare poate mai întemeiată.

De asemenea merită pomenit faptul că, atunci când regele András a fost silit de către nobilii răzvrătiţi să emită Bula de Aur, el l-a păstrat pe Teka în funcţie chiar împotriva prevederilor exprese ale acestei „Constituţii”. Şambelanul regal şi-a păstrat liniştit postul încă 11 ani, până când presiunile exercitate de papă asupra regelui l-au determinat pe Teka să demisioneze, ca fiind mai recomandabil, şi să se mute în Austria unde a fost primit cu braţele deschise. Şi totuşi Béla IV, fiul regelui András a obţinut permisiunea papei pentru a-l chema înapoi. Ca atare Teka a revenit şi a pierit în cursul invaziei mongole[62] {IV}.

---

[62] Îi sunt recunoscător doamnei St. G. Saunders pentru că mi-a atras atenţia asupra acestui episod legat de Teka, trecut pare-se cu vederea în literatura de specialitate referitoare la khazari.

§ 5.3

Originea khazară a elementului dominant din punct de vedere numeric şi social al populaţiei evreieşti din Ungaria medievală este deci relativ bine documentată. Ar putea părea că Ungaria constituie un caz special, dată fiind legătura timpurie dintre maghiari şi khazari; dar în realitate, afluxul khazarilor în Ungaria a fost doar o parte din migraţia în masă din stepele Eurasiei către apus, adică spre Europa centrală şi răsăriteană. Khazarii nu au fost singurii care şi-au trimis iscoadele către Pannonia. Astfel, un mare număr din aceiaşi pecenegi care-i izgoniseră pe maghiarii de pe Don dincolo de Carpaţi, au fost siliţi să ceară voie să se aşeze pe teritoriul maghiar, când la rândul lor au fost alungaţi de cumani; iar cumanii au împărtăşit aceeaşi soartă un veac mai târziu, când au fugit alungaţi de invazia mongolilor şi circa 40.000 dintre ei, „cu sclavii lor", au fost adăpostiţi de regele maghiar Béla{[V]}.

În vremuri relativ liniştite, această mişcare generală spre apus a populaţiilor eurasiene nu era altceva decât o strămutare la voia întâmplării; în alte epoci, devenea o bejenie în condiţii de spaimă; dar consecinţele invaziei mongole trebuie să fie situate pe această scară metaforică la proporţiile unui cutremur de pământ urmat de o alunecare de teren. Războinicii căpeteniei Temügin, denumit „Ginghis Han", „stăpânul pământului", au masacrat populaţia unor oraşe întregi ca un fel de avertisment dat altora să nu se opună; foloseau prizonierii ca scuturi vii în faţa oştilor lor care înaintau; au distrus reţelele de irigaţie din Delta Volgii care furnizaseră ţării khazarilor orez şi alte alimente de bază; au prefăcut stepele fertile în „câmpuri sălbatice" – *dikoje pole* – cum aveau să le spună mai târziu ruşii: „un spaţiu nemărginit fără fermieri sau păstori, prin care trec doar călăreţi mercenari în slujba cutăruia sau cutăruia dintre stăpânitorii rivali – ori oameni care fugeau să scape de sub o asemenea stăpânire"{[VI]}

Ciuma neagră din 1347–1348 a grăbit depopularea treptată a fostului ţinut central al khazarilor, între Caucaz, Don şi Volga „unde cultura de stepă atinsese nivelul ei cel mai înalt – precum şi recăderea în barbarie care, prin contrast, a apărut mult mai puternică decât în

zonele învecinate. După cum scria Baron: „Distrugerea sau plecarea harnicilor fermieri, meşteşugari şi negustori evrei a lăsat în urmă un vid care în regiunile respective a început să se reumple abia în vremea din urmă”{VII}.

Nu numai Khazaria a fost distrusă, ci şi ţara bulgarilor de pe Volga, împreună cu ultimele fortăreţe caucaziene ale alanilor şi cumanilor şi principatele din sudul Rusiei, inclusiv cel al Kievului.

În perioada de destrămare a Hoardei de Aur, din secolul al XIV-lea înainte, anarhia s-a agravat, dacă putem, spune aşa. „În cele mai multe stepe ale Europei, pribegia era singura alternativă ce le rămânea populaţiilor dornice să-şi pună la adăpost viaţa şi agonisita”{VIII}.

Migraţia către păşuni mai puţin primejduite a constituit un proces intermitent, care s-a prelungit timp de câteva secole. Exodul khazarilor a făcut parte integrantă din acest tablou general.

După cum am mai pomenit, exodul a fost precedat de întemeierea coloniilor şi aşezărilor khazare în diferite părţi ale Ucrainei şi Rusiei meridionale.

La Kiev a existat o comunitate evreiască înfloritoare cu mult înainte de cucerirea oraşului de la khazari de către neamul rhus. Colonii similare au existat la Perislavel şi Cernigov.

Un anume rabin Moşe din Kiev a studiat în Franţa pe la 1160 iar, în 1181, un rabin Abraham din Cernigov a studiat la Şcoala Talmudică de la Londra. *Cântecul despre oastea lui Igor* pomeneşte un vestit poet rus contemporan numit Kogan – posibil o combinaţie dintre Cohen (preot) şi Kagan{IX}. La un oarecare timp după distrugerea Sarkelului, pe care ruşii îl numeau *Bielo Veza*, khazarii au construit un oraş cu acelaşi nume în apropiere de Cernigov{X}.

În Ucraina şi Polonia sunt numeroase toponime derivate de la „khazar” sau „jid” (evreu) – Jidovo, Kozarzewek, Kozara, Kozarzow, Jidovska Vola, Zydaticze, ş.a.m.d. Se prea poate ca pe vremuri să fi fost doar sate sau simple cantonamente temporare ale comunităţilor iudeo-khazare în lunga lor pribegie către apus{XI}. Toponime similare se găsesc în Munţii Carpaţi şi Tatra, precum şi în provinciile răsăritene ale Austriei. Se presupune ca până şi străvechile cimitire evreieşti din Cracovia şi Sandomierz, ambele numite „Kaviori” ar fi de origine

khazaro-kavară.

În timp ce ruta principală a exodului khazarilor ducea spre apus, unele grupuri de oameni au fost lăsate unde erau, în special în Crimeea şi Caucaz, formând enclave evreieşti ce au supravieţuit până în vremurile moderne.

În străvechea cetăţuie khazară de la Tamatarkha (Taman), vizavi de Crimeea, de partea cealaltă a strâmtorii Kerci, aflăm despre o dinastie de prinţi evrei care l-a domnit în secolul al XV-lea sub tutela Republicii Genoveze, iar ulterior sub cea a tătarilor din Crimeea. Ultimul dintre aceşti prinţi, Zaharia, a dus tratative cu prinţul moscoviţilor, care l-a invitat să vină în Rusia şi să se boteze, primind în schimb privilegiile de care se bucurau nobilii ruşi. Zaharia a refuzat, dar Poliak sugerează că în alte cazuri „introducerea khazaro-evreilor în funcţii înalte în statul moscovit se poate să fi fost unul din factorii care a dus la ivirea «ereziei evreieşti» *(Jîdovst buiuşcic)* în rândurile preoţimii şi nobilimii ruseşti din secolul al XVI-lea, precum şi la naşterea sectei adventiştilor de sâmbătă *(subotniki)* care este încă destul de răspândită în rândurile cazacilor şi ţăranilor”{XII}.

Un alt vestigiu al naţiunii khazare îl reprezintă „evreii munteni” din nord-estul Caucazului, care, după cât s-ar părea, au rămas în arealul lor strămoşesc când alţii l-au părăsit. Se presupune că ar număra vreo 8.000 de suflete, care trăiesc în vecinătatea altor rămăşiţe tribale din vremuri străvechi: chipceacii şi oguzii. Ei îşi zic *dagh chufuty* (evrei munteni) în limba tat pe care au adoptat-o ei de la alt trib caucazian: dar alte lucruri nu se prea ştiu despre ei[63].

Alte enclave khazare au supravieţuit în Crimeea, şi, fără îndoială, şi în alte părţi, care au aparţinut cândva imperiului lor. Dar acestea nu mai sunt astăzi decât simple curiozităţi istorice, în comparaţie cu şuvoiul principal îl migraţiei khazare în zonele polono-lituaniene şi cu formidabilele probleme pe care le pune aceasta istoricilor şi antropologilor.

---

[63] Datele de mai sus apar în articolul „Caucaz, popoarele din”, de A. H., Keniper din ediţia 1973 a *Enciclopediei Britanice*, bazat pe surse sovietice recente. O carte de George Sava, *Valley of the Forgotten People* („Valea neamului uitat”), Londra, 1946, cuprinde o descriere a unei pretinse vizite făcută evreilor munteni – foarte melodramatică, dar jalnic de săracă în informaţii concrete.

§ 5.4

Regiunile din răsăritul Europei Centrale în care emigranţii evrei din Khazaria şi-au găsit un nou cămin şi adăpost relativ sigur, abia începuseră să capete oarecare importanţă politică spre sfârşitul primului mileniu.

În jurul anului 962, mai multe triburi slave au întemeiat o alianţă sub conducerea celor mai puternici dintre ei, *polanii*, care au devenit nucleul statului polonez. Aşadar, ridicarea polonilor pe scena politică a început aproximativ concomitent cu declinul khazarilor (Sarkelul a fost distrus în 965). Este semnificativ faptul că evreii au jucat un rol însemnat în una din primele legende poloneze referitoare la întemeierea regatului polon. Ni se spune că în momentul în care triburile aliate s-au hotărât să aleagă un rege care să-i conducă pe toţi, sorţii au căzut pe un evreu, numit Abraham Prokownik{[XIII]}. Se prea poate să fi fost un negustor khazar bogat şi învăţat, de a cărui experienţă nădăjduiau să profite pădurenii slavi, sau o simplă figură legendară; dacă această din urmă ipoteză este valabilă, atunci legenda ne arată că evreii, în genul lui, se bucurau de o stimă deosebită. În orice caz, aşa ne spune povestea, cu o modestie neobişnuită, Abraham, a renunţat la coroană în favoarea unui ţăran localnic numit Piasti, care a ajuns astfel întemeietorul istoricei dinastii Piasti; aceasta a domnit în Polonia de pe la 962 până la 1370.

Indiferent dacă Abraham Prokownik a existat cu adevărat sau nu, avem numeroase indicaţii că imigranţii evrei din Khazaria au fost primiţi cu braţele deschise, ca o contribuţie valoroasă la economia ţării şi la guvernarea şi administrarea ei. Polonii sub dinastia Piasti şi vecinii lor baltici, lituanii, îşi lărgiseră repede graniţele şi aveau mare nevoie de imigranţi care să le colonizeze teritoriile şi să întemeieze o civilizaţie urbană[64].

---

[64] Polonii şi lituanii s-au unit printr-o serie de tratate începând din 1386 sub forma Regatului Poloniei. Pentru concizie vom folosi termenul de „evrei polonezi” cu referire la ambele ţări, fără să ţinem seama de faptul că la sfârşitul secolului al XVIII-lea Polonia era împărţită între Rusia, Prusia şi Austria, iar

Polonii şi lituanii au încurajat la început imigrarea ţăranilor, târgoveţilor şi meşteşugarilor germani, iar apoi cea a emigranţilor din teritoriile ocupate de Hoarda de Aur, printre care armeni, slavi de sud şi khazari[65].

Dar populaţia nu migra totdeauna de bunăvoie. Era vorba şi de un mare număr de prizonieri de război, cum ar fi fost tătarii din Crimeea, siliţi să lucreze domeniile latifudiarilor lituani şi poloni în provinciile sudice cucerite (la sfârşitul secolului al XIV-lea, principatul Lituaniei se întindea de la Baltica până la Marea Neagră). Dar în secolul al XV-lea turcii otomani, cuceritorii Bizanţului, înaintară spre nord, şi latifundiarii îşi transferară oamenii de pe moşiile din zonele de graniţă spre interiorul ţării{XIV}.

Printre populaţiile strămutate astfel cu de-a sila, se afla şi un contingent însemnat de karaiţi – secta evreilor fundamentalişti care respingeau învăţătura rabinică. După tradiţia care a dăinuit printre karaiţi până în vremurile moderne, strămoşii lor au fost aduşi în Polonia la sfârşitul secolului al XIV-lea de marele prinţ războinic Vytautas (Witold) al Lituanilor ca prizonieri de război luaţi la Sulkhat în Crimeea{XV}. În sprijinul acestei tradiţii aducem şi faptul că în 1388 Witold a acordat o Cartă de drepturi evreilor din Troki, iar călătorul francez De Lanoi a găsit acolo „un mare număr de evrei” care vorbeau altă limbă decât germanii şi localnicii{XVI}. Acea limbă era – şi mai este încă – un dialect turcic, de fapt cea mai apropiată dintre limbile vii de *lingua cumanica*, vorbită în fostele teritorii ale khazarilor, pe vremea Hoardei de Aur. După cum spune Zajaczkowski{XVII}, această

---

locuitorii ei deveniseră în mod oficial cetăţeni ai acestor trei ţări. De fapt aşa numitul „Ţinut al aşezărilor” în cadrul Rusiei imperiale, în care au fost îngrădiţi evreii după 1792, coincidea cu zonele anexate de la Polonia plus unele părţi din Ucraina. Doar anumitor categorii privilegiate de evrei li s-a permis să trăiască în afara ţinutului îngrădit; la recensământul din 1897 aceştia erau în număr doar de 200.000, faţă de aproape 5.000.000 înlăuntrul ţinutului – adică între graniţele fostului teritoriu polonez.

[65] Polonia şi Ungaria au fost şi ele cotropite de mongoli pentru scurtă vreme – în 1241–1242 – dar nu au fost ocupate, ceea ce a însemnat foarte mult pentru dezvoltarea lor ulterioară.

limbă mai este folosită şi astăzi în conversaţie şi pentru cult în comunităţile karaite care mai supravieţuiesc la Troki, Vilnius, Ponieviez, Lutzk şi Halić. Karaiţii mai susţin că înainte de marea ciumă din 1710 aveau 32 sau 37 de comunităţi în Polonia şi Lituania.

Ei îşi numesc dialectul străvechi „limba lui Kedar” – exact aşa cum rabinul Petachia din secolul al XII-lea numea arealul lor la nord de Marea Neagră „Ţara lui Kedar”; iar ceea ce ne spune el despre aceşti locuitori – că stăteau pe întuneric în tot cursul sabatului, că nu cunoşteau învăţătura rabinică, se potriveşte cu atitudinea lor de sectanţi. De aceea, Zajaczkovski, eminentul turcolog contemporan, îi consideră din punct de vedere lingvistic pe karaiţi drept cei mai puri reprezentanţi din zilele noastre ai khazarilor de pe vremuri{[XVIII]}. Despre motivele pentru care secta lor şi-a păstrat limba vreme de o jumătate de mileniu, pe când majoritatea evreilor khazari au părăsit-o în favoarea idişului *lingua franca*, va trebui să spunem mai multe ulterior.

§ 5.5

Regatul polonez a adoptat încă de la începuturile sale, sub dinastia Piasti, o orientare hotărât occidentală, deopotrivă cu religia romano-catolică. Totuşi, în comparaţie cu vecinii săi occidentali, era o ţară subdezvoltată din punct de vedere cultural şi economic. De aici politica de atragere a imigranţilor – germani din apus, armeni şi evrei khazari din răsărit – şi de acordare a tuturor stimulentelor posibile pentru întreprinderile lor, inclusiv mai multe carte regale care stipulau îndatoririle şi privilegiile lor speciale.

În Carta acordată de Boleslav cel Pios în 1264 şi confirmată în 1334 de Cazimir, era stipulat dreptul evreilor de a-şi întreţine propriile lor sinagogi, şcoli şi judecătorii; de a deţine proprietăţi funciare şi de a practica orice comerţ, meserie sau meşteşug doreau. Sub domnia regelui Ştefan Báthori (1575–1586) evreilor li s-a acordat dreptul de a avea propriul lor parlament care se întrunea de două ori pe an şi aveau căderea de a percepe impozite de la coreligionarii lor. După distrugerea ţării sale, evreimea khazară deschisese un capitol nou în istoria ei.

O ilustrare elocventă şi totodată uluitoare a situaţiei ei privilegiate ne-o oferă o enciclică papală din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, probabil de la papa Clement IV, adresată unui prinţ polonez nenumit. Prin acest document, papa face cunoscut faptul că autorităţile de la Roma au ştire despre existenţa unui număr considerabil de sinagogi în mai multe oraşe poloneze – chiar şi a nu mai puţin de cinci sinagogi într-un singur oraş[66].

Papa deplânge faptul că aceste sinagogi – după informaţiile primite – sunt mai înalte decât bisericile, mai maiestoase şi mai frumos împodobite, având acoperişurile din plăci de plumb vopsite în culori frumoase, făcând astfel bisericile catolice învecinate să arate jalnic în comparaţie cu ele. (Aceasta ne aminteşte de observaţia făcută cu satisfacţie de Masudi că minaretul moscheii principale era cea mai înaltă clădire de la Itil). Plângerile din enciclică capătă încă un gir de autenticitate printr-o hotărâre din 1267 a legatului papal, cardinalul Guido, stipulând că evreilor nu trebuie să li se îngăduie să aibă mai mult de o sinagogă într-un oraş.

Din aceste documente, aproximativ contemporane cu cucerirea Khazariei de către mongoli, aflăm că încă de pe atunci trebuie să fi fost un număr considerabil de khazari în Polonia, din moment ce mai multe oraşe aveau mai mult de o sinagogă; de asemenea deducem că trebuie să fi fost destul de prosperi ca să fi putut înălţa aceste sinagogi atât de „maiestuoase şi frumos împodobite”. Aceasta ne duce şi la problema mărimii şi compoziţiei aproximative a imigraţiei khazare în Polonia.

În legătură cu numărul, nu avem niciun fel de informaţie sigură care să ne călăuzească. Ne amintim că sursele arăbeşti spun că armatele khazare au numărat trei sute de mii de oameni angajaţi în războaiele cu musulmanii (capitolul I, secţiunea 7); şi chiar dacă ţinem seamă de exagerările cu totul nesăbuite, aceasta ar indica o populaţie khazară totală de cel puţin o jumătate de milion de suflete. Ibn Fadlan aprecia numărul corturilor bulgarilor de pe Volga la 50.000, ceea ce ar indica o populaţie de 300 sau 400 de mii de oameni – adică aproximativ cam aceeaşi ca şi a khazarilor. Pe de altă

[66] Probabil Wroclaw sau Cracovia.

parte, numărul evreilor din Regatul polono-lituanian în secolul al XVII-lea este de asemenea apreciat de istoricii moderni la 500.000 (cinci la sută din totalul populaţiei){XIX}. Aceste cifre se potrivesc destul de bine cu realităţile cunoscute despre o migraţie khazară prelungită prin Ucraina în Polonia-Lituania, începând cu distrugerea Sarkelului şi înălţarea dinastiei Piasti către sfârşitul primului mileniu, accelerată în timpul cuceririlor mongole şi mai mult sau mai puţin încheiată în secolele ale XV-lea şi XVI-lea, timp în care stepa fusese golită şi khazarii aparent şterşi de pe faţa pământului[67].

Cu una cu alta, acest transfer de populaţie s-a întins pe cinci sau şase veacuri, fluxul fiind uneori foarte intens, iar alteori doar picătură cu picătură. Dacă ţinem seama de afluxul considerabil de refugiaţi evrei din Bizanţ şi din lumea musulmană în Khazaria, precum şi de o mică creştere a populaţiei chiar în rândurile khazarilor, pare întru totul plauzibil ca cifrele aproximative pentru populaţia khazară, în culmea gloriei sale în secolul al VIII-lea să fie comparabilă cu cele referitoare la evreii din Polonia în secolul al XVII-lea, cel puţin ca proporţii – cu câteva sute de mii în plus sau în minus, ca semn al ignoranţei noastre.

Dar chiar şi aceste cifre cuprind o undă de ironie. Dacă ne luăm după articolul „Statistici” din *Jewish Encyclopaedia* (Enciclopedia evreiască) în secolul al XVI-lea totalul populaţiei evreieşti în lume se ridica doar la un milion. După cum au subliniat Poliak, Kutschera{XX} şi alţii, aceasta pare să indice că în cursul Evului Mediu majoritatea celor care-şi mărturiseau credinţa mozaică erau khazari. O mare parte din această majoritate a evreilor s-au dus în Polonia, Lituania, Ungaria şi Balcani, unde au întemeiat acea comunitate evreiască răsăriteană care la rândul ei a devenit majoritatea dominantă a evreimii mondiale. Chiar dacă nucleul iniţial al acestei comunităţi a fost diluat şi augmentat de emigranţi din alte regiuni (vezi mai jos), originea sa predominant khazaro-turcă pare să fie sprijinită de dovezi puternice şi

[67] Ultimul dintre străvechile sate khazare de pe Nipru au fost distruse în cursul răscoalei cazacilor sub Bogdan Hmelniţchi în secolul al XVII-lea, iar supravieţuitorii au mărit substanţial numărul evreilor din zonele de aşezare existente în Polonia-Lituania.

ar trebui să fie considerată măcar drept o teorie ce merită o discuţie serioasă.

Motive suplimentare pentru a atribui rolul conducător în creşterea şi dezvoltarea comunităţii evreieşti din Polonia şi din restul Europei răsăritene în special elementului khazar, şi nu imigranţilor din Occident, vor fi discutate în capitolele următoare. Aici însă ar fi eventual potrivit să-l citez pe istoricul polonez Adam Vetulani (sublinierile îmi aparţin):

> Oamenii de ştiinţă polonezi sunt de acord că aceste aşezări străvechi au fost întemeiate de evrei emigraţi din statul khazar şi din Rusia, pe când evreii din Europa meridională şi occidentală au început să sosească şi să se stabilească aici abia mai târziu… şi că cel puţin o anumită cotă a populaţiei evreieşti *(în vremuri anterioare, marea majoritate)* se trage din răsărit, din ţara khazarilor, ulterior din Rusia kieviană.{[XXI]}

§ 5.6

Atât în ceea ce priveşte numărul şi proporţiile. Dar ce ştim despre structura socială şi compoziţia comunităţilor de imigranţi khazari?

Prima impresie pe care o căpătăm este o asemănare izbitoare între anumite poziţii privilegiate deţinute de evreii khazari în Ungaria şi în Polonia în acea perioadă timpurie. Atât izvoarele ungare, cât şi cele poloneze vorbesc de evrei folosiţi ca şefi de monetării, administratori ai veniturilor regale, controlori ai monopolului asupra sării, perceptori şi „zarafi” – adică bancheri. Această paralelă sugerează originea comună a acestor două comunităţi de imigranţi; şi întrucât putem urmări originea majorităţii evreimii ungare până la nucleul maghiaro-khazar, concluzia se impune de la sine.

Primele documente reflectă rolul jucat de evreii imigranţi în viaţa economică embrionară, în curs de înflorire, a celor două ţări. Că rolul a fost important nu trebuie să ne surprindă întrucât comerţul exterior şi perceperea taxelor vamale fuseseră principala sursă de venit al khazarilor în trecut. Ei aveau experienţa ce le lipsea noilor lor gazde şi ca atare era logic să fie chemaţi ca sfetnici şi ca participanţi la administrarea finanţelor curţii şi nobilimii. Monezile bătute în secolele

al XII-lea şi al XIII-lea cu inscripţii poloneze folosind alfabetul ebraic (vezi capitolul II, secţiunea 1) sunt relicve oarecum bizare ale acestor activităţi. Scopul exact pe care-l slujeau reprezintă deocamdată un mister. Unele poartă numele unui rege (de exemplu Leszek, Mieszko), altele poartă inscripţia „Din casa lui Abraham ben Iosif prinţul” (poate însuşi bancherul ce conducea monetăria) sau doar o urare: „Noroc” sau „Fii binecuvântat”. Lucru foarte semnificativ, izvoarele ungureşti contemporane vorbesc şi ele despre practica baterii monezilor din argintul furnizat de proprietari evrei{[XXII]}.

Şi totuşi – spre deosebire de Europa apuseană – finanţele şi comerţul nu erau nici pe departe singurele domenii de activitate ale evreilor. Unii emigranţi bogaţi au ajuns latifundiari în Polonia, aşa cum era contele Teka în Ungaria; se înregistrează proprietăţi funciare evreieşti cuprinzând un întreg sat de fermieri evrei – de exemplu lângă Breslau (Wroclaw) înainte de 1203.{[XXIII]} În vremurile de demult trebuie să fi existat ţărani khazari în număr mare, aşa cum par să ne indice vechile toponime khazare.

O imagine atrăgătoare, aproape iluzorie, a naşterii probabile a acestor sate ne-o oferă documentele karaiţilor pomenite mai înainte; ele relatează cum prinţul Witold a instalat un grup de prizonieri karaiţi la „Krasna”, oferindu-le case, livezi şi pământ pe o întindere de o milă şi jumătate. (S-a încercat identificarea toponimului „Krasna” cu orăşelul evreiesc Krasnoia din Podolia).{[XXIV]}

Dar agricultura nu reprezenta un viitor pentru comunitatea evreiască, din mai multe motive: dezvoltarea feudalismului în secolul al XIV-lea i-a prefăcut treptat pe ţăranii din Polonia în iobagi, opriţi de a-şi părăsi satele, privaţi de libertatea de mişcare. În acelaşi timp, sub presiunea comună a ierarhiei ecleziastice şi a latifundiarilor feudali, în 1496, Parlamentul polonez a interzis evreilor să achiziţioneze terenuri agricole. Dar procesul de înstrăinare a evreilor de pământ trebuie să fi început cu mult mai înainte. În afară de cauzele specifice pomenite adineauri – discriminarea religioasă, îmbinată cu reducerea ţăranilor liberi la iobăgie – transformarea naţiunii predominant agricole a khazarilor într-o comunitate predominant urbană reflecta un fenomen obişnuit în istoria migraţiilor. Trezindu-se, pe de o parte, în faţa unor condiţii

climaterice şi metode agricole diferite, iar pe de altă parte, în faţa unor perspective neaşteptate de trai mai uşor, oferite de civilizaţia urbană, populaţiile imigrante îşi schimbă adeseori structura ocupaţională în decursul doar a câtorva generaţii. În America, mlădiţele ţăranilor italieni din munţii Abruzzi au ajuns chelneri şi patroni de restaurante, strănepoţii fermierilor polonezi pot ajunge ingineri sau psihiatri[68].

Şi totuşi, transformarea evreimii khazare în evreime poloneză nu a atras după sine vreo rupere brutală cu trecutul sau pierderea identităţii. A fost un proces treptat, organic, de prefacere care – după cum ne-a arătat în mod convingător Poliak – a păstrat unele tradiţii vitale ale vieţii comunitare a khazarilor în noua lor patrie. Lucrul acesta s-a realizat în special prin naşterea unei structuri sociale sau a unui mod de viaţă care nu se găseşte nicăieri altundeva în cadrul diasporei mondiale: târguşorul evreiesc – *ayarah* în ebraică, *ştetl* în idiş, *miastecko* în poloneză. Toate aceste denumiri sunt diminutive, care însă nu se referă neapărat la proporţiile reduse (unele erau orăşele mărişoare), ci la autonomia municipală limitată de care se bucurau.

Noţiunea de *ştetl* nu trebuie confundată cu cea de ghetou. Aceasta din urmă era o stradă sau un cartier în care erau siliţi să trăiască evreii între graniţele unui oraş arian. Începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea acesta era habitatul universal al evreilor pretutindeni în lumea creştină şi în cea mai mare parte a lumii musulmane. Ghetoul era înconjurat de ziduri, cu porţi care se închideau noaptea. El a generat claustrofobie şi o mentalitate a endogamiei, dar şi un sentiment de securitate relativă în vremuri tulburi. Întrucât ghetoul nu putea creşte ca proporţii, locuinţele erau înalte şi înghesuite, iar suprapopularea permanentă ducea la condiţii igienice deplorabile. Era nevoie de o mare vigoare spirituală a oamenilor care trăiau în asemenea împrejurări pentru a-şi păstra demnitatea. Ceea ce nu au putut să facă toţi.

Pe de altă parte noţiunea de *ştetl* era cu totul diferită: un gen de

[68] Procesul invers de aşezare pe terenuri virgine şi de colonizare a acestora se aplică emigranţilor din zonele mai dezvoltate către cele subdezvoltate.

aşezări care, după cum am mai spus, au existat numai în Polonia-Lituania şi nicăieri altundeva în lume. Era vorba de târguri independente cu o populaţie exclusiv sau predominant evreiască. Noţiunea îşi are probabil originea în secolul al XIII-lea şi s-ar putea ca aceasta să reprezinte „veriga lipsă” dintre târgurile comerciale ale Khazariei şi aşezările evreieşti din Polonia.

Funcţia economică şi socială a acestor aglomerări semirurale, semiurbane pare să fi fost similară în ambele ţări. În Khazaria, ca şi mai târziu în Polonia, ele ofereau o reţea de puncte sau oraşe comerciale care jucau rolul de intermediari între nevoile marilor oraşe şi cele ale zonelor rurale. Acolo se ţineau la intervale regulate iarmaroace la care se vindeau sau schimbau prin troc oi şi vite, precum şi produse manufacturiere ale oraşelor şi produse ale industriei locale ţărăneşti; totodată ele erau centre în care îşi exercitau meseriile tot felul de meşteşugari – de la rotari la potcovari, argintari, croitori, măcelari (rituali de carne cuşer), morari, brutari şi lumânărari. Mai erau şi scribi sau grămătici la dispoziţia neştiutorilor de carte, sinagogi pentru credincioşi, hanuri pentru călători şi un *heder* (cuvântul ebraic pentru „sală”) care slujea drept şcoală. Prin aceste târguri cutreierau povestitori şi barzi populari (ni s-au păstrat câteva din numele lor, cum ar fi Velvel Zbarjer{[xxv]}), care mergeau prin Polonia de la un *ştetl* la altul şi fără îndoială şi anterior prin Khazaria, judecând după supravieţuirea povestitorilor printre neamurile orientale până în zilele noastre.

În Polonia, anumite meserii au devenit virtualmente un monopol evreiesc. Una era negoţul de cherestea – ceea ce ne aminteşte că în Khazaria cheresteaua era principalul material de construcţie şi un important articol de export; alta era transportul. Poliak scrie{[xxvi]}: „Reţeaua deasă de *ştetl*-uri făcea posibilă distribuirea produselor manufacturiere în întreaga ţară prin minunatele căruţe de tip evreiesc (harabale, n.t.). Răspândirea predominantă a acestui mijloc de transport, în special în răsăritul ţării era atât de binecunoscută – aproape ca un monopol – încât cuvântul ebraic pentru căruţaş, *ba'al agalah* (ad litteram: „stăpân al carului”) a intrat în vocabularul limbii ruse sub forma *balagula*. Numai dezvoltarea căilor ferate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a adus declinul acestei meserii.”

Dar această specializare în făurirea şi conducerea căruţelor nu putea în niciun caz să se fi dezvoltat în ghetourile închise ale evreimii occidentale; este un semn neîndoielnic al originii ei khazare. Oamenii ghetourilor erau sedentari, în timp ce khazarii, ca şi alte popoare seminomade foloseau căruţele cu cai sau carele cu boi pentru a-şi transporta corturile, calabalâcul şi acareturile; unele erau corturi de proporţii „regale”, ca cele ale circurilor, în care încăpeau câteva sute de oameni. Fără doar şi poate că aceşti vizitii şi căruţaşi se pricepeau să străbată chiar şi cele mai proaste şi mai grele drumuri din noua lor patrie.

Alte ocupaţii specifice evreieşti erau cele de hangiu, morar şi blănar sau negustor de blănuri – niciuna din ele negăsindu-se în ghetourile Europei occidentale.

Deci, în linii mari, cam aceasta era structura *ştetl*-ului evreiesc în Polonia. Unele din caracteristicile sale se pot regăsi în vechile târguri din orice ţară; altele arată afinităţi mai specifice cu ceea ce ştim – deşi foarte puţin – despre oraşele din Khazaria care probabil reprezentau prototipurile *ştetl*-ului polonez.

La aceste trăsături specifice trebuie adăugat „stilul de pagodă” al celor mai vechi sinagogi de lemn din *ştetl*-uri care au ajuns până în zilele noastre, datând din secolele al XV-lea şi al XVI-lea; acesta diferă total atât de stilul local de arhitectură, cât şi de stilul de construcţie adoptat de evreimea occidentală şi reprodus ulterior în ghetourile Poloniei. Decoraţia interioară a celor mai vechi sinagogi din *ştetl*-uri se deosebeşte şi ea foarte mult de stilul ghetoului occidental; pereţii sinagogilor din *ştetl*-uri erau împodobiţi cu arabescuri maure, cu figuri zoomorfe caracteristice influenţei persane pe care o putem descoperi în obiectele făurite de maghiaro-khazari (capitolul I, secţiunea 13), precum şi în stilul decorativ adus în Polonia de imigranţii armeni{[xxvii]}.

Şi îmbrăcămintea tradiţională a evreimii poloneze este indiscutabil de origine orientală. Caftanul lung de mătase, veşmânt tipic, se prea poate să fi fost o imitaţie a hainei purtate de nobilimea poloneză, la rândul ei o copie a veşmintelor mongolilor din Hoarda de Aur – deoarece modelele se răspândesc în pofida dezbinărilor sau duşmăniilor politice; dar după câte ştim, caftanul fusese purtat cu

multă vreme înainte de către nomazii din stepe. Tichia *(yarmolka)* o mai poartă şi astăzi evrei habotnici – precum şi uzbecii şi alte populaţii turcice din Uniunea Sovietică. Peste tichie bărbaţii purtau *streimel*-ul, o pălărie rotundă foarte complicată, cu borul alcătuit din blană de vulpe, pe care khazarii au copiat-o de la cazaci sau poate invers. După cum s-a mai pomenit, negoţul de blănuri de vulpi şi samur, care înflorise în Khazaria, a devenit încă un monopol al evreilor din Polonia. Cât despre femei, până în mijlocul secolului al XIX-lea, ele purtau un turban alb, înalt, copia exactă a *jauluk*-ului purtat de femeile cazacilor şi turcmenilor{[xxviii]}. (În zilele noastre evreicile habotnice trebuie să poarte în locul turbanului o perucă făcută din propriul lor păr, ras când se mărită.)

În acelaşi context – deşi cu mai puţine dovezi – putem să pomenim pasiunea ciudată a evreilor polonezi pentru *gefillte fisch* (ştiucă umplută, n.t.), o specialitate culinară naţională pe care au îmbrăţişat-o şi polonezii arieni. Exista şi o zicală: „fără peşte nu e Sabat”. Oare acest obicei provine din amintirile îndepărtate ale vieţii petrecute pe malurile Mării Caspice unde peştele era baza alimentaţiei?

Viaţa în *ştetl* este cântată cu o profundă nostalgie romantică în literatura şi folclorul evreilor. Iată ce citim într-o descriere modernă a datinilor din *ştetl*{[xxix]} cu privire la veselia cu care locuitorii lui sărbătoreau Sabatul:

> Oriunde se află omul, el se va strădui să ajungă acasă la timp pentru a întâmpina Sabatul împreună cu familia. Coropcarul care cutreieră satele, croitorul, pantofarul sau cizmarul ambulant, marele negustor plecat într-o călătorie de afaceri, toţi aceştia vor face planuri, se vor înghesui, se vor grăbi, străduindu-se să ajungă acasă înainte de apusul soarelui, vinerea seară.
>
> În timp ce se dau peste cap pentru a ajunge, *şomăs*-ul strigă pe străzile *ştetl*-ului: „Evreii la baie” (*mikva* – n.t.). Slujbaş la sinagogă, acest *şomăs* este o combinaţie între paracliser şi dascăl. El vorbeşte cu o autoritate sporită, căci atunci când strigă „Evreii la baie!” de fapt îi cheamă la îndeplinirea unei porunci divine.

Cea mai vie evocare a vieţii în *ştetl* o reprezintă amalgamul suprarealist de realităţi şi fantezii din tablourile şi litografiile lui Marc

Chagall, în care simbolurile biblice apar alături de harabagiul bărbos care pocneşte din bici şi de rabinii meditativi îmbrăcaţi în caftan şi *yarmolka*.

Era o comunitate stranie, reflectând originile ei ciudate. Unele dintre primele târguşoare. Au fost probabil întemeiate de prizonieri de război – de pildă Troki de către karaiţi – pe care nobilii polonezi şi lituanieni îi pofteau cu nerăbdare să le colonizeze domeniile pustii. Dar majoritatea acestor aşezări erau produsele migraţiei generale de la „câmpiile sălbatice" care se prefăceau în deşerturi: „După cucerirea mongolă, scria Poliak, când satele slavilor au pribegit către apus, *ştetl*-urile khazare au plecat odată cu ele"{[xxx]}. Pionierii noilor aşezări au fost probabil negustori khazari bogaţi, care călătoreau neîncetat în lungul şi în latul Poloniei, pe rutele comerciale foarte frecventate ce duceau spre Ungaria. „Migraţia maghiară şi kabară către Ungaria a deschis drumul aşezărilor khazare crescânde din Polonia; ele au prefăcut-o pe aceasta într-o zonă de tranzit între cele două ţări cu comunităţi evreieşti"{[xxxi]}. Aşadar negustorii în veşnica deplasare cunoşteau bine condiţiile din zonele în care s-ar fi putut reaşeza şi aveau prilejul să intre în contact cu moşierii în căutare de oameni care să le lucreze pământurile. „Moşierul făcea o convenţie cu asemenea evrei înstăriţi şi respectaţi (ceea ce ne aminteşte de Abraham Prokownik – n.a.) care ar fi vrut să se aşeze pe domeniul lui şi să aducă cu ei şi alţi colonişti. De regulă, aceşti evrei alegeau oameni din aşezările unde trăiseră ei"{[xxxii]}. Aceşti colonişti aveau să fie o amestecătură de fermieri meşteşugari şi meseriaşi, formând o comunitate mai mult sau mai puţin independentă din punct de vedere economic. Astfel *ştetl*-ul khazar se transplanta şi devenea un *ştetl* polonez. Agricultura scădea treptat în importanţă, dar între timp adaptarea la noile condiţii se desăvârşea.

Aşadar nucleul evreimii moderne a aplicat vechea reţetă: porniţi în căutarea unor orizonturi noi, dar rămâneţi uniţi!

VI. DE UNDE VENEAU?

§ 6.1

Din prezentarea noastră generală reies două elemente fundamentale: dispariţia naţiunii khazare din habitatul său istoric şi apariţia simultană în regiunile adiacente dinspre nord-vest a celei mai mari concentrări de evrei de la începuturile diasporei. Întrucât cele două fapte sunt în mod evident legate, istoricii sunt de acord că imigraţia din Khazaria trebuie să fi contribuit la sporirea evreimii poloneze – concluzie sprijinită de dovezile citate în capitolele anterioare. Dar istoricii manifestă mai puţină certitudine în legătură cu *amploarea* acestei contribuţii: proporţia imigraţiei khazare în comparaţie cu afluxul de evrei occidentali şi cota lor respectivă în compoziţia genetică a comunităţii evreieşti moderne.

Cu alte cuvinte, faptul că un număr mare de khazari au emigrat în Polonia este stabilit mai presus de orice îndoială; întrebarea este dacă ei au constituit majoritatea noii aşezări sau numai nucleul său, ca să spunem aşa. Pentru a găsi răspunsul la această întrebare, trebuie să ne facem cât de cât o idee despre proporţia imigraţiei „adevăraţilor evrei" din occident.

§ 6.2

Spre sfârşitul primului mileniu, cele mai însemnate aşezări de evrei în Europa occidentală se aflau în Franţa şi Renania[69]…

Unele din aceste comunităţi fuseseră probabil întemeiate încă de pe vremea romanilor, căci, între distrugerea Ierusalimului şi căderea Imperiului roman, evreii se stabiliseră în multe dintre oraşele mai mari de sub domnia acestuia, şi ulterior au primit întăriri de la

[69] Fără a lua în consideraţie evreii din Spania care formau o categoric aparte şi nu participau la mişcările migratorii de care ne ocupăm.

emigranţii din Italia şi Africa de Nord.

Aşadar, din secolul al IX-lea înainte avem date înregistrate de istorie referitoare la comunităţi evreieşti din localităţi situate pe tot cuprinsul Franţei, din Normandia până în Provence şi pe malul Mediteranei.

Ba chiar un grup de evrei a trecut Canalul Mânecii în Anglia în urma invaziei normande, după cât se pare fiind invitaţi de către Wilhelm Cuceritorul{[I]} pentru că avea nevoie de capitalul şi spiritul lor de iniţiativă. Iată cum a rezumat Baron istoria lor:

> Ulterior au fost transformaţi într-o clasă de „cămătari regali” având funcţia principală de a furniza credite pentru iniţiative atât politice, cât şi economice.
>
> După ce au acumulat mari averi prin dobânda ridicată percepută, aceşti cămătari au fost siliţi să le cedeze într-o formă sau alta visteriei regale. Bunăstarea prelungită a multor familii evreieşti, splendoarea locuinţelor şi veşmintelor lor şi influenţa lor asupra treburilor obşteşti i-au orbit până şi pe observatorii cei mai înţelepţi şi cu experienţă în faţa primejdiilor profunde care pluteau în aer din pricina resentimentului crescând al datornicilor din toate clasele, precum şi a faptului că evreii se bazau exclusiv pe protecţia stăpânilor lor regali…
>
> Murmure de nemulţumire, culminând cu izbucnirile violente din 1189–1190 au prevestit tragedia finală: expulzarea din 1290.
>
> Creşterea meteorică şi declinul încă şi mai rapid al evreimii engleze în decursul unei scurte perioade de numai două secole şi un sfert (1066–1290) au scos pregnant în relief factorii fundamentali care au făurit destinul tuturor comunităţilor evreieşti din Occident în prima jumătate – de importanţă crucială – a celui de al doilea mileniu.{[II]}

Exemplul Angliei este instructiv, pentru că este excepţional de bine documentat în raport cu istoria timpurie a comunităţilor evreieşti de pe continent.

Prima lecţie pe care o putem desprinde din acest exemplu este că influenţa social-economică a evreilor era disproporţionat de mare faţă de numărul lor restrâns.

S-ar părea că în niciun moment înainte de expulzarea lor în anul

1290 nu fuseseră mai mult de 2.500 de evrei în Anglia[70] {III}.

Această infimă comunitate evreiască din Anglia medievală juca însă un rol de frunte în cadrul structurii economice a tării – într-o măsură infinit mai mare decât comunitatea evreiască din Polonia; şi totuşi, în contrast cu Polonia, ea nu se putea baza pe o reţea de târguşoare evreieşti care să-i ofere o bază de masă, alcătuită din meseriaşi umili, meşteşugari şi lucrători, căruţaşi şi hangii aparţinând micii burghezii; nu avea niciun fel de rădăcini în sânul poporului. În această privinţă vitală, Anglia angevină rezuma aproape simbolic evenimentele din occidentul Europei. Evreii din Franţa şi Germania s-au trezit în faţa aceleiaşi situaţii stânjenitoare; stratificarea lor profesională era dezechilibrată, vârful piramidei era prea greu faţă de baza ei îngustă.

Această lipsă de echilibru a dus pretutindeni la aceeaşi secvenţă tragică de evenimente. O povestire de groază începe totdeauna cu o lună de miere şi se sfârşeşte cu un divorţ şi vărsare de sânge.

În istoria occidentală la început, evreii sunt răsfăţaţi cu tot felul de carte speciale, privilegii şi favoruri. Sunt *personae gratae*, ca şi alchimiştii curţii, pentru că numai ei deţin secretul menţinerii în mers a mecanismului economiei.

Cecil Roth scria: „În «vremurile întunecate», comerţul Europei occidentale era în mare măsură în mâinile evreilor şi în el era cuprins şi negoţul de sclavi, iar în registrele şi cartele carolingiene, cuvintele *evreu* şi *negustor* erau interşanjabili”{IV}. Dar odată cu naşterea unei clase mercantile autohtone, evreii au început să fie treptat excluşi nu numai de la ocupaţiile cele mai productive, ci şi de la formele tradiţionale de comerţ şi practic singurul domeniu care li s-a lăsat deschis a fost cămătăria… „Capitalul flotant al ţării a fost absorbit de către evrei care erau periodic obligaţi să-l verse în vistieria statului…”{V} Prototipul lui Shylock fusese stabilit cu mult înainte de epoca lui Shakespeare.

În cursul „lunii de miere”, Carol cel Mare trimisese în 797 o solie

---

[70] Aprecierea este luată din ancheta cuprinsa în studiul devenit clasic al lui Joseph Jacobs, *The Jews of Angevine England* („Evreii în Anglia sub dinastia angevină”) întemeiat pe numele evreieşti de familie înregistrate, precum şi pe alte documente. [Citat de Baron, vol. IV, p. 77.].

de importanţă istorică la califul Harun al-Raşid din Bagdad pentru a negocia un tratat de prietenie; solia era alcătuită din evreul Isaac şi din doi nobili creştini. Iar sfârşitul tragic al poveştii a venit în 1306 când Filip IV cel Frumos i-a expulzat pe evrei din regatul Franţei. Cu toate că unora li s-a permis ulterior să se întoarcă, ei au suferit şi alte persecuţii şi până la sfârşitul secolului al XIV-lea, comunitatea evreiască din Franţa era practic o specie dispărută[71].

§ 6.3

Dacă ne îndreptăm atenţia asupra istoriei evreimii germane, prima observaţie necesară este că „lucru remarcabil, nu deţinem o istorie erudită cuprinzătoare a evreimii germane… *Germania Judaica* este pur şi simplu o bună lucrare de referinţă cu trimiteri la izvoarele istorice care aruncă lumină asupra comunităţilor individuale până în anul 1238”{VI}. Lumina aceasta nu este decât slabă, dar cel puţin ne dezvăluie distribuirea teritorială a comunităţilor de evrei occidentali în Germania, în timpul perioadei critice când imigraţia khazaro-evreiască în Polonia se apropia de punctul culminant.

Una din primele dovezi referitoare la o asemenea comunitate în Germania pomeneşte de un oarecare Kalonim care, în anul 906, a emigrat cu familia lui de la Lucea, din Italia, la Maienţa (Mainz). Cam în aceeaşi vreme auzim de evrei la Speyer şi Worms, iar ceva mai târziu în alte oraşe – Trèves (Trier), Metz, Strasbourg, Cologne (Köln) – toate acestea situate înlăuntrul unei fâşii înguste din Alsacia şi de-a lungul văii Rinului. Călătorul evreu Beniamin din Tudela (vezi mai sus capitolul II, secţiunea 8) a vizitat regiunea la mijlocul secolului al XII-lea şi a scris: „În aceste oraşe sunt mulţi israeliţi, oameni învăţaţi şi bogaţi”{VII}. Dar ce înseamnă „mulţi”? De fapt nu erau chiar atât de mulţi, erau chiar foarte puţini, după cum se va vedea mai jos.

Anterior trăise la Maienţa un anume rabin Gershom ben Yehuda (circa 960–1030) a cărui erudiţie îi adusese porecla de „lumină a diasporei” şi situaţia de lider spiritual al comunităţii franceze şi

---

[71] Comunităţile moderne de evrei din Franţa şi Anglia au fost întemeiate de refugiaţii din secolele ale XVI-lea şi XVII-lea care fugeau de Inchiziţia spaniolă.

renano-germane. La o dată oarecare, în jurul anului 1020, Gershom a convocat un conciliu rabinic la Worms, care a proclamat o serie de edicte, inclusiv cel care a pus capăt din punct de vedere juridic poligamiei (căzută în desuetudine de multă vreme). La aceste edicte s-a adăugat un codicil specificând că, în caz de necesitate imperioasă, orice regulă sau dispoziţie putea fi revocată „de către o adunare de o sută de delegaţi din ţările Burgundia, Normandia, Franţa şi oraşele Maienţa, Speyer şi Worms.” Şi în alte documente rabinice, din aceeaşi perioadă, nu sunt numite decât aceste trei oraşe; putem trage doar concluzia că la începutul secolului al XI-lea celelalte comunităţi evreieşti din Renania erau deocamdată prea neînsemnate ca să fie pomenite{VIII}. Pe la sfârşitul aceluiaşi secol, comunităţile evreieşti din Germania abia au scăpat de la exterminare totală în cursul izbucnirilor de isterie colectivă a gloatei care, au însoţit prima cruciadă în anul 1096. F. Barker ne-a redat mentalitatea cruciatului cu o forţă dramatică rar întâlnită – în coloanele respective din *Encyclopaedia Britannica*{IX}:

> Era în stare să măcelărească pe oricine, până ajungea să calce în sânge până la glezne, iar apoi, la căderea nopţii să îngenuncheze şi să suspine chiar de bucurie adevărată, în faţa altarului înfăţişând Sfântul Mormânt, căci nu era acest cruciat înroşit de la teascul de struguri ai Domnului?

Evreii din Renania au fost prinşi în acest teasc care i-a zdrobit aproape până la moarte. Mai mult decât atât, ei înşişi s-au molipsit de un alt tip de isterie colectivă: o poftă morbidă de martiriu. Dacă ne luăm după cronicarul ebraic Solomon bar Simon, îndeobşte socotit demn de încredere{X}, văzându-se puşi în faţa alternativei de a alege între botez şi uciderea de către mulţime, evreii din Maienţa au dat un exemplu celorlalte comunităţi hotărându-se în favoarea sinuciderii colective{XI}:

> Imitându-l în masă pe Abraham care se arătase gata să-l jertfească pe Isaac, taţii îşi măcelăreau copiii şi soţii nevestele. Aceste acte de oroare şi eroism de negrăit erau săvârşite conform ritualului tăierii cu cuţite speciale pentru jertfă^ ascuţite după toate regulile legii mozaice. Uneori

înţelepţii de frunte ai comunităţii, supraveghind jertfa în masă, erau ultimii care-şi luau viaţa… În isteria colectivă, sanctificată de nimbul martiriului religios şi compensată de aşteptarea încrezătoare a unor răsplăţi cereşti, nimic nu părea să conteze decât sfârşitul vieţii înainte de a cădea în mâinile duşmanilor necruţători şi de a trebui să te afli în faţa alternativei implacabile a morţii aduse de duşman sau a convertirii la creştinism.

Întorcându-ne acum de la privelişti însângerate la sobrietatea statisticilor, ne putem face o idee aproximativă asupra proporţiei comunităţilor evreieşti din Germania. Sursele ebraice sunt la unison în a menţiona 800 de victime (prin masacru ori sinucidere) la Worms şi variază între cifra de 900 şi cea de 1.300 în ceea ce priveşte Maienţa. Fireşte că trebuie să fi fost mulţi aceia care au preferat morţii botezul, dar izvoarele istorice nu ne dezvăluie numărul supravieţuitorilor; şi iarăşi nu putem fi foarte siguri că nu exagerează numărul martirilor. În orice caz, din calculele sale Baron trage concluzia că „totalul populaţiei evreieşti din fiecare dintre aceste două comunităţi abia dacă depăşea cifrele date aici numai pentru morţi”{[XII]}. Aşadar, supravieţuitorii din Worms şi Maienţa nu puteau să fi depăşit cifra de câteva sute şi într-un caz şi în celălalt. Şi totuşi aceste două oraşe (precum şi Speyer) au fost *singurele* destul de însemnate ca să fie incluse în edictul emis anterior de rabinul Gershom.

Aşadar nu putem să nu ne dăm seama că în Renania germană comunităţile evreieşti erau mici din punct de vedere numeric chiar şi înaintea primei cruciade şi că scăzuseră încă şi mai mult după ce fuseseră zdrobite în teascul Domnului. Şi totuşi, la răsărit de Rin, în centrul şi nordul Germaniei nu existau deocamdată comunităţi evreieşti şi nici nu aveau să se înfiinţeze încă multă vreme. Concepţia tradiţională a istoricilor evrei, după care cruciada din 1096 a măturat evreii germani spre Polonia, într-o migraţie de masă, este o simplă legendă – sau mai degrabă o ipoteză inventată ad-hoc pentru că, necunoscând istoria khazară, nu erau în stare să vadă nici o altă modalitate de a explica apariţia din senin a acestei concentrări fără precedent de evrei în Europa răsăriteană. Şi totuşi în izvoarele contemporane nu există nicio menţiune a vreunei migraţii, mari sau mici, din Renania mai departe spre răsărit, până în Germania, şi încă

şi mai puţin către îndepărtata Polonie.

Iată de pildă ce spune Simon Dubnov, unul din istoricii de şcoală veche: „Prima cruciadă care a pus în mişcare masele creştine către răsăritul asiatic, a împins totodată masele evreieşti către răsăritul Europei”{XIII}. Dar câteva rânduri mai jos el este silit să recunoască: „În legătură cu împrejurările acestei mişcări de emigrare atât de importantă pentru istoria evreiască nu avem informaţii din surse apropiate”{XIV}.

În schimb avem o sumedenie de informaţii cu privire la ce au făcut aceste comunităţi evreieşti grav afectate (şi chinuite) în timpul acelei prime cruciade şi al celor ulterioare. Unii evrei şi-au făcut singuri seama; alţii s-au împotrivit şi au fost linşaţi; cei care au supravieţuit şi-au datorat norocul faptului că în cursul situaţiei deosebit de grave au căpătat adăpost în castelul fortificat al episcopului sau burgravului care, cel puţin teoretic, avea răspunderea protecţiei lor legale. Adeseori această măsură nu s-a dovedit suficientă pentru a împiedica un masacru; dar, după trecerea hoardelor de cruciaţi, supravieţuitorii întotdeauna se întorceau la căminele lor prădate şi la sinagogile lor pustiite, pentru a lua viaţa de la capăt.

Acelaşi tipar îl găsim repetat la infinit în cronici: la Trèves (Trier), Metz şi numeroase alte localităţi. Până la cea de-a doua cruciadă şi la cele următoare, ajunsese aproape un obicei: „La începutul agitaţiei pentru o nouă cruciadă, mulţi evrei din Maienţa, Worms, Speyer, Strasbourg, Würzburg şi alte oraşe fugeau şi se adăposteau în castelele învecinate, lăsându-şi cărţile şi obiectele de valoare în paza orăşenilor prietenoşi.”{XV} Una din principalele surse de informaţii o constituie *Cartea amintirii* de Ephiraim bar Iacob, care chiar el se aflase, la vârsta de 13 ani, printre refugiaţii din Colonia în castelul Wolkenburg{XVI}. Solomon bar Simon relatează că în cursul celei de-a doua cruciade, supravieţuitorii evreilor din Maienţa şi-au găsit ocrotire la Speyer, apoi s-au întors în oraşul lor de baştină şi au clădit o nouă sinagogă{XVII}. Acesta este leitmotivul din cronici; dar trebuie să repetăm că nu există nicăieri măcar o vorbă referitoare la comunităţi evreieşti care ar fi emigrat spre Germania răsăriteană. După cum se exprimă Mieses{XVIII}, această parte a Germaniei era încă *Judenrein* (ferită de evrei) şi avea să rămână astfel veacuri de-a rândul.

§ 6.4

Secolul al XIII-lea a fost o perioadă de restabilire parţială. Auzim prima dată de evrei în regiunile adiacente Renaniei: Palatinat (1225), Freiburg (1230), Ulm (1243), Heidelberg (1255) ş.a.m.d.{[XIX]}.

Dar răgazul avea să fie de scurtă durată, căci secolul al XIV-lea a adus evreimii franco-germane noi dezastre.

Cea dintâi catastrofă a fost expulzarea tuturor evreilor de pe domeniile regale ale lui Filip cel Frumos.

Franţa suferise o criză economică, însoţită ca de obicei de devalorizarea monedei şi de tulburări sociale. Regele Filip a încercat s-o remedieze prin metoda obişnuită de jefuire a evreilor. A cerut de la ei o sută de mii de livre în 1292, 215.000 livre în 1295, 1299, 1302 şi 1305, iar apoi s-a hotărât să aplice un remediu radical pentru finanţele sale în suferinţă.

La 21 iunie 1306 a semnat un ordin secret pentru arestarea tuturor evreilor din regatul său într-o anumită zi, confiscarea proprietăţilor lor şi expulzarea lor din ţară. Arestările s-au efectuat la 22 iulie, iar expulzarea câteva săptămâni mai târziu.

Refugiaţii au emigrat în regiuni ale Franţei în afara stăpânirii regelui: Provenţa, Burgundia, Acvitania şi câteva alte fiefuri feudale.

Dar, după cum ne spune Mieses, „nu există niciun fel de menţiune istorică din care să rezulte că evreimea germană ar fi sporit numericeşte datorită suferinţelor comunităţii evreieşti din Franţa în perioada decisivă a distrugerii ei”{[XX]}.

Şi niciun istoric nu a sugerat vreodată că evreii francezi ar fi pribegit de-a curmezişul Germaniei până în Polonia, fie cu acest prilej, fie cu vreun altul.

Sub domnia urmaşilor lui Filip au fost câteva rechemări parţiale ale evreilor (în 1315 şi 1350), dar ele nu au putut nici repara daunele produse şi nici împiedica noi izbucniri ale persecuţiilor efectuate de gloată. Spre sfârşitul secolului al XIV-lea, Franţa, ca şi Germania, era practic *Judenrein*.

§ 6.5

Cea de-a doua catastrofă a acelui secol dezastruos a constituit-o ciuma neagră care, între 1348 şi 1350 a secerat o treime din populaţia Europei, în unele regiuni proporţia victimelor ridicându-se chiar la două treimi. A venit din Asia răsăriteană prin Turkestan şi felul în care a fost lăsată slobodă să devoreze Europa şi acţiunea ei acolo oglindeşte pe deplin demenţa oamenilor. Un conducător tătar numit Djanibeg asedia în 1347 oraşul Caffa (actualmente Feodosia) din Crimeea, pe atunci port comercial genovez. Ciuma făcea ravagii în armata lui Djanibeg, aşa că el a catapultat cadavrele victimelor infectate în interiorul oraşului, a cărui populaţie s-a molipsit la rândul ei. Corăbiile genoveze au purtat şobolanii şi muştele aducătoare de moarte spre apus, în porturile Mediteranei, de unde molima s-a răspândit pe continent.

Se presupunea că bacilii de *Pasteurella pestis* nu făceau o discriminare între diferitele credinţe religioase şi totuşi evreii au fost selectaţi pentru un tratament special. După ce fuseseră acuzaţi anterior de uciderea rituală a copiilor creştini, acum fură acuzaţi de otrăvirea fântânilor pentru a răspândi ciuma neagră. Legenda s-a răspândit mai repede chiar decât şobolanii şi consecinţa a fost arderea în masă a evreilor pe tot cuprinsul Europei. Din nou sinuciderea prin jertfă reciprocă, consimţită, a devenit un expedient obişnuit, pentru a evita arderea de viu.

Până în secolul al XVI-lea populaţia decimată a Europei occidentale nu a mai atins nivelul ei dinainte de ciumă. Cât despre evreii ei, care fuseseră expuşi atacurilor atât din partea şobolanilor, cât şi a oamenilor, numai o fracţiune a supravieţuit. După cum spune Kutschera:

> Gloata s-a răzbunat pe ei pentru loviturile aspre ale destinului şi s-a năpustit cu foc şi sabie asupra celor cruţaţi de ciumă. Când molima a dat înapoi, după istoricii germani contemporani, Germania rămăsese practic fără evrei. Suntem deci forţaţi să tragem concluzia că în Germania în sine evreii n-au putut să prospere şi nu au mai izbutit niciodată să înfiinţeze comunităţi mari şi numeroase. Dar, în aceste împrejurări, cum ar mai fi putut ei să pună bazele unei populaţii masive

> în Polonia, atât de densă încât în prezent (1909 – n.a.) ea depăşeşte în proporţie de zece la unu evreimea din Germania? Într-adevăr este foarte greu să înţelegem cum s-a putut acredita ideea că evreii orientali reprezintă imigranţi din apus şi în special din Germania.{[xxi]}

Şi totuşi, alături de Cruciada I, ciuma neagră este invocată cel mai adesea de istorici ca *deus ex machina* care a creat evreimea orientală. Şi, exact ca şi în cazul cruciadelor, nu există nici cea mai mică urmă de dovezi pentru acest exod imaginar. Dimpotrivă, există indicii că singura speranţă de supravieţuire a evreilor de această dată, ca şi în împrejurările anterioare, era unirea şi solidaritatea, precum şi căutarea adăpostului în vreun loc fortificat sau în împrejurimi mai puţin ostile. Există un singur caz de emigraţie în perioada ciumei negre, menţionat de Mieses: evreii din Speyer s-au refugiat de persecuţii la Heidelberg – la vreo cincisprezece kilometri de acolo.

După virtuala exterminare a vechilor comunităţi evreieşti din Franţa şi Germania în urma ciumei negre, Europa occidentală a rămas vreo două veacuri *Judenrein*, cu doar câteva enclave ce mai vegetau. Aceasta cu excepţia Spaniei. Evreii care au întemeiat comunităţile moderne din Anglia, Franţa şi Olanda în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea erau de cu totul altă origine: sefarzi (evrei spanioli) siliţi să fugă din Spania unde locuiseră mai bine de un mileniu. Dar istoria acestora – şi istoria evreimii europene moderne – nu intră în limitele cărţii noastre.

Putem trage uşor concluzia că ideea tradiţională referitoare la un exod în masă al evreimii occidentale din Renania în Polonia, străbătând de-a latul întreaga Germanie (un povârniş ostil, fără evrei) nu poate fi susţinută cu argumente istorice. De asemenea este incompatibilă cu proporţiile reduse ale comunităţilor renane, cu lipsa oricărei dorinţe din partea lor de a se ramifica din Valea Rinului spre est (comportarea lor stereotipă în vremuri de restrişte) şi absenţa referirilor la mişcări migratoare în cronicile contemporane. Alte dovezi în sprijinul afirmaţiei noastre ne oferă lingvistica şi aceste argumente le vom discuta în capitolul VII.

VII. INTERFERENŢE ŞI CURENTE CONTRADICTORII

§ 7.1

Pe baza dovezilor citate în capitolele anterioare, se poate înţelege uşor de ce istoricii polonezi – la urma urmei cei mai aproape de izvoare – sunt de acord că „în vremurile anterioare majoritatea substanţială a populaţiei evreieşti se trăgea din ţara khazarilor.”{[I]} Ba chiar am putea fi ispitiţi să exagerăm, susţinând – cum face Kutschera – că evreimea orientală era sută la sută de origine khazară. O asemenea pretenţie ar putea sta în picioare dacă nefericita comunitate franco-renană ar fi fost singura rivală în căutarea paternităţii. Dar spre sfârşitul Evului Mediu, lucrurile s-au complicat mult prin înflorirea şi decăderea aşezărilor evreieşti de pe tot cuprinsul fostei monarhii austro-ungare şi al Balcanilor. Aşadar, nu numai Viena şi Praga aveau o populaţie evreiască amplă, dar mai sunt nu mai puţin de cinci localităţi numite Judendorf („sat evreiesc”) în Alpii Carintiei, şi o mulţime de Judenburg şi Judenstadt în munţii Stiriei. Spre sfârşitul secolului al XV-lea evreii au fost expulzaţi din ambele provincii şi s-au dus în Italia, Polonia şi Ungaria; dar de unde veniseră iniţial? Cu siguranţă că nu din Occident. Iată cum pune Mieses problema în privirea generală pe care o aruncă asupra acestor comunităţi împrăştiate:

> În toiul Evului Mediu găsim aşadar spre răsărit un lanţ de aşezări care se întinde din Bavaria până în Persia, Caucaz, Asia Mică şi Bizanţ. (Dar) spre apus de Bavaria e o pată albă în tot lungul Germaniei… Cum s-a produs această imigrare a evreilor în zonele alpine nu ştim, dar fără îndoială că cele trei mari rezervoare de evrei de la sfârşitul antichităţii şi-au jucat rolul lor: Italia, Bizanţul şi Persia{[II]}.

Veriga lipsă în această enumerare este din nou Khazaria care, după cum am văzut mai înainte, a servit de receptacol şi staţie de tranzit

pentru emigranţii evrei din Bizanţ şi Califatul musulman. Mieses a câştigat mari merite respingând legenda originii renane a evreimii orientale; dar nici el nu ştia mare lucru din istoria khazarilor şi nu le cunoştea importanţa demografică. Şi totuşi poate a avut dreptate sugerând o componentă italiană a imigraţiei în Austria. Nu numai că Italia era aproape saturată cu evreime încă de pe vremea romanilor, dar, ca şi Khazaria, şi-a primit cota de imigranţi din Bizanţ. Aşadar, s-ar putea ca aici să găsim o urmă de evrei „autentici", de origine semită pătrunşi în Europa orientală; dar nu putea fi vorba de o cantitate mult mai mare decât o firavă emigraţie, picătură cu picătură, căci în niciun document nu există nicio urmă referitoare la vreo emigrare substanţială de evrei italieni în Austria, în schimb există nenumărate dovezi privitoare la o emigraţie inversă a evreilor în Italia după expulzarea lor din provinciile alpine la sfârşitul secolului al XV-lea. Amănunte de acest fel tind fără îndoială să facă tabloul general mai confuz, şi totodată să ne insufle dorinţa ca evreii să fi plecat în Polonia pe vasul *Mayflower* (ca puritanii englezi în America la 1620 – n.t.), ţinând o cronică foarte exactă în toate privinţele.

Dar oricum se pot distinge liniile mari ale procesului de migraţiune. După toate probabilităţile, aşezările alpine reprezentau ramificaţii apusene ale migraţiei generale a khazarilor către Polonia, întinsă pe mai multe secole şi pe mai multe rute – prin Ucraina, zonele slave de la nordul Ungariei şi poate şi prin Balcani. O legendă românească ne vorbeşte, de o invazie – în această ţară – a unor evrei înarmaţi, la o dată necunoscută{III}.

§ 7.2

Mai există şi o altă legendă, foarte ciudată, referitoare la istoria evreimii austriece. A fost răspândită de cronicarii creştini în veacul de mijloc, dar reluată cu toată seriozitatea de istorici până pe la începutul secolului al XVIII-lea. Legenda spune că în epoca pre-creştină, provinciile austriece au fost stăpânite de un şir de prinţi evrei. Cronica austriacă, alcătuită de un scrib vienez sub sceptrul lui Albert III (1350–1395) cuprinde o listă de nu mai puţin de douăzeci şi doi de asemenea prinţi evrei, despre care se spune că ar fi domnit

unul după altul. Lista le dă nu numai numele presupuse – unele cu o rezonanţă specifică uralo-altaică –, ci şi durata domniei şi locul de îngropăciune. De exemplu: „Sennan, a domnit patruzeci şi cinci de ani, e îngropat la Viena, la Stubentor; Zippan, patruzeci şi trei de ani, îngropat la Tulln” –, şi tot aşa mai departe, cuprinzând nume ca Lapton, Ma’alon, Raptan, Rabon, Effra, Samec ş.a.m.d. După aceşti evrei au venit cinci prinţi păgâni, urmaţi de conducători creştini. Legenda e repetată, cu mici variaţii, în istoriile Austriei scrise în latină de Henricus Gundelfingus la 1474 şi de mulţi alţi autori, cea din urmă fiind *Flores chronicorum Austriae*, 1702, de Anselmus Schram (care încă mai credea în autenticitatea acestei poveşti){[IV]}.

Dar de unde s-ar fi putut naşte o poveste atât de fantastică? Să-l ascultăm din nou pe Mieses: „Până şi faptul că s-au putut ivi şi menţine cu încăpăţânare asemenea legende de-a lungul câtorva secole ne arată că în adâncul conştiinţei naţionale a Austriei străvechi se mai păstrau amintiri vagi referitoare la o prezenţă evreiască pe cursul superior al Dunării în zilele de demult. Cine ştie dacă valurile fluxului ce pornea din terenurile stăpânite de khazari în Europa orientală nu au spălat cândva şi dealurile de la poalele Alpilor – ceea ce ar explica izul turanic al numelor acestor principi. Fabulaţia cronicarilor medievali n-ar fi putut relua ecouri populare decât dacă erau susţinute de amintiri colective, oricât de vagi”{[V]}.

După cum am mai pomenit, Mieses e destul de tare înclinat să subestimeze contribuţia khazarilor la istoria evreiască, dar chiar şi aşa el a nimerit singura ipoteză plauzibilă care ar putea explica originea acestei legende persistente. Ba chiar ne putem aventura să intrăm în oarecari detalii. Vreme de mai bine de o jumătate de veac – până în anul 955 – Austria era dominată de unguri tocmai până la râul Enns spre vest. Maghiarii sosiseră în noua lor ţară în 896, împreună cu triburile kabaro-khazare influente în cadrul naţiunii lor. Pe vremea aceea ungurii nu fuseseră convertiţi încă la creştinism (evenimentul s-a întâmplat abia peste un secol, în anul 1000) şi singura religie monoteistă cunoscută lor era cea mozaică, a khazarilor. Se prea poate să fi fost una sau mai multe căpetenii în rândurile lor care să fi practicat iudaismul de un fel sau altul: ne amintim doar de menţiunea făcută de cronicarul bizantin Ioan Cinnamus despre trupe evreieşti

angajate în armata maghiară (vezi mai sus capitolul V, secţiunea 2). Aşadar, legenda nu ar fi lipsită chiar de orice temei – în special dacă ne amintim că ungurii se mai aflau în perioada lor de raiduri sălbatice, reprezentând „biciul Europei”. A te afla sub stăpânirea lor era fără doar şi poate o experienţă traumatizantă pe care austriecii nu o puteau uita prea uşor. Iată că lucrurile se potrivesc destul de bine.

§ 7.3

Alte dovezi împotriva presupusei origini franco-renane a evreimii răsăritene ni le oferă structura idişului, limbajul popular al maselor evreieşti, vorbit înainte de holocaust de milioane de oameni şi mai supravieţuind încă printre minorităţile tradiţionaliste din U.R.S.S. şi S.U.A.

Idişul este un amalgam curios de ebraică, germană medievală, elemente slavone şi altele şi se scrie cu litere ebraice. Acum că e pe cale de dispariţie a început să formeze obiectul multor cercetări academice în Statele Unite şi în Israel, dar până târziu în secolul nostru era considerat încă de lingviştii occidentali pur şi simplu drept un jargon ciudat care nici măcar nu merită studii serioase. Iată ce observa pe bună dreptate H. Smith: „Savanţii nu au acordat decât prea puţină importanţă idişului. În afară de câteva articole răspândite prin periodice, primul studiu cu adevărat ştiinţific privitor la această limbă a fost *Gramatica istorică* a lui Mieses publicat în 1924. E semnificativ că ediţiile recente ale gramaticii istorice standard a limbii germane, care o tratează din punctul de vedere al dialectelor ei, expediază idişul în numai douăsprezece rânduri”{VI}.

La prima vedere, cantitatea mare de împrumuturi germane în idiş ar părea să contrazică teza noastră principală despre originile evreimii răsăritene; o să vedem îndată că realitatea este tocmai dimpotrivă, dar discuţia comportă mai multe etape. Prima constă în întrebarea care anume gen de dialect regional german a pătruns în vocabularul idişului. Înainte de Mieses nimeni nu pare să fi acordat o atenţie serioasă acestei întrebări; este meritul său nepieritor că şi-a pus-o şi că i-a dat un răspuns decisiv. Pe baza studiului vocabularului, foneticii şi sintaxei idişului, în comparaţie cu principalele dialecte germane din

Evul Mediu, Mieses trage următoarea concluzie:

> Nicio componentă lingvistică provenind din zona Germaniei vecină cu Franţa nu se găseşte în limba idiş. Nici măcar un singur cuvânt din întreaga listă de elemente de origine specific franconă de pe Mosella, alcătuită de J. A. Ballas *(Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache*, 1903, 28 sqq) nu şi-a croit drum către vocabularul idişului. Nici măcar regiunile din centrul Germaniei occidentale, în jurul Frankfurtului, nu au contribuit la limba idiş…{[VII]}. În privinţa originilor idişului, Germania occidentală poate fi trecută perfect cu vederea…{[VIII]}. E oare cu putinţă ca părerea îndeobşte acceptată, după care evreii germani au imigrat cândva din Franţa trecând Rinul, să fie fundamental greşită? Istoria evreilor germani, evreimea aşkenazi (vezi mai jos capitolul VIII, secţiunea 1 – n.a.) trebuie revizuită. Adeseori erorile istoricilor sunt corectate de cercetările lingviştilor. Părerea convenţională despre emigrarea timpurie a evreilor aşkenazi din Franţa către răsărit face şi ea parte din categoria erorilor de istorie care îşi aşteaptă îndreptarea.{[IX]}

În continuare Mieses citează printre alte exemple de premise false în domeniul istoriei, cazul ţiganilor care erau priviţi drept o mlădiţă a Egiptului, „până când lingvistica a dovedit că provin din India”{[X]}.

După ce a măturat definitiv afirmaţiile privitoare la originea occidentală a elementelor germanice din idiş, Mieses a arătat în continuare că influenţa dominantă în cadrul acestei limbi o deţin aşa-zisele dialecte „medio-răsăritene” ale limbii germane, vorbite pe vremuri în zonele alpine ale Austriei şi Bavariei până aproximativ prin secolul al XV-lea. Cu alte cuvinte, componenta germană care a intrat în limbajul hibrid al evreilor a fost generată de zonele răsăritene ale Germaniei, adiacente centurii slave a Europei răsăritene.

Astfel, dovezi din domeniul lingvisticii susţin şi întăresc cronicile în respingerea concepţiei greşite despre originile franco-renane ale evreimii răsăritene. Însă aceste dovezi negative nu ne oferă şi un răspuns la întrebarea: cum se face că un dialect medio-răsăritean al Germaniei, combinat cu elemente ebraice şi slave, a ajuns limba comună a acelei evreimi orientale a cărei majoritate presupunem că era de obârşie khazară?

Încercând să răspundem la această întrebare, trebuie să ţinem seamă de mai mulţi factori: în primul rând, evoluţia idişului a fost un proces îndelungat şi complex, care a început probabil în secolul al XV-lea sau chiar mai devreme; şi totuşi o vreme idişul a rămas o limbă vorbită, un soi de *lingua franca*, şi a apărut tipărit doar în secolul al XIX-lea. Înainte de asta nu avea nicio gramatică stabilă şi „rămânea la latitudinea individului introducerea cuvintelor străine după dorinţă. Nu există o formă bine stabilită de pronunţare ori ortografie… Haosul din acest din urmă domeniu poate fi ilustrat de regulile stabilite de către *Jüdische Volks-Bibliothek:* (1) Scrieţi aşa cum vorbiţi; (2) Scrieţi în aşa fel încât să vă poată înţelege atât evreii polonezi, cât şi cei lituanieni; (3) Scrieţi în mod diferit cuvintele care sunt rostite la fel, dar au înţelesuri deosebite”{[XI]}.

Şi aşa, de-a lungul veacurilor, printr-un fel de proliferare neîngrădită, idişul s-a dezvoltat, absorbind cu aviditate din diversele medii sociale cuvintele, locuţiunile şi expresiile idiomatice care îi slujeau cel mai bine funcţia de *lingua franca*. Dar elementul dominant din punct de vedere cultural şi social în mediul Poloniei medievale îl constituiau germanii. Dintre toate populaţiile imigrante, numai ei erau mai influenţi decât evreii din punct de vedere economic şi intelectual. Am văzut că încă din primele zile ale dinastiei Piasti şi în special sub regele Cazimir cel Mare, s-a făcut totul pentru atragerea imigranţilor să colonizeze pământul şi să clădească oraşe „moderne”. Se spune despre Cazimir că „a găsit o ţară de lemn şi a lăsat o ţară de piatră”.

Dar aceste noi oraşe de piatră, cum ar fi Krakau (Cracovia) sau Lemberg (Lvov) au fost construite şi conduse de imigranţi germani, trăind sub aşa-zisa „Lege de la Magdeburg”, adică bucurându-se de un înalt grad de neatârnare municipală. În total se spune, că au imigrat în Polonia nu mai puţin de patru milioane de germani{[XII]}, furnizându-i acestei ţări o burghezie urbană pe care nu o avusese până atunci. Iată cum exprimă acest lucru Poliak, comparând imigraţia khazară în Polonia cu cea germană: „Conducătorii ţării au importat aceste mase foarte necesare de străini plini de spirit de iniţiativă şi le-au facilitat aşezarea după modul de viaţa cu care fuseseră deprinşi în ţările lor de baştină oraşul german şi *ştetl*-ul evreiesc.” (Şi totuşi, această distincţie netă s-a estompat când evreii sosiţi mai târziu din Occident s-au

stabilit şi ei în oraşe, formând în sânul lor ghetourile.)

Nu numai burghezia instruită, ci şi preoţimea erau predominant germane – consecinţă firească a opţiunii Poloniei pentru religia romano-catolică şi a orientării ţării către civilizaţia occidentală (după cum clerul rus, după convertirea lui Vladimir la ortodoxie, era predominant bizantin). Cultura laică a mers pe o linie similară, urmând pas cu pas vecinul occidental mai vârstnic. Prima universitate poloneză s-a înfiinţat în 1364, la Cracovia, pe atunci un oraş mai ales nemţesc[72]. Cu destulă satisfacţie, austriacul Kutschera se exprimă astfel:

> La început populaţia îi privea pe coloniştii germani cu suspiciune şi neîncredere; şi totuşi aceştia au izbutit să pună piciorul din ce în ce mai ferm şi chiar să introducă sistemul german de învăţământ. Polonezii au învăţat să preţuiască avantajele culturii superioare introduse de germani şi să le imite obiceiurile străine. Şi aristocraţia poloneză a îndrăgit datinile germane şi a început să găsească frumuseţe şi bucurie în tot ce venea din Germania.{[XIII]}

Comentariu nu chiar modest, dar veridic în esenţă. Ne amintim de înalta stimă pentru civilizaţia germană *(Kultur)* în rândurile intelectualilor ruşi din veacul trecut.

Nu e greu să ne dăm seama de ce imigranţii khazari în plin flux către Polonia medievală au fost siliţi să înveţe nemţeşte dacă vroiau să răzbată în viaţă. Cei care întreţineau legături strânse, mai ales de afaceri, cu gloata băştinaşilor, cu siguranţă că au fost siliţi să înveţe şi un jargon polonez (sau lituanian, sau ucrainean, sau sloven); dar germana constituia o necesitate fundamentală în orice contact cu oraşele. Mai era însă şi sinagoga şi studierea Torei ebraice. Nu ne vine greu să ne închipuim imaginea unui meşteşugar dintr-un *ştetl* – poate un cizmar sau un cârpaci, ori un cherestegiu – vorbind o nemţească stricată cu clienţii lui şi imediat după aceea o poloneză stâlcită cu iobagii de pe moşia învecinată, iar acasă amestecând crâmpeiele cele

---

[72] În secolul următor printre studenţii săi s-a numărat Nicolaus Copernicus sau Mikolaj Koppernigk, pe care ulterior l-au revendicat atât patrioţii polonezi, cât şi cei germani ca fiind de-al lor.

mai expresive ale amândurora cu ebraica într-un fel de idiolect intim. Cum s-a întins şi standardizat în atât de mare măsură acest ghiveci poate presupune, şi eventual ghici, orice lingvist; dar cel puţin şi noi putem discerne câţiva factori suplimentari care au contribuit la acest proces.

Printre imigranţii târzii în Polonia s-au aflat, după cum am văzut mai înainte, şi un număr oarecare de evrei „veritabili" din ţările muntoase – Boemia şi Germania orientală. Deşi relativ puţini la număr, aceşti evrei vorbitori de germană erau superiori khazarilor ca învăţătură şi cultură, după cum şi germanii arieni erau superiori polonezilor pe plan cultural. Iar după cum clerul catolic era german, tot aşa rabinii din Occident au reprezentat un factor puternic de germanizare a khazarilor al căror iudaism era fervent, dar primitiv. Iarăşi îl vom cita pe Poliak:

> Acei evrei germani care au ajuns în regatul polono-lituanian au exercitat o imensă influenţă asupra coreligionarilor lor din răsărit. Motivul principal al puternicii atracţii exercitate de ei asupra evreilor (khazari – n.a.) îl constituia admiraţia acestora pentru învăţătură lor religioasă şi pentru eficienţa lor în afacerile pe care le făceau cu oraşele predominant germane… Limba vorbită la *heder*, şcoala de doctrină religioasă, precum şi în casa *ghevir*-ului (bogătaş, om de vază – n.a.) avea să influenţeze limba întregii comunităţi.{XIV}

Un mic tratat rabinic din Polonia secolului al XVII-lea conţine şi rugămintea cucernică: „Să dea Dumnezeu ca ţara să se umple de înţelepciune şi ca toţi evreii să vorbească nemţeşte"{XV}.

Caracteristic este şi faptul că singura secţiune a evreilor khazari din Polonia care au rezistat ispitelor atât duhovniceşti, cât şi lumeşti ale limbii germane au fost karaiţii, care respingeau şi învăţătură rabinică şi satisfacţiile materiale ale îmbogăţirii. Astfel, la ei idişul n-a prins niciodată. După primul recensământ al întregii Rusii (1897), în Imperiul ţarist (care fireşte cuprindea pe atunci şi Polonia) trăiau 12.894 de evrei karaiţi; dintre aceştia 9.666 şi-au declarat drept limbă maternă turca (adică, probabil, dialectul lor khazar original), 2.632 vorbeau ruseşte şi numai 383 idiş.

Dar secta karaită reprezintă excepţia şi nu regula. În general,

populaţiile imigrante aşezate într-o ţară nouă tind să se lepede de limba lor de baştină în decursul a două sau trei generaţii şi să îmbrăţişeze limba ţării lor de adopţiune[73]. Nepoţii şi strănepoţii americani ai imigranţilor din Europa răsăriteană nu mai învaţă câtuşi de puţin polona ori ucraineana şi consideră amuzant sau ridicol limbajul neinteligibil al bunicilor şi străbunicilor. E greu de înţeles cum istoricii au putut ignora dovezile migraţiei khazare în Polonia doar pe baza faptului că o jumătate de mileniu mai târziu, dacă nu chiar mai mult, vorbesc altă limbă.

Întâmplător, descendenţii triburilor biblice oferă exemplul clasic al adaptabilităţii lingvistice: la început, au vorbit ebraica; în exilul babilonian, chaldeiana; în vremea lui Iisus, aramaica; la Alexandria, elina; în Spania, araba, iar ulterior, *ladino* sau iudeo-spaniola, scrisă cu alfabetul ebraic şi reprezentând echivalentul sefard al idişului; şi aşa se întâmplă şi azi. Şi-au păstrat identitatea religioasă, dar limba şi-au schimbat-o ori de câte ori le-a convenit. Khazarii nu se trăgeau din triburile biblice, dar după cum am văzut, împărtăşeau un oarecare cosmopolitism şi alte caracteristici sociale ale coreligionarilor.

§ 7.4

Poliak a mai propus o altă ipoteză referitoare la originea timpurie a idişului şi, cu toate că este problematică, totuşi merită să fie pomenită: el crede că „forma idişului timpuriu s-a născut în zonele stăpânite de goţi ale Crimeei khazare. În regiunile acelea condiţiile de viaţă nu puteau să nu producă o îmbinare a elementelor germanice şi ebraice cu sute de ani înainte de întemeierea aşezărilor în regatele Poloniei şi Lituaniei”{[XVI]}.

Ca mărturie indirectă, Poliak îl citează pe un veneţian, un anume Iosif Barbaro care a trăit la Tana (colonie comercială italiană la gurile Donului) între 1436 şi 1452 şi care scria că servitorul său german putea conversa cu un got din Crimeea la fel de uşor cum putea un florentin să se înţeleagă cu un italian din Genova. De fapt, limba

[73] Fireşte, aceasta nu se aplică nici cuceritorilor nici colonizatorilor, care impun băştinaşilor limba lor.

gotică a supravieţuit în Crimeea şi, după cât se pare, nicăieri în altă parte) cel puţin până la mijlocul secolului al XVI-lea. În momentul acela, ambasadorul habsburgic la Constantinopol, Ghiselin de Busbeck, a întâlnit oameni din Crimeea şi a alcătuit o listă de cuvinte din gotica vorbită de ei. (Acest Busbeck trebuie să fi fost un om remarcabil, căci el a adus liliacul şi lalelele din Levant în Europa.) Poliak socoate că acest vocabular se apropie de elementele de *Mittel-Hoch Deutsche* (germana medie de sus) găsite în idiş. El este de părere că goţii din Crimeea şi-au păstrat contactele cu alte triburi germanice care le-au influenţat limba. Indiferent ce părere avem despre credinţa lui, este o ipoteză ce merită atenţia lingviştilor.

§ 7.5

„Într-un sens se poate spune că epoca neagră a evreilor a început cu Renaşterea” – a scris Cecil Roth{[XVII]}.

Anterior se iviseră masacre şi alte forme de persecuţie – în timpul cruciadelor, al ciumei negre şi cu alte pretexte; dar acestea fuseseră izbucniri nelegiuite de violenţă în masă, stăvilite activ sau tolerate pasiv de autorităţi. În schimb, de la începuturile Contra-Reformei, evreii au fost coborâţi prin lege la un statut cvasi-subuman, din multe puncte de vedere comparabil cu cel al „neatinşilor” *(pariah)* în sistemul de caste al hinduşilor.

„Puţinele comunităţi cărora li s-a îngăduit să rămână în Europa occidentală – adică în Italia, Germania şi posesiunile papale din sudul Franţei – au fost în cele din urmă supuse tuturor restricţiilor care fuseseră de obicei lăsate de vremurile anterioare să rămână un simplu ideal”{[XVIII]} – adică existaseră numai în edicte ecleziastice şi alte dispoziţii şi decrete, rămăseseră doar pe hârtie (de exemplu, ca în Ungaria – vezi mai sus capitolul V, secţiunea 2). Dar acum, aceste dispoziţii „ideale” erau aplicate nemilos: segregaţia din punctul de vedere al domiciliului; apartheid pe planul relaţiilor dintre sexe; excluderea de la orice funcţii sau situaţii respectate; purtarea unei îmbrăcăminţi distinctive – inclusiv steaua galbenă a lui David şi tichia conică. În Bula sa din 1555, papa Paul IV insista *cum nimis absurdum* (deşi mult prea absurd, n.t.) asupra aplicării stricte şi consecvente a

edictelor anterioare, îngrădindu-i pe evrei în ghetourile închise. Un an mai târziu evreii din Roma au fost strămutaţi cu de-a sila. Toate ţările catolice în care evreii se mai bucurau de libertate de mişcare au fost silite să urmeze acest exemplu.

În Polonia, perioada „lunii de miere”, inaugurată de Cazimir cel Mare, ţinuse mai mult decât în altă parte, dar pe la sfârşitul secolului al XVI-lea se încheiase şi ea. Comunităţile evreieşti, limitate acum la *ştetl* şi ghetou ajunseseră suprapopulate, iar refugiaţii din faţa pogromurilor făcute de cazaci în satele ucrainene sub Bogdan Hmelniţki (vezi mai sus, capitolul V, secţiunea 5) au dus la înrăutăţirea rapidă a condiţiilor de locuit şi economice. Rezultatul a fost un nou val de emigrare în masă către Ungaria, Boemia, România şi Germania, unde evreii, aproape dispăruţi în urma ciumei negre, erau încă răspândiţi într-un strat subţire.

Astfel a reînceput marea pribegie către Occident. Avea să continue vreme de aproape trei veacuri până la cel de-al doilea război mondial, şi a devenit izvorul principal al comunităţilor evreieşti existente în Europa, Statele Unite şi Israel. Când fluxul său a slăbit, pogromurile din secolul al XIX-lea i-au dat un nou impuls. „Cea de-a doua mişcare spre Occident – scrie Roth, referindu-se la distrugerea Ierusalimului ca fiind prima – care a continuat până în secolul al XX-lea s-ar putea spune că a început odată cu masacrele dezastruoase întreprinse de Hmelniţki în Polonia, în 1648–1649”{[XIX]}.

§ 7.6

Puse cap la cap, dovezile istorice citate în capitolele anterioare alcătuiesc un dosar convingător în sprijinul acelor istorici moderni – austrieci, israelieni sau polonezi – care, independent unul de altul, au susţinut că majoritatea evreimii moderne nu e de origine palestiniană, ci caucaziană. Curentul principal al migraţiei evreieşti nu a venit dinspre Mediterana prin Franţa şi Germania până în răsărit şi apoi invers. Curentul s-a mişcat în mod constant spre apus, din Caucaz prin Ucraina în Polonia şi de acolo în Europa centrală. Când s-a înfiinţat acea aşezare masivă fără precedent din Polonia, pur şi simplu nu erau destui evrei în Occident ca s-o fi alcătuit; în schimb, în răsărit, o

întreagă naţiune era în deplasare către noi frontiere.

Fireşte ar fi o prostie să negăm că la comunitatea evreiască existentă în lume ar fi contribuit evrei de obârşii diferite. Proporţia numerică a contribuţiilor khazare faţă de cele semite şi altele este imposibil de stabilit. Dar cumularea dovezilor ne determină să acceptăm consensul istoricilor polonezi că „în vremuri anterioare cea mai mare parte veneau din ţara khazarilor” şi că, deci, contribuţia khazară la alcătuirea genetică a evreilor trebuie să fie substanţială, foarte probabil dominantă.

VIII. RASĂ ŞI MIT

§ 8.1

Evreii din vremurile noastre se împart în două categorii principale: sefarzi (sefardiţi) şi aşkenazi.

Sefarzii descind din evreii care trăiseră din antichitate în Spania (în ebraică, *sepharad)* până când au fost expulzaţi de acolo la sfârşitul secolului al XV-lea şi s-au instalat în ţările de pe malul Mediteranei, în Balcani şi în mai mică măsură în Europa occidentală. Ei vorbeau un dialect hispano-ebraic, numit *ladino* sau iudeo-spaniola (vezi capitolul VII, secţiunea 3) şi şi-au păstrat propriile tradiţii şi rituri religioase. În deceniului al 7-lea al secolului nostru, numărul lor era estimat la cinci sute de mii.

În aceeaşi perioadă aşkenazii numărau circa unsprezece milioane. Aşadar, în vorbirea curentă, cuvântul evreu este practic sinonim cu aşkenaz. Dar termenul este înşelător căci în literatura rabinică medievală cuvântul ebraic *aşkenaz* se aplica Germaniei – aşadar contribuind la legenda că evreimea modernă îşi are obârşia pe Rin. Însă nu există nici un alt termen care să se refere la majoritatea nesefardă a evreimii contemporane.

Ca un amănunt picant trebuie să pomenim de faptul că *Aşkenaz* din Biblie se referă la o populaţie care trăia undeva între muntele Ararat şi Armenia. Numele apare în *Facerea*, 10, 3 şi în *Întâia carte a Cronicilor*, 1, 6, pentru unul dintre fiii lui Gomer, acesta fiind fiul lui Iafet. Aşkenaz se numea şi un frate al lui Togarma (şi nepot de unchi al lui Magog) pe care, după cum spunea regele Iosif al khazarilor, aceştia îl revendicau drept strămoşul lor (vezi mai sus capitolul II, secţiunea 5). Dar complicaţia cea mai mare abia începe, căci Aşkenaz (sub forma Aşkenag) e pomenit şi în *Ieremia*, 51, 27, unde profetul îşi cheamă poporul şi aliaţii săi să se ridice şi să distrugă Babilonul: „Chemaţi asupra lui regatele Ararat, Mini şi Aşkenag”. Acest pasaj a fost interpretat de către celebrul *gaon* (eminenţă, n.t.) Saddiah,

conducătorul spiritual al evreimii orientale în secolul al X-lea, drept o profeţie aplicabilă propriilor sale vremuri: Babilonul simboliza Califatul Bagdadului, iar aşkenazii care urmau să-l atace erau fie khazarii înşişi, fie vreun trib aliat cu ei. Drept care, spune Poliak{[I]}, nişte evrei khazari învăţaţi, care auziseră argumentele ingenioase ale gaonului, şi-au zis aşkenazi când au emigrat în Polonia. Asta nu dovedeşte nimic, în schimb sporeşte confuzia.

§ 8.2

Rezumând într-un paragraf laconic o controversă foarte veche şi aprigă, Raphael Patai scria{[II]}:

> Descoperirile antropologiei fizice arată că, spre deosebire de părerea răspândită, nu există o rasă evreiască. Măsurătorile antropometrice făcute pe grupe de evrei din multe părţi ale lumii arată că se deosebesc mult între ei în ceea ce priveşte toate caracteristicile fizice importante (indici antropometrici) – statură, greutate, culoare a pielii, indice cefalic, indice facial, grupa sangvină etc.

Într-adevăr aceasta este părerea acceptată astăzi de antropologi şi istorici. Mai mult decât atât, există un consens general că o comparaţie a indicilor cranieni, tipurilor sangvine etc., arată o asemănare mai mare între evrei şi naţiunea ariană care le este gazdă, decât între evreii stabiliţi în ţări diferite.

Şi totuşi, în mod paradoxal, credinţa populară că evreii, sau cel puţin anumite tipuri de evrei, se pot recunoaşte imediat ca atare, n-ar trebui exclusă în mod pripit – pentru simplul motiv că are o bază faptică în existenţa de fiecare zi. Dovezile antropologilor par să vină în contradicţie cu observaţiile obişnuite.

Pe de altă parte, înainte de a încerca să abordăm această aparentă contradicţie, nu ar fi inutil să cercetăm câteva mostre ale datelor pe care se bazează negarea de către antropologi a existenţei unei rase evreieşti. În primul rând, iată un citat din excelenta serie de broşuri despre *Chestiunea rasială în ştiinţa modernă* publicată de UNESCO. Autorul, profesorul Juan Comas, trage următoarea concluzie din

materialul oferit de statistici (sublinierile îi aparţin):

> Aşadar, în ciuda opiniei comune, poporul evreu este eterogen din punct de vedere rasial; migraţiile sale constante şi legăturile – voluntare sau altfel – cu cea mai mare varietate de naţiuni şi popoare au determinat un grad atât de înalt de corcire încât *aşa-zisul neam al lui Israel poate oferi exemple de trăsături specifice tuturor popoarelor*. Ca dovadă este suficient să comparăm evreul din Rotterdam – rubicond, solid, bine clădit – cu coreligionarul său din Salonic, să zicem, cu ochi strălucitori în mijlocul unei feţe bolnăvicioase şi cu un fizic numai pielea şi oasele şi manifestând o mare încordare nervoasă. De aici, în măsura în care ne pricepem, se poate afirma că evreii luaţi în ansamblu prezintă între ei un decalaj morfologic la fel de mare ca şi cel între membrii a două sau mai multe rase{III}.

Şi apoi trebuie să examinăm câteva din caracteristicile fizice pe care le folosesc drept criterii antropologii şi pe care se bazează concluziile lui Comas.

Unul dintre cele mai simple – şi după cum s-a dovedit, cele mai naive – dintre aceste criterii era statura corpului. În 1900, William Ripley scria în monumentala sa lucrare *The Races of Europe* („Rasele din Europa”): „Toţi evreii europeni sunt de statură mai mică decât cea normală; mai mult decât atât, în majoritatea cazurilor sunt pur şi simplu pitici”{IV}. Până la un punct avea dreptate în vremea aceea şi a dovedit-o cu statistici ample. Dar a avut inteligenţa să presupună că deficienţa de înălţime ar putea fi influenţată într-un fel sau altul de factori de mediu{V}. Unsprezece ani mai târziu, Maurice Fishberg a publicat cartea *The Jews – A Study of Race and Environment* („Evreii – un studiu al rasei şi mediului”) prima anchetă antropologică de acest gen scrisă în englezeşte. Ea a dezvăluit lucrul surprinzător că copiii imigranţilor evrei est-europeni în S.U.A. creşteau până la o înălţime medie de 167,9 cm în comparaţie cu cei 164,2 cm care constituia media staturii părinţilor lor – deci un spor de aproape un ţol şi jumătate (4 cm) în decursul unei singure generaţii{VI}. De atunci a ajuns un loc comun că descendenţii populaţiilor imigrante – evrei, italieni ori japonezi – sunt considerabil mai înalţi decât părinţii lor, fără doar şi poate datorită dietei lor ameliorate şi altor factori

ambientali.

Apoi Fishberg a făcut statistici comparând înălţimea medie a evreilor şi arienilor în Polonia, Austria, România, Ungaria ş.a.m.d. Rezultatul a fost din nou surprinzător. În general s-a descoperit că statura evreilor variază după statura populaţiei neevreeşti în mijlocul căreia trăiesc evreii. Ancheta a dovedit că acolo unde băştinaşii sunt înalţi şi evreii sunt înalţi, şi viceversa. Mai mult decât atât, în cadrul aceleiaşi naţiuni şi chiar al aceluiaşi oraş (Varşovia) înălţimea trupului evreilor şi arienilor variază după gradul de prosperitate al districtului{VII}. Asta nu înseamnă că ereditatea n-ar influenţa deloc înălţimea omului; dar ea este pe de o parte supraestimată, iar pe de altă parte modificată de influenţe înconjurătoare şi este nepotrivită ca criteriu rasial.

Iar acum ne putem îndrepta atenţia către măsurătorile craniene – pe vremuri foarte la modă în rândurile antropologilor, astăzi ele sunt socotite îndeobşte cam demodate. Şi aici putem întâlni acelaşi gen de concluzii trase de pe urma datelor: „O comparaţie a indicilor cefalici ai populaţiilor evreieşti şi neevreieşti din diverse ţări demonstrează o puternică asemănare între indicii celor două tipuri de populaţii în multe ţări, în schimb arată variaţii foarte mari când comparăm indicii cefalici ai populaţiilor evreieşti care locuiesc în ţări diferite. Aşadar, se impune concluzia că această trăsătură, în ciuda plasticităţii ei, indică o diversitate rasială a evreilor”{VIII}.

Trebuie remarcat că această diversitate este cea mai pronunţată între evreii sefarzi şi aşkenazi. În linii mari sefarzii sunt dolicocefali (cu capul lunguieţ), iar aşkenazii brahicefali (cu capul lătăreţ). Kutschera a văzut în această diferenţă o nouă dovadă a originii rasiale separate a evreilor khazari aşkenazi şi semiţi sefarzi. Dar tocmai am aflat că indicii dolicocefaliei sau brahicefaliei variază împreună cu cei ai naţiunilor gazdă – ceea ce infirmă în oarecare măsură argumentul.

Şi statisticile referitoare la alte trăsături fizice contrazic ideea unităţii rasiale. În general, evreii sunt bruni şi cu ochii negri. Dar cât de general este acest „în general”, când, după cum arată Comas, 49 la sută dintre evreii polonezi erau blonzi{IX} şi 54 la sută dintre şcolarii evrei din Austria aveau ochi albaştri?{X} E adevărat că Virchov{XI} a descoperit „doar” 32 la sută blonzi printre elevii evrei din Germania,

pe când proporţia arienilor blonzi era mai mare, dar asta nu arată decât că variaţia nu este absolută – aşa cum era de altfel şi de aşteptat.

Dovezile cele mai convingătoare până în zilele noastre provin din clasificarea după grupa sangvină. În ultima vreme s-au efectuat cercetări ample în acest domeniu, dar este suficient să dăm un singur exemplu cu un indicator deosebit de sensibil. Să citim chiar cuvintele lui Patai:

> În ceea ce priveşte tipul sangvin, grupele evreieşti prezintă diferenţe considerabile între ele şi asemănări substanţiale cu mediul arian. „Indicele biochimic" Hirzsfeld (A + AB) ÷ (B + AB) poate fi folosit pentru a exprima cel mai convenabil acest lucru. Iată câteva exemple tipice: evrei germani 2,74, germani arieni 2,63; evrei români 1,54, români arieni 1,55; evrei polonezi 1,94, polonezi arieni 1,55; evrei marocani 1,63; marocani arieni 1,63; evrei irakieni 1,22, irakieni arieni 1,37; evrei din Turkestan 0,97, arieni din Turkestan 0,99.{[XII]}

Această situaţie poate fi rezumată în două formule matematice:

$$1.\ Aa - Ea \{ Ea - Eb$$

şi

$$2.\ Aa - An \approx Ea - Eb$$

Adică, în linii mari, diferenţa din punctul de vedere al criteriilor antropologice între arieni (Aa) şi evrei (Ea) într-o ţară dată (a) este mai mică decât diferenţa dintre evreii din ţări diferite (şi b); iar diferenţa dintre arienii din ţările a şi b este asemănătoare cu diferenţa dintre evreii din ţările a şi b.

Mi se pare rezonabil să închei această secţiune a capitolului cu un nou citat din contribuţia lui Harry Shapiro la seria UNESCO – *The Jewish People: A Biological History* („Poporul evreu – o istorie biologică"){[XIII]}:

> Coeficientul ridicat de variaţie între diferitele populaţii evreieşti din punctul de vedere al caracteristicilor lor fizice, precum şi diversitatea

> frecvenţei genelor în grupele lor sangvine fac ca o clasificare rasială standard să devină o contradicţie în termeni. Căci deşi teoria modernă a raselor admite un oarecare grad de polimorfism sau de variaţie înlăuntrul unui grup rasial, ea nu permite să se identifice ca unul singur grupe vădit diferite, măsurate după criterii proprii de rasă. A face acest lucru ar însemna să reducem la inutilitate scopurile biologice ale clasificării rasiale şi întreaga procedură la arbitrar şi lipsă de sens. Din nefericire, acest subiect apare prea rar despărţit întru totul de considerente nebiologice şi în ciuda evidenţei continuă eforturile pe linia segregării evreilor, într-un fel sau altul, ca o entitate rasială distinctă.

§ 8.3

Dar cum a apărut acest fenomen-geamăn: diversitatea trăsăturilor somatice şi conformitatea cu naţiunea-gazdă? Răspunsul evident al geneticienilor este următorul: prin combinarea genelor (corcire, amestec rasial) îmbinată cu presiuni selective.

Fishberg scrie: „Acesta este într-adevăr elementul esenţial în antropologia evreilor: aparţin oare unei rase pure, modificată în măsură mai măre sau mai mică de influenţele ambientale? Sau sunt o sectă religioasă alcătuită din elemente rasiale dobândite prin prozelitism şi căsătorii mixte în cursul migraţiei lor în diverse părţi ale lumii?” Şi Fishberg nu lasă cititorilor nicio îndoială în privinţa răspunsului{[XIV]}:

> Începând de la dovezile şi tradiţiile biblice, s-ar părea că încă din prima perioadă de formare a tribului lui Israel evreii erau alcătuiţi din elemente rasiale diferite… în Asia Mică, Siria şi Palestina din timpul acela, găsim multe rase – amoriţii, care erau blonzi, dolicocefali şi înalţi; hitiţii, o rasă oacheşă, probabil de tip mongoloid; cuşiţii, o rasă negroidă; şi mulţi alţii. Evreii antici s-au încrucişat prin căsătorii mixte cu toţi aceştia, după cum reiese din multe pasaje ale Bibliei.

Oricât de mult tunau şi fulgerau proorocii împotriva celor care „se însurau cu fiicele unui zeu străin”, totuşi israeliţii nu puteau fi opriţi de la acest amestec şi conducătorii lor erau cei dintâi care dădeau un

exemplu prost. Până şi primul lor patriarh, Abraham, a coabitat cu Agar, care era egipteancă; Iosif s-a însurat cu Asenata, care era nu numai egipteancă, dar şi fiică de preot; Moise a luat-o de nevastă pe Zippora, care era midianită; Samson, eroul evreilor, era filistin; mama regelui David era moabită, iar David însuşi s-a însurat cu o prinţesă din Gheşur; cât despre regele Solomon (a cărui mamă era hitită), „afară de fata lui Faraon a iubit şi alte multe femei străine: moabite, amonite, idomeene, sidoniene, hitite…”{[xv]}.

Şi tot aşa mai departe ne spune această cronică de scandal. De asemenea Biblia ne lămureşte că exemplul regesc era imitat de mulţi bărbaţi, atât de neam mare, cât şi din popor. Şi pe urmă, interdicţia biblică de a te căsători cu arieni le scăpa de la captivitate pe femeile prinse în vreme de război – şi numărul lor era destul de mare. Robia Babilonului nu a îmbunătăţit puritatea rasială. Până şi membri ai familiilor de preoţi s-au însurat cu ariene. Cu alte cuvinte, la începutul diasporei, israeliţii erau deja o rasă foarte amestecată, profund hibridă. Fireşte că tot astfel erau cele mai multe naţiuni istorice şi nu ar fi nevoie să mai subliniem acest aspect dacă n-ar persista mitul că tribul biblic şi-a păstrat puritatea rasială în decursul veacurilor.

Altă sursă importantă de amestec de sânge îl constituia numărul mare de oameni de rasele cele mai variate, convertiţi la iudaism. Dovezi ale zelului evreilor timpurii de a-şi face prozeliţi ni le oferă falaşii negri din Etiopia, evreii chinezi din Kai-Feng, care arată ca oricare alţi chinezi, evreii yemeniţi, cu feţele măslinii foarte oacheşe, triburile de berberi evrei din Sahara, care arată ca şi tuaregii şi aşa mai departe, până la cel dintâi exemplu pe care l-am avut: khazarii.

Mai aproape de căminul lor, prozelitismul evreilor a atins culmea, în limitele Imperiului roman, între epoca de decădere a statului evreiesc şi apariţia creştinismului. Multe familii patriciene din Italia au fost convertite, precum şi familia regală care stăpânea provincia Adiabene. Filon din Alexandria vorbeşte despre numeroşi oameni convertiţi în Grecia; Flavius Iosephus relatează că o mare parte din populaţia Antiohiei a trecut la iudaism; Sfântul Apostol Pavel a întâlnit în călătoriile sale tot soiul de prozeliţi, aproape pretutindeni, de la Atena până în Asia Mică. Istoricul evreu Th. Reinach scria: „fervoarea prozelitismului constituia într-adevăr una din cele mai

specifice trăsături ale iudaismului în epoca greco-romană, trăsătură pe care nu a mai avut-o niciodată într-o măsură atât de mare nici înaintea acestei epoci, nici ulterior… Nu încape îndoială că în felul acesta iudaismul a izbutit să convertească multă lume în primele două sau trei secole… Sporirea uriaşă a naţiunii evreieşti în Egipt, Cipru şi Cyrene nu se poate explica fără să presupunem şi o infuzie abundentă de sânge arian. Prozelitismul domina în egală măsură păturile de sus şi de jos ale societarii”{XVI}.

Dezvoltarea creştinismului a încetinit ritmul amestecului rasial, iar ghetoul i-a pus capăt o vreme; dar înainte ca regulile ghetoului să se fi aplicat cu stricteţe în secolul al XVI-lea, procesul încă a mai continuat. Lucrul acesta ni-l arată repetarea neîncetată a interdicţiilor ecleziastice împotriva căsătoriilor mixte – de exemplu de către Conciliul de la Toledo, din 589; Conciliul de la Roma, din anul 743; primul şi al doilea Conciliu Lateran din 1123 şi respectiv 1139; edictul regelui Ladislau II al Ungariei din anul 1092. Că toate aceste prohibiţii aveau doar un efect parţial ne-o arată, de pildă, raportul arhiepiscopului ungur Robert von Grain adresat Papei în 1229, prin care se plângea că multe creştine sunt măritate cu evrei şi că în decurs de numai câţiva ani biserica a pierdut în felul acesta „multe mii de creştini”{XVII}.

Singura barieră eficace o alcătuiau zidurile ghetoului. Ori de câte ori acestea se prăbuşeau reîncepeau căsătoriile mixte.

Ritmul lor s-a accelerat în atare măsură încât, în Germania) între 1921 şi 1925, din 100 de căsătorii ale evreilor, 42 erau mixte{XVIII}.

Cât despre sefarzi – aşa numiţii evrei „adevăraţi” – şederea lor în Spania vreme de mai bine de un mileniu a lăsat urme neşterse, atât asupra lor, cât şi asupra gazdelor lor. Iată ce scrie Arnold Toynbee:

> Avem toate motivele să credem că în Spania şi Portugalia de astăzi, există o cantitate destul de mare de sânge de-al acestor oameni convertiţi la iudaism în vinele ibericilor, în special în păturile de sus şi mijlocii ale societăţii. Şi totuşi, dacă i s-ar înfăţişa mostre de spanioli şi portughezi vii, aparţinând acestor clase, i-ar veni greu până şi celui mai pătrunzător psihanalist să detecteze care dintre ei a avut strămoşi evrei.{XIX}

Procesul a acţionat şi într-un sens şi în celălalt. După masacrele din 1391 şi 1411, care au bântuit întreaga peninsulă, peste 100.000 de evrei au acceptat botezul – şi aprecierea estimativă este modestă. Şi totuşi, o proporţie însemnată de evrei a continuat să practice în secret mozaismul. Aceşti „evrei criptici” numiţi *marranos*, au prosperat, s-au înălţat către poziţii însemnate la curte precum şi în ierarhia ecleziastică şi au contractat căsătorii mixte cu aristocraţia. După expulzarea din Spania (1492) şi din Portugalia (1497) a tuturor evreilor „nepocăiţi”, aceşti *marranos* erau priviţi cu tot mai multă suspiciune; mulţi dintre ei au fost arşi de Inchiziţie şi majoritatea au emigrat în secolul al XVI-lea în ţările de pe coastele Mediteranei în Olanda, Anglia şi Franţa. Aflându-se din nou în siguranţă, ei au revenit pe faţă la credinţa lor şi, împreună cu cei expulzaţi în perioada 1492–1497, au întemeiat noile comunităţi sefarde din ţările respective.

Aşadar, observaţia lui Toynbee despre ascendenţa hibridă a păturilor superioare ale societăţii spaniole, se aplică, *mutatis mutandis*, şi comunităţilor sefarde din Europa occidentală. Părinţii lui Spinoza erau *marranos* portughezi, emigranţi la Amsterdam. Vechile familii evreieşti din Anglia, sosite aici mult înainte de afluxul din răsărit din secolul trecut, – familiile Montefiore, Lousada, Montague, Avigdor, Sutro, Sassoon ş.a.m.d. – toate se trăgeau din acelaşi amestec iberic şi nu pot revendica o origine rasială pură după cum n-o pot revendica nici aşkenazii – sau evreii numiţi Davis, Harris, Phillips sau Hart.

Un aspect dureros prin repetarea lui era amestecul de sânge prin viol. Şi acesta are o istorie îndelungată, care începe în Palestina. De exemplu ni se spune că un oarecare Iuda Ben Ezekial s-a împotrivit la căsătoria fiului său cu o femeie care nu era „din seminţia lui Abraham”, drept care, prietenul său Ulla a remarcat: „De unde ştim noi aşa de sigur că nu coborâm şi noi din păgânii care le-au siluit pe fetele Sionului la asediul Ierusalimului?”{[xx]}

Violul şi prada (cantitatea acesteia din urmă fiind adeseori stabilită dinainte) erau socotite un drept firesc al unei armate cuceritoare.

Există şi o tradiţie străveche, înregistrată de Graetz, care atribuie originea primelor aşezări evreieşti din Germania unui episod ce ne

aminteşte de răpirea Sabinelor. Conform acestei tradiţii, o unitate de războinici germanici – vangioni –, care luptaseră cu legiunile romane în Palestina, aleseseră din hoarda imensă de prizonieri evrei pe cele mai frumoase femei, le aduseseră la cantonamentele lor de pe malurile Rinului şi Mainului şi le siliseră să le îndeplinească poftele. Copiii astfel zămisliţi din părinţi evrei şi germani au fost crescuţi de mamele lor după credinţa evreiască, întrucât taţii nu-şi băteau capul cu ei. Tocmai despre aceşti copii se spune că ar fi întemeiat primele comunităţi evreieşti între Worms şi Maienţa{[xxi]}.

În Europa răsăriteană, violul era încă şi mai răspândit. Îl vom cita din nou pe Fishberg:

> O asemenea infuzie violentă de sânge arian în vinele turmei lui Israel, a fost deosebit de frecventă în ţările slave. Una din metodele preferate ale cazacilor de a stoarce bani de la evrei era luarea unui număr mare de prizonieri întrucât ştiau prea bine că evreii îi vor răscumpăra. Că femeile astfel răscumpărate erau siluite de triburile acestea semisălbatice nu mai încape îndoială. De fapt, la sesiunea sa din iarna anului 1650 „Consiliul celor patru ţări" a trebuit să ia act de bietele femei şi de copiii născuţi de ele din taţi cazaci în cursul captivităţii şi astfel să pună din nou ordine în viaţa de familie şi socială a evreilor. Lucruri la fel de scandaloase… au mai suferit evreicele din Rusia şi în cursul pogromurilor din 1903–1905.{[xxii]}

§ 8.4

Şi totuşi – ca să revenim la paradoxul discutat mai înainte – mulţi oameni care nu sunt nici rasişti, nici antisemiţi, sunt convinşi de capacitatea lor de a recunoaşte un evreu dintr-o privire. Dar cum e posibil acest lucru din moment ce evreii sunt o gloată atât de hibridă cum îi arată istoria şi antropologia?

După impresia mea, răspunsul l-a dat parţial Ernest Renan în 1883: *„Il n'y a pas un type juif, il y a des types juifs"*{[xxiii]}. (Nu există un singur tip de evreu, ci există mai multe tipuri de evrei – n.t.). Tipul de evreu care poate fi recunoscut „dintr-o ochire" este un anumit tip, dintre multe altele. Dar din cele 14 milioane de evrei numai o fracţiune neînsemnată aparţine acestui tip, iar cei care par să-l constituie nu

sunt neapărat evrei sau cel puţin nu întotdeauna. Una din trăsăturile cele mai proeminente – vorbind şi literal şi metaforic – despre care se spune că ar caracteriza acest anume tip, o constituie nasul, descris de epitete ca: semit, acvilin, coroiat sau „vulturesc” (în franceză, *bec d’aigle)*. Dar, lucru surprinzător, studiind 2.836 de evrei din oraşul New York, Fishberg nu a găsit nas coroiat decât la 14 la sută dintre ei, adică la 1 din 7; în schimb 57 la sută aveau nasul drept, 20 la sută nasul cârn şi 6,5 la sută „nasul turtit sau lătăreţ”{[xxiv]}.

Rezultate similare au raportat şi alţi antropologi cu privire la nasul semit în Polonia şi Ucraina{[xxv]}. Mai mult decât atât, printre adevăraţii semiţi – cum ar fi beduinii puri, necorciţi, această formă de nas *nu apare mai deloc*{[xxvi]}. Pe de altă parte, această formă „se întâlneşte foarte adesea printre diversele triburi din Caucaz, precum şi în Asia Mică”. Printre rasele indigene din această regiune (cum ar fi armenii, georgienii, oseţii, lezghienii, aisorii, precum şi sirienii) nasul acvilin constituie regula şi nu excepţia. Şi printre populaţiile ţărilor mediteraneene ale Europei: – greci, italieni, francezi, spanioli şi portughezi – nasul acvilin se întâlneşte mai frecvent decât printre evreii din Europa răsăriteană. De asemenea, indienii din America de Nord au adeseori nasuri „evreieşti”{[xxvii]}.

Deci, nasul în sine nu poate constitui o călăuză infailibilă pentru identificare. Numai o minoritate a evreilor – un anumit tip de evrei – par să aibă nasul convex, pe care-l întâlnim şi la multe alte grupuri etnice. Şi totuşi intuiţia ne spune că statisticile antropologilor trebuie să conţină o eroare sau alta. O soluţie ingenioasă a acestei şarade ne-au sugerat-o Beddoe şi Jacobs, care au susţinut că „nasul evreiesc” nu trebuie neapărat să aibă un profil convex, ci se prea poate să dea impresia de „coroiat” din pricina unei „retrageri” a aripilor, o răsucire spre înăuntru a nărilor.

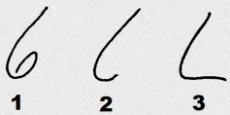

Pentru a-şi dovedi afirmaţia că această conformaţie a nărilor dă iluzia de încovoiere, Jacobs îşi invită cititorii: „faceţi cifra şase cu o

coadă mai lungă (figura 1); şi acum dacă îndepărtaţi răsucirea ca în figura 2, dispare cea mai mare parte «a specificului evreiesc»; acesta se elimină cu totul dacă încercăm să continuăm orizontal linia de jos, ca în figura 3.” Citându-l pe Jacobs, Ripley comentează: „Uitaţi ce transformare! Nasul evreiesc a devenit, fără doar şi poate, nas roman. Şi atunci ce am dovedit? Că există în realitate fenomenul numit nas evreiesc, chiar dacă este constituit cu totul altfel decât în premisa noastră iniţială (criteriul convexităţii – n.a.)”{[xxviii]}.

Dar oare există? Figura 1 poate perfect să reprezinte un nas de italian sau grec sau spaniol sau armean ori de piele roşie cu tot cu „conformaţia nărilor”. Că este evreiesc şi nu de piele roşie, armean etc. deducem – dintr-o ochire – din contextul celorlalte trăsături, inclusiv expresia, comportamentul, îmbrăcămintea. Nu este un proces de analiză logică, ci mai degrabă de natura percepţiei psihologice a filosofiei *Gestalt*, surprinderea unei configuraţii în ansamblu.

Consideraţii similare se aplică fiecăreia dintre trăsăturile feţii socotită a fi tipic evreiască: „buze senzuale”; „păr negru, ondulat sau creţ”; „ochi melancolici sau vicleni sau bulbucaţi sau oblici (mongoli)” ş.a.m.d. Luate separat, trăsăturile fac parte din fondul comun al naţiunilor celor mai diferite; puse la un loc, ca un portret robot, ele se combină într-un prototip – o vom spune încă o dată – *al unui anumit* tip de evreu, de origine est-europeană, acel tip cu care ne-am familiarizat. Dar portretul nostru robot *nu* se potriveşte altor tipuri de evrei, cum ar fi sefarzii (inclusiv descendenţii lor foarte anglicizaţi din Marea Britanie); şi nici tipului slav din Europa centrală, nici celui blond, teutonic, nici celui cu ochii oblici, mongoloizi şi nici tipurilor negroide, cu părul creţ.

Şi iarăşi, nu putem fi siguri că recunoaştem cu certitudine nici măcar acest prototip limitat. Colecţia de portrete publicate de Fishberg sau de Ripley poate fi folosită pentru un joc de recunoaştere, dacă acoperi legenda care spune că cel fotografiat este evreu sau arian. Acelaşi joc îl putem practica pe terasa unei cafenele, oriunde pe ţărmul Mediteranei. Fără doar şi poate va rămâne neconcludent pentru că nu ai posibilitatea să te duci la persoana supusă experienţei şi s-o întrebi de ce religie este; dar dacă joci acest joc în societate, te va surprinde cu siguranţă proporţia dezacordului dintre verdictele

observatorilor. De altfel şi sugestia îşi joacă rolul ei: „Ştiai că Harold e evreu?” „Nu, dar acum că ai pomenit de asta, fireşte că-mi dau seama”. „Ştiai că (cutare sau cutare) familie regală are sânge evreiesc?” „Nu, dar acum că-mi spui…” În cartea lui Hutchinson *Races of Mankind* („Rasele omenirii”), există o poză a trei gheişe cu legenda: *„Japoneze cu fizionomie evreiască”*. De îndată ce citeşti legenda începi să te gândeşti: „Fireşte! Cum de nu mi-am dat seama de la început?” Şi după ce te joci o vreme în felul ăsta, începi să vezi trăsături evreieşti – sau khazare – peste tot.

§ 8.5

O altă sursă de confuzii este dificultatea extremă de a separa caracteristicile ereditare de cele determinate de către cadrul social şi alţi factori ambientali.

Am întâlnit această problemă când am discutat statura corpului, ca un pretins criteriu rasial; dar influenţa factorilor sociali asupra fizionomiei, comportării, vorbirii, gesturilor şi costumului acţionează pe căi mai subtile şi mai complexe, în rotunjirea portretului robot al evreului. Dintre aceşti factori cel mai evident îl constituie îmbrăcămintea (plus pieptănătura).

Luaţi orice persoană, puneţi-i perciuni lungi şi răsuciţi, o tichie în cap, o pălărie neagră cu boruri largi şi un caftan lung negru, şi imediat veţi recunoaşte dintr-o ochire tipul standard de evreu; oricare va fi conformaţia nărilor, persoana va avea înfăţişare de evreu. Există alţi indicatori mai puţin drastici printre preferinţele vestimentare ale anumitor tipuri de evrei din anumite clase sociale, care se combină cu accentul şi manierismele din vorbire, cu gesticulaţia şi cu comportamentul social.

Poate că ar fi binevenită o diversiune: să-i lăsăm o clipă la o parte pe evrei şi să-l ascultăm pe un scriitor francez prezentându-ne felul cum compatrioţii săi îl recunosc „dintr-o privire” pe englez. Pe lângă calitatea sa de scriitor eminent, Michel Leiris este directorul programului de cercetări de la *Centre National de la Recherche Scientifique* şi membru în conducerea *Muzeului Omul:*

„Este… absurd să vorbeşti despre o «rasă», englezească sau măcar să-i consideri pe englezi ca aparţinând rasei «nordice». În realitate istoria ne învaţă că aidoma tuturor popoarelor Europei, englezii au ajuns, ceea ce sunt prin contribuţiile succesive ale unor popoare diferite. Anglia este o ţaţă celtică, parţial colonizată de valuri succesive de saxoni, danezi şi de normanzi din Franţa, cu un oarecare adaos de romanitate începând din epoca lui Cezar. Mai mult decât atât, în timp ce pe un englez îl poţi identifica după felul de a se îmbrăca sau chiar după comportare, este imposibil să-l declari englez pur şi simplu după înfăţişarea lui fizică. Printre englezi, ca şi printre alţi europeni, există şi blonzi şi bruneţi, şi oameni înalţi şi alţii scunzi, şi dolicocefali şi brahicefali. Se poate susţine că pe un englez îl putem recunoaşte uşor după anumite caracteristici exterioare care-i conferă o «înfăţişare» distinctă: gesturile reţinute (spre deosebire de gesticulaţia convenţională a meridionalului), mersul şi expresia feţei, toate exprimând ceea ce includem de obicei în termenul destul de vag de «flegmă». Totuşi, oricine ar ridica această pretenţie, ar putea fi prins în greşeală în multe cazuri, căci nu toţi englezii arată astfel şi chiar dacă sunt trăsături ale englezului tipic, rămâne încă faptul că aceste caracteristici exterioare nu constituie «fizicul» său în adevăratul sens al cuvântului: atitudinile corporale, mişcările, expresiile feţei intră în categoria comportamentelor, şi fiind deprinderi determinate de cadrul social al subiectului, ele ţin de cultură şi nu de «natură». Mai mult decât atât, deşi ele pot fi considerate cu largheţe «trăsături.., de fapt nu caracterizează o întreagă naţiune, ci un anumit grup social din cadrul ei, aşa că nu pot fi incluse printre semnele distinctive ale rasei.”{[xxix]}

Pe de altă parte, când Leiris zice că expresiile feţei nu constituie „fizicul”, ci „intră în categoria comportamentelor”, el pare să treacă prea uşor peste faptul că şi comportamentul poate modifica trăsăturile indivizilor şi deci îşi poate pune amprenta pe „fizicul” lor. E suficient să ne gândim la anumite trăsături tipice din fizionomiile cabotinilor îmbătrâniţi, ale preoţilor celibatari, ale militarilor de carieră, ale deţinuţilor care ispăşesc pedepse îndelungate, ale marinarilor, fermierilor ş.a.m.d.

Modul lor de viaţă le afectează nu numai expresia feţei, ci şi trăsăturile fizice, creând astfel impresia greşită că aceste trăsături sunt

de obârşie ereditară sau „rasială”[74].

Mi-aş permite să adaug o observaţie personală: în cursul unor vizite făcute în Statele Unite mi-am întâlnit prieteni din tinereţe, care emigraseră din Europa centrală înaintea celui de-al doilea război mondial şi pe care nu-i mai văzusem de 30 sau 40 de ani. De fiecare dată m-a uluit aceeaşi constatare: nu numai că se îmbrăcau, vorbeau, mâncau şi se purtau americăneşte, dar dobândiseră şi o fizionomie americană. Mi-e imposibil să descriu această schimbare, cu excepţia faptului că este legată de un fel de lăţire a fălcilor şi de ceva special din ochi şi din jurul ochilor. (Un prieten antropolog punea deformarea fălcilor pe seama folosirii mai intense a musculaturii mandibulei în rostirea americanei, iar expresia ochilor pe seama reflectării luptei crunte pentru existenţă, având drept efect o predispoziţie, la ulcer duodenal.)

Mi-a făcut plăcere să descopăr că impresia nu se datora unor simple născociri ale închipuirii mele – căci Fishberg, scriind în 1900, făcea o observaţie asemănătoare:

> „…Expresia feţei se schimbă foarte uşor sub influenţa schimbărilor de mediu social. Am observat o asemenea prefacere rapidă printre cei ce imigrează în Statele Unite… Noua fizionomie iese cel mai uşor în evidenţă când unii dintre aceşti imigranţi se întorc în ţara de baştină… Această realitate oferă o dovadă excelentă în sensul că elementele sociale în mijlocul cărora se mişcă un individ exercită o înrâurire profundă asupra trăsăturilor sale fizice”{[xxx]}.

Statele Unite, denumite în mod proverbial prin metafora „creuzetul naţiunilor”, par să genereze o fizionomie americană, un fenotip mai mult sau mai puţin standardizat care rezultă dintr-o gamă largă de genotipuri. Până şi chinezii şi japonezii puri, necorciţi, din SUA par să fie afectaţi într-o oarecare măsură de acest proces. Sau, în orice caz,

---

[74] În eseul său intitulat *Caracteristici englezeşti*, filosoful american R. W. Emerson scria: „Orice sectă religioasă are fizionomia sa. Metodiştii au căpătat un anumit tip, quakerii altul, maicile altă faţă. Un englez ţi-l arată cu degetul pe neconformist după maniere. Meseriile şi profesiile îşi imprimă propriile trăsături pe chipuri şi forme.”

adeseori poţi recunoaşte „dintr-o ochire” o figură de american, indiferent de îmbrăcăminte şi felul de a vorbi şi indiferent de ascendenţa italiană, poloneză ori germană a persoanei.

§ 8.6

În orice discuţie referitoare la moştenirea biologică şi socială a evreilor, umbra ghetoului nu poate să nu-şi păstreze proporţii imense. Evreii din Europa şi America şi chiar şi din Africa de Nord sunt copiii ghetoului la o distanţă de cel mult patru sau cinci generaţii. Oricare ar fi obârşia lor geografică, înlăuntrul zidurilor ghetoului au trăit pretutindeni cam în aceiaşi mediu, supuşi fiind, vreme de mai multe secole, aceloraşi influenţe formatoare şi deformatoare.

Din punctul de vedere al geneticianului, putem distinge trei asemenea influenţe majore: endogamia, abaterea genetică, selecţia.

Se prea poate ca, într-o altă perioadă, *endogamia* să fi jucat un rol la fel de mare ca şi opusul ei, hibridizarea, în istoria rasială a evreilor. Din vremurile biblice până în era segregaţiei forţate, şi din nou în epoca modernă, amestecul de sânge *(miscegenaţie)* a constituit tendinţa dominantă. Între cele două epoci au trecut trei până la cinci secole (aceasta diferind de la o ţară la alta) de izolare şi endogamie – atât în sensul strict al căsătoriilor consangvine, cât şi în sensul mai larg al endogamiei în cadrul unui mic grup supus segregaţiei. Endogamia poartă în sine primejdia aducerii laolaltă a unor gene dăunătoare recesive, precum şi cea de a le permite să dea rezultate. Incidenţa ridicată a cretinismului congenital în rândurile evreilor este cunoscută de multă vreme{[xxxi]} şi, după toate probabilităţile, a fost rezultatul prelungirii endogamiei – şi nu o particularitate rasială semită, aşa cum au afirmat unii antropologi. Deformaţiile mintale şi fizice sunt vizibil mai frecvente în satele izolate din Alpi, unde pe majoritatea pietrelor de mormânt din cimitir citeşti doar cinci-şase nume de familie. Şi totuşi nu e vorba de niciun Cohen sau Levy printre ele.

Pe de altă parte endogamia sau încrucişarea selectivă poate produce şi cai de curse campioni, printr-o combinare favorabilă a genelor. Poate că ea a contribuit la naşterea atât a cretinilor, cât şi a

geniilor printre copiii ghetoului. Această idee ne aminteşte una din vorbele memorabile ale lui Chaim Weizmann: „Evreii seamănă cu alţi oameni şi chiar într-o măsură mai mare.” Dar genetica nu ne poate oferi prea multe informaţii în acest domeniu.

Un alt proces care se prea poate să fi afectat profund pe oamenii ghetoului îl constituie *„abaterea genetică”* (cunoscută şi sub numele de efectul Sewall Wright). El se referă la pierderea trăsăturilor ereditare în cadrul unor populaţii mici, izolate, fie din cauză că întâmplător niciunul dintre membrii ei fondatori nu a avut genele corespunzătoare, fie din cauză că numai câţiva le-au avut, fără însă a le transmite generaţiei următoare. Aşadar, abaterea genetică poate aduce transformări considerabile în caracteristicile ereditare ale comunităţilor restrânse.

Presiunile selective care au acţionat înlăuntrul zidurilor ghetourilor trebuie să fi avut o intensitate rar întâlnită în istorie. Pe de o parte, întrucât evreii nu aveau voie să se ocupe de agricultură, ei s-au urbanizat cu totul, s-au concentrat în oraşe sau *ştetl*-uri care au devenit din ce în ce mai suprapopulate. Drept rezultat, ca să-l citäm pe Shapiro, „epidemiile devastatoare care au bântuit oraşele şi târgurile medievale, aveau să ajungă în cele din urmă mult mai selective în rândurile populaţiilor evreieşti decât ale altora, cu timpul înarmându-i pe evrei cu o imunitate mereu sporită… Aşa că descendenţii lor moderni aveau să reprezinte pe supravieţuitorii unui proces selectiv riguros şi specific”{[xxxii]}. Shapiro crede că aceasta poate explica raritatea tuberculozei în rândurile evreilor şi longevitatea lor relativă (ilustrată pe larg de statisticile adunate de Fishberg).

Presiunile ostile care înconjurau ghetoul mergeau de la dispreţ glacial până la acte de violenţă sporadice sau la pogromuri organizate. Mai multe secole de trai în aceste condiţii nu puteau să nu favorizeze supravieţuirea evreilor cei mai buni de gură, supuşi şi înzestraţi cu mintea cea mai elastică: cu alte cuvinte, tipul de evreu de ghetou. Dacă asemenea trăsături psihologice pornesc de la înclinaţiile ereditare asupra cărora acţionează procesul selectiv sau sunt transmise de moştenirea socială prin condiţionarea din vremea copilăriei – aceasta rămâne o chestiune încă aprig disputată de antropologi. Nu

ştim nici măcar în ce măsură un înalt „coeficient de inteligenţă” (IQ) se poate atribui eredităţii şi în ce măsură mediului social. Să luăm de exemplu cumpătarea, abstinenţa de la alcool, pe vremuri proverbială la evrei, pe care unele autorităţi în materie de alcoolism o considerau o trăsătură specifică rasei{[xxxiii]}. Dar noi o putem interpreta la fel de bine ca un alt aspect moştenit de la ghetou, rămăşiţa inconştientă a vieţii, vreme de secole, în condiţiile atât de precare încât reducerea vigilenţei devenea un pericol; evreul cu steaua lui David pe spinare trebuia să rămână veşnic treaz şi prudent, să observe cu dispreţ şi amuzament nebuniile „*goi*-ului beat”. Repulsia faţă de alcool şi alte forme de dezmăţ au fost inoculate de părinţi copiilor în decursul unor generaţii succesive, până când amintirile ghetoului s-au estompat şi, odată cu asimilarea treptată, în special în ţările anglo-saxone, consumul de alcool a crescut din ce în ce mai mult. Aşadar, abstinenţa, ca şi multe alte caracteristici ale evreilor, s-a dovedit a fi în ultimă instanţă o chestiune de moştenire socială şi nu biologică.

În sfârşit, mai există şi un alt proces evolutiv – selecţia sexuală – care se prea poate să fi contribuit la generarea trăsăturilor pe care am ajuns să le considerăm tipic evreieşti. S-ar părea că Ripley a fost primul care a sugerat această idee (în pasajul următor, sublinierile îi aparţin):

> „Evreul este fundamental corcit pe linia *descendenţei rasiale;* pe de altă parte el este moştenitorul legitim al întregului iudaism ca chestiune de *alegere*… Aceasta a afectat fiecare amănunt al vieţii lui. Atunci cum să nu fi reacţionat şi asupra idealului său de frumuseţe fizică? Şi cum să nu fi influenţat preferinţele sexuale ale evreilor, cum să nu fi determinat alegerea lor în materie de căsătorie? Astfel rezultatele acestei alegeri s-au accentuat prin ereditate”{[xxxiv]}.

Ripley nu a cercetat „idealul de frumuseţe fizică” al ghetoului. A făcut-o în schimb Fishberg şi a ajuns la o sugestie atrăgătoare: „Pentru evreul foarte habotnic din Europa orientală, o persoană puternică şi musculoasă este un Esau. Idealul unui fiu al lui Iacob era în veacurile dinainte de mijlocul secolului al XIX-lea, «un tânăr îngrijit»{[xxxv]}. Acesta era un tinerel firav, anemic, mlădios, cu o expresie

melancolică, tot numai creier, fără pic de muşchi. Dar, continua el, în Europa Occidentală şi în America se manifestă astăzi o puternică tendinţă în direcţie opusă. Mulţi evrei sunt mândri că nu arată a evrei. Judecând după acest aspect, trebuie să recunoaştem că aşa-zisa «înfăţişare evreiască» nu are perspective prea strălucite.”{xxxvi}

Şi, am putea adăuga, cel mai puţin în rândurile tinerilor din Israel.

REZUMAT

În Partea întâi a cărţii am încercat să urmăresc istoria Imperiului khazar pe baza firavelor izvoare ce ni s-au păstrat.

În Partea a doua, capitolele V-VII am strâns laolaltă documentarea istorică ce arată că majoritatea evreimii orientale – şi deci a evreimii mondiale – este de origine khazaro-turcică, mai degrabă decât semită.

În acest ultim capitol am încercat să arăt că dovezile oferite de antropologie merg mână în mână cu cele istorice în respingerea credinţei foarte răspândite într-o rasă evreiască coborâtă din tribul biblic.

Din punctul de vedere al antropologului, două grupuri de fapte militează împotriva acestei credinţe: marea *diversitate* a evreilor din punctul de vedere al caracteristicilor fizice şi *asemănarea* lor cu populaţia ariană în mijlocul căreia trăiesc. Ambele realităţi sunt oglindite de statisticile referitoare la înălţimea trupului, indicele cranian, grupele sangvine, culoarea părului şi ochilor etc. Oricare dintre aceste criterii antropologice l-am lua drept indicator, el ne va arăta o asemănare mai mare între evrei şi naţiunea ariană gazdă decât între evreii care trăiesc în ţări diferite. Pentru a rezuma această situaţie, am sugerat două formule:

$$Aa - Ea < Ea - Eb$$

şi

$$Aa - Ab \approx Ea - Eb$$

(în care E = evrei, A = arieni).

Explicaţia evidentă pe plan biologic a ambelor fenomene o constituie fără doar şi poate încrucişarea *(miscegenaţia)*, care a îmbrăcat forme diferite în situaţii istorice diferite: căsătorii mixte, prozelitism pe scară mare, violul ca însoţitor constant (legalizat sau tolerat) al războiului şi, în sfârşit, pogromurile.

Credinţa că în pofida acestor date statistice, ar exista un tip evreiesc uşor de recunoscut se bazează în mare măsură – deşi nu în întregime, pe diverse concepţii greşite. Ea nu ţine seamă de faptul că

trăsăturile socotite tipic evreieşti în comparaţie cu popoarele nordice încetează să mai iasă în evidenţă într-un mediu mediteranean; de asemenea ea pare să ignore impactul mediului social asupra fizicului şi înfăţişării individuale; mai mult decât atât, ea confundă moştenirea biologică cu cea socială.

Şi totuşi există anumite trăsături ereditare ce caracterizează un anumit tip de evreu contemporan. În lumina geneticii demografice moderne, acestea pot fi atribuite în mare măsură proceselor care au operat vreme de mai multe secole în condiţiile de segregaţie a ghetoului: endogamia, abaterea genetică, presiunile selective. Acestea din urmă operează în mai multe feluri: prin selecţie naturală (de exemplu prin epidemii), prin selecţie sexuală şi, mai puţin sigur, prin selecţia trăsăturilor de caracter ce favorizează supravieţuirea înlăuntrul zidurilor ghetoului.

Pe lângă acestea, ereditatea socială, prin condiţionarea în cursul copilăriei, a acţionat ca un puternic factor de formare dar şi de deformare.

Fiecare din aceste procese şi-a adus partea sa de contribuţie la generarea „tipului de ghetou". În perioada post-ghetou acesta s-a diluat treptat. Cât despre compoziţia genetică şi înfăţişarea fizică a populaţiei majoritare din epoca pre-ghetou, nu ştim mai nimic. În cadrul concepţiei prezentate în cartea de faţă, această „majoritate originară" era predominant turcică, amestecată într-o măsură necunoscută cu elemente palestiniene străvechi, precum şi altele. Şi nici nu avem putinţa să spunem care dintre aşa-zisele trăsături tipice, cum ar fi „nasul evreiesc", constituie produsul selecţiei naturale dinlăuntrul ghetoului sau o manifestare a unei anumite gene tribale „persistente". Întrucât „răsucirea nărilor" este frecventă în rândurile popoarelor din Caucaz şi rară printre beduinii semiţi, avem un indicator în plus care subliniază rolul dominant jucat de „al treisprezecelea trib" în istoria biologică a evreilor.

ANEXE

I Notă asupra ortografiei
II Notă asupra izvoarelor
III „Corespondenta khazară”
IV Câteva implicaţii: Israelul şi diaspora

Anexa I
NOTĂ ASUPRA ORTOGRAFIEI

În cartea de faţă ortografia este în mod consecvent inconsecventă. Este consecventă prin faptul că, oriunde am citat pe alţi autori, le-am păstrat propria ortografiere a numelor proprii (ce altceva poţi face?); aceasta a dus la aparenta inconsecvenţă a grafiei diferite pentru aceeaşi persoană, acelaşi oraş ori acelaşi trib în pasaje diferite. De aici kazar, khazar, chazar, cliozar, chozr etc.; la fel Ibn Fadlan şi ibn-Fadlan; Al Masudi şi al-Masudi.

Cât despre propriul meu text am adoptat acea ortografie, care mi s-a părut mai puţin uimitoare sau derutantă pentru cititorii de limbă engleză care întâmplător nu sunt orientalişti de profesie.

T.E. Lawrence a fost un orientalist strălucit, dar era la fel de necruţător în materie de ortografie ca şi în atacarea garnizoanelor turceşti. Fratele său, A. W. Lawrence a explicat aceasta în prefaţa sa la *Seven Pillars of Wisdom* („Cei şapte stâlpi ai înţelepciunii”);

> Ortografia numelor arabe variază în mare măsură în toate ediţiile şi eu n-am făcut niciun fel de modificări. Trebuie explicat că în arabă nu se recunosc decât trei vocale şi că unele dintre consoane nu au echivalente în engleză. În anii din urmă practica obişnuită a orientaliştilor a fost să adopte unul dintre diferitele seturi de semne convenţionale pentru litere şi pentru mărcile vocalice din alfabetul arab, transliterându-l pe *Mohamed* ca *Muhammad*, *muezzin* cu *mu’edhdhin* şi *Coran* sub formele *Qur’an* sau *Kur’an*. Această metodă este utilă celor care ştiu ce înseamnă, dar cartea de faţă urmează vechea tradiţie a transcrierii celor mai apropiate aproximaţii fonetice cu ortografia engleză obişnuită.

Dacă acestea sunt dificultăţile transcrierii arabe moderne, încurcătura devine şi mai încurcată când orientaliştii îşi îndreaptă atenţia asupra textelor medievale care pun probleme suplimentare din pricina mutilărilor aduse de copişti neglijenţi. Prima traducere englezească a lui „Ebn Hauka” (sau ibn-Hawkal) a fost publicată în

anul 1800 de Sir William Ouseley, doctor în literatură[75]. În prefaţa sa, eminentul orientalist care era Sir William a scos acest înduioşător strigăt de disperare:

> De dificultăţile generate de o combinaţie neregulată de litere, confuzia dintre cuvinte şi omisiunea totală, pe unele rânduri, a semnelor diacritice, n-ar trebui să mă plâng, deoarece deprinderea şi atenţia perseverentă mi-au îngăduit să depăşesc asemenea greutăţi în pasajele de descriere generală sau în propoziţiile cu o construcţie obişnuită; dar la numele de persoane sau locuri pe care nu le-am mai văzut sau auzit, şi la care contextul nu m-a putut ajuta să le descifrez, când se omiteau semnele diacritice, nu le puteam găsi decât prin simplă conjectură sau prin comparare cu un manuscris mai bun…
>
> În ciuda celor spuse şi cu toate că cei mai eruditi scriitori în materie de literatură ebraică, arabă şi persană au făcut observaţii pe aceeaşi temă, s-ar putea dovedi necesar să demonstrăm, printr-un anumit exemplu, influenţa extraordinară a semnelor diacritice (adeseori omise de copişti, n.a.).
>
> Un exemplu va fi de ajuns: să presupunem că cele trei litere ce formează numele Tibet (în persană) sunt lipsite de semnele diacritice. Prima literă poate fi redată prin aplicarea unui punct deasupra unui N; prin T, prin aplicarea a două puncte; prin TH sau S, prin aplicarea a trei puncte; dacă se pune un punct dedesubt, litera devine B; dacă se pun două puncte, Y, iar cu trei puncte dedesubt, ajunge P. În acelaşi fel poate fi afectată şi a doua literă, iar cea de a treia la fel, prin adăugarea punctelor poate deveni B, P, T, TH sau S[76].

[75] Ibn Hawkal şi-a scris cartea în arabă, dar Ouseley a tradus-o după o versiune persană.

[76] Originalul acestui citat este înviorat de litere în scrierea persană, pe care le-am omis din bunăvoinţă faţă de tipografi.

Anexa II
NOTĂ ASUPRA IZVOARELOR

(A) IZVOARE VECHI

Cunoştinţele noastre despre istoria khazarilor provin în special din surse arăbeşti, bizantine, ruseşti şi ebraice, coroborate de dovezi de provenienţă persană, siriană, armeană, gruzină şi turcă.

În comentariile mele mă voi referi doar la unele dintre sursele principale.

1. ARABE

> Primii istorici arabi se deosebesc de toţi ceilalţi prin forma absolut unică a compoziţiilor lor. Fiecare eveniment este relatat chiar prin cuvintele martorilor oculari sau ale contemporanilor, transmise naratorului final printr-un lanţ de relatării ale unor persoane intermediare, fiecare dintre acestea trecând mai departe unui succesor relatarea iniţială. Adeseori aceeaşi descriere ne este dată în două sau mai multe forme uşor divergente care au ajuns la noi prin lanţuri diferite de naraţiuni ale mai multor autori. De asemenea, s-a întâmplat adeseori ca acelaşi eveniment sau acelaşi amănunt important să fie prezentat în mai multe feluri pe baza mai multor relatări contemporane, transmise naratorului final pe linii diferite ale tradiţiei… Principiul este şi acum că ceea ce a fost bine scris odată nu mai are nevoie să fie repovestit cu alte cuvinte. Aşadar scriitorul se ţine cât de aproape poate de litera izvoarelor sale, încât autorul unei lucrări foarte târzii adeseori reproduce literal chiar cuvintele primului narator…

Aşa se exprimă cele două autorităţi clasice în acest domeniu, H.A.R. Gibb şi M.J. de Goeje, în articolul scris împreună despre istoriografia arabă în ediţiile mai vechi ale Enciclopediei Britanice{[I]}.

Textul lor explică dificultăţile chinuitoare întâmpinate de oricine caută să determine o sursă originară, – care de cele mai multe ori s-a

pierdut – prin versiunile succesive ale istoricilor, compilatorilor şi plagiatorilor ulteriori. Adeseori devine imposibil să datezi un episod sau o descriere a stării de lucruri dintr-o anumită ţară; iar nesiguranţa datării poate acoperi un întreg secol în pasajele în care autorul relatează evenimentele la prezent fără o indicaţie clară că citează vreo sursă din trecutul îndepărtat. Să adăugăm la aceasta dificultăţile de identificare a persoanelor, triburilor şi localităţilor din pricina confuziilor de ortografie, plus capriciile copiştilor – şi rezultatul ajunge un *puzzle*, un joc de asamblare în care îţi lipsesc jumătate din bucăţele, iar cele existente sunt amestecate cu corpuri străine aruncate la întâmplare printre ele, în timp ce contururile tabloului abia se disting.

Principalele relatări arabe despre Khazaria, citate cel mai adesea în paginile de faţă, au fost scrise de Ibn Fadlan, al-Istakhri, Ibn Hawkal şi al-Masudi. Dar numai câteva dintre ele pot fi numite surse „primare”, cum ar fi Ibn Fadlan care vorbeşte din experienţă directă. În schimb relatarea lui Ibn Hawkal, scrisă pe la 977, se bazează aproape în întregime pe cea a lui Istakhri, scrisă pe la 932; se presupune că aceasta la rândul ei s-a întemeiat pe o lucrare pierdută a geografului el-Balkhi, care a scris pe la 921.

Despre vieţile acestor cărturari şi despre calitatea erudiţiei lor, ştim prea puţin. Ibn Fadlan, diplomatul şi observatorul pătrunzător, este cel care iese cel mai mult în evidenţă. Şi totuşi, pe măsură ce urmărim verigile în cursul secolului al X-lea, putem observa stadiile succesive în evoluţia tinerei ştiinţe a istoriografiei. El-Balkhi, prima veriga a lanţului, marchează începutul şcolii clasice arabe de geografie, în care accentul principal se punea pe hărţi, iar textul descriptiv era de importanţă secundară. Istakhri marchează un important pas înainte, deplasând accentul de la cărţi la text. (Despre viaţa lui nu se ştie nimic; ceea ce a supravieţuit din scrierile sale pare să fie doar o sinopsă a unei lucrări mai mari.) Cu Ibn Hawkal (despre care nu ştim decât că a fost voiajor comercial şi misionar) se realizează un progres hotărâtor: textul nu mai este un comentariu la hărţi (ca la Balkhi şi parţial încă şi la Istakhri), ci ajunge o naraţiune propriu-zisă.

În sfârşit, odată cu Iakut (1179–1229), două secole mai târziu, intrăm în era compilatorilor şi enciclopediştilor. Despre el ştim cel

puţin că s-a născut în Grecia şi că, băiat fiind, a fost vândut la târgul de sclavi din Bagdad unui negustor care s-a purtat frumos cu el şi l-a folosit ca un fel de voiajor comercial. După emanciparea sa, a ajuns librar ambulant şi în cele din urmă s-a stabilit la Mossul, unde a scris marea sa enciclopedie geografică şi istorică. În această operă importantă sunt cuprinse şi relatările despre khazari ale lui Istakhri şi Ibn Fadlan. Dar din păcate Iakut face greşeala de a atribui tot lui Ibn Fadlan şi naraţiunea lui Istakhri. Întrucât cei doi naratori se contrazic în câteva chestiuni importante, punerea celor două texte pe seama aceluiaşi autor a generat diverse absurdităţi, rezultatul fiind că Ibn Fadlan a fost oarecum discreditat în ochii istoricilor moderni.

Dar evenimentele au luat o întorsătură diferită odată cu descoperirea textului integral al relatării lui Ibn Fadlan într-un vechi manuscris din Meşed, Persia. Descoperirea, care a stârnit senzaţie printre orientalişti, a fost făcută în 1923 de doctorul Zeki Validi Togan (despre care vom vorbi pe larg mai jos). Nu numai că această descoperire a confirmat autenticitatea paragrafelor din relatarea lui Ibn Fadlan despre khazari pe care o cita Iakut, dar mai conţinea şi pasaje omise de Iakut, care aşadar fuseseră necunoscute până atunci. Mai mult decât atât, după toată încurcătura creată de Iakut, Ibn Fadlan şi Istakhri/Ibn Hawkal au fost recunoscuţi acum ca izvoare independente care se completau şi coroborau reciproc.

Aceeaşi valoare de coroborare o au şi relatările lui Ibn Rusta, al-Bekri sau Gardezi, pe care nu am prea avut prilejul să le citez, tocmai pentru că în esenţă conţinutul lor este similar cu cel al surselor principale.

O altă sursă, aparent independentă, a fost al-Masudi (mort pe la 956) supranumit „Herodotul arab”. Era un călător neobosit, cu o curiozitate neostoită, dar istoricii arabi moderni par să-l gelozească. Astfel, *Enciclopedia islamului* spune despre călătoriile lui că erau motivate „de o puternică poftă de cunoaştere. Dar aceasta era superficială, deloc profundă. Nu a mers niciodată la izvoarele originare, ci s-a mulţumit cu investigaţii superficiale şi a acceptat în mod necritic poveştile şi legendele”.

Numai că acelaşi lucru s-ar putea spune la fel de bine şi despre alţi istoriografi medievali – creştini sau arabi.

2. BIZANTINE

Dintre sursele bizantine, de departe cea mai preţioasă este *De administrando imperio* a lui Constantin VII Porfirogenetul, scrisă pe la 950. Este importantă nu numai datorită informaţiilor pe care le cuprinde despre khazarii înşişi (şi în special despre relaţiile acestora cu maghiarii), ci şi datorită datelor pe care ni le furnizează despre neamul rhus şi despre popoarele din stepele nordice.

Constantin VII (904–959), împăratul-cărturar, a fost un personaj fascinant; nu trebuie să ne surprindă mărturisirea lui Arnold Toynbee că „s-a îndrăgostit de el”{II} – o idilă cu trecutul care a început încă din studenţie.

Rezultatul final a fost opera monumentală a lui Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* („Constantin Porfirogenetul şi lumea lui”) publicată în 1973, când autorul împlinise 84 de ani. După cum ne arată şi titlul, accentul cade în egală măsură asupra personalităţii şi operei lui Constantin, ca şi asupra situaţiei din lumea în care a trăit – şi asupra khazarilor.

Şi totuşi admiraţia lui Toynbee pentru Constantin nu l-a făcut să treacă vreodată cu vederea limitele împăratului ca om de ştiinţă:

„Informaţiile puse cap la cap în *De administrando imperio* au fost culese la date diferite, din izvoare diferite şi produsul nu este o carte în care materialele să fi fost prelucrate şi coordonate de un autor; e vorba de o colecţie de dosare care au fost adnotate foarte superficial”{III}.

Şi mai târziu adaugă: *„De administrando imperio* şi *De caerimoniis*, în starea în care le-a lăsat Constantin posterităţii îi vor izbi pe cei mai mulţi cititori ca fiind într-o învălmăşeală lamentabilă”{IV}. (În schimb Constantin era înduioşător în convingerea lui că *De caerimoniis* este o „capodoperă tehnică.” pe lângă, faptul, că, este „un monument de exactitate cărturărească şi un rod al dragostei”{V}.) Critici asemănătoare fuseseră exprimate anterior de către Bury{VI} şi de către Macartney, care a încercat să pună în ordine afirmaţiile contradictorii ale lui Constantin despre migraţiile maghiare:

„…Vom face bine să ne amintim de compunerea operei *De administrando imperio* – o serie de însemnări din sursele cele mai

variate, care adesea se dublează, adesea se contrazic şi au fost turnate laolaltă lăsând mult de dorit faţă de necesităţile unei ediţii critice”{[VII]}.

Dar trebuie să ne ferim de exagerări extremiste – cum spune zicala „să nu aruncăm şi copilul împreună cu apa din copaie” – aşa cum sunt uneori în stare s-o facă tocmai criticii erudiţi. Constantin s-a bucurat de privilegii inaccesibile altui istoric: posibilitatea de a explora arhivele imperiale şi de a primi relatări directe de la dregătorii săi şi de la trimişii săi întorşi din misiuni în străinătate. Manipulate cu prudenţă şi coroborate cu alte surse, *De administrando* aruncă, în mare măsură, o lumină preţioasă asupra acelei epoci întunecate.

3. RUSEŞTI

În afară de folclorul transmis pe cale orală, de legende şi cântece (cum ar fi *Cântec despre oastea lui Igor)*, cea mai veche sursă scrisă în limba rusă este *Povest Vremenic Let* (literal: „Povestea anilor de demult”) pe care diferiţi autori o pomenesc sub titluri diferite: *Cronica rusească timpurie, Vechea cronică rusească, Cronica rusă, Pseudo-Nestor* sau *Cartea analelor*.

Este o compilaţie din prima jumătate a secolului al XII-lea a versiunilor editate din cronici anterioare, mergând până la începutul secolului al XI-lea, dar încorporând tradiţii şi relatări încă şi mai vechi. Aşadar, aşa cum spune Vernadsky{[VIII]}, se prea poate să „conţină fragmente de informaţie autentică, chiar şi cu privire la perioada din secolul al VII-lea până în secolul a IX-lea”, adică cea vitală pentru istoria khazarilor.

Principalul alcătuitor şi revizor al lucrării a fost probabil călugărul erudit Nestor (n. 1056) de la Mănăstirea Criptei din Kiev, deşi acesta constituie un subiect controversat de specialişti (de unde şi denumirea „Pseudo-Nestor”). Lăsând la o parte chestiunea paternităţii, această *Povest* este o călăuză nepreţuită (deşi nu infailibilă) pentru perioada la care se referă. Din nefericire, ea se opreşte la anul 1112, tocmai la începutul acţiunii misterioase care a dus la dispariţia khazarilor.

Sursele medievale ebraice referitoare la Khazaria vor fi discutate în anexa III.

(B) LITERATURA MODERNĂ

Ar fi prezumţios să comentez lucrările reputaţilor istorici moderni citaţi în paginile de faţă – cum ar fi Toynbee sau Bury, Vernadsky, Baron, Macartney etc. – care au scris despre un aspect sau altul din istoria khazară. Observaţiile de mai jos se mărginesc la acei autori ale căror scrieri sunt de o importanţă esenţială pentru problema noastră, dar care sunt cunoscuţi doar unei anumite părţi a publicului, interesată în mod deosebit.

Un loc de frunte printre aceştia îl ocupă profesorul Paul E. Kahle şi fostul său elev, Douglas Morton Dunlop, în vremea în care a scris, profesor de istorie a Orientului Mijlociu la Universitatea Columbia.

Paul Eric Kahle (1875–1965) a fost unul dintre principalii orientalişti şi cărturari masoretici (specialişti ebraici în Vechiul Testament, n.t.) ai Europei. S-a născut în Prusia orientală, a fost hirotonisit pastor luteran şi în această calitate a petrecut şase ani la Cairo. Ulterior a predat la diferite universităţi germane, iar în 1923 a fost numit director al celebrului Seminar oriental de la Universitatea din Bonn, centru internaţional de studii care a atras orientalişti din întreaga lume. Kahle{[IX]} scria: „Nu încape îndoială că natura internaţională a seminarului, personalul său, studenţii şi oaspeţii săi au constituit cea mai bună apărare împotriva influenţei naziste şi ne-a îngăduit să ne continuăm netulburaţi munca timp de aproape şase ani în perioada nazistă din Germania… Vreme de ani de zile am fost singurul profesor din Germania care avea un asistent evreu, un rabin polonez”.

Ce să ne mai mirăm deci că, în ciuda descendenţei sale ariene fără cusur, în cele din urmă, în 1938, Kahle a fost silit să emigreze. S-a stabilit la Oxford unde i s-au mai acordat două doctorate (în filosofie şi teologie). În 1963, s-a întors în oraşul său iubit, Bonn, unde a murit peste doi ani. Catalogul de la *Muzeul Britanic* cuprinde douăzeci şi şapte de titluri de-ale lui, printre care *The Cairo Geniza* („Ascunzătoarea sinagogii din Cairo”) şi *Studies of the Dead Sea Scrolls* („Studii asupra manuscriselor de la Marea Moartă”).

Printre studenţii lui Kahle de la Universitatea din Bonn, înainte de război, s-a numărat şi tânărul orientalist D. M. Dunlop.

Pe Kahle l-a interesat profund istoria khazarilor. În 1937, când

istoricul belgian, profesorul Henri Grégoire, a publicat un articol în care punea la îndoială autenticitatea „Corespondenţei khazare”{X}, Kahle l-a luat la rost: „I-am arătat lui Grégoire o serie de puncte în care nu putea să aibă dreptate şi am avut norocul să pot discuta cu el toate problemele când m-a vizitat la Bonn în decembrie 1937. Ne-am hotărât atunci să publicăm împreună o lucrare de mari proporţii – dar evenimentele politice au împiedicat realizarea acestui plan. Drept care i-am propus unui fost elev de-al meu de la Bonn, D.M. Dunlop, să preia el lucrarea. Era un învăţat capabil să mânuiască atât sursele ebraice, cât şi cele arabe, ştia multe alte limbi şi avea pregătirea critică pentru o sarcină atât de dificilă”{XI}. Rezultatul acestei înţelegeri ştiinţifice a fost *The History of the Jewish Khazars* („Istoria khazarilor evrei”) publicată de Dunlop în 1954, la editura Universităţii Princeton. În afară de faptul că este un izvor nepreţuit pentru istoria khazarilor, ea oferă noi dovezi referitoare la autenticitatea „Corespondenţei” (vezi anexa III) ratificate întru totul de Kahle{XII}. Întâmplarea face ca profesorul Dunlop, născut în 1909, să fie fiul unui preot scoţian şi în enciclopedia *Who’s Who* i se precizează pasiunile din timpul liber: „Plimbările pe dealuri şi istoria Scoţiei”. Aşadar cei doi apologeţi principali ai iudaismului khazar în vremurile noastre au fost protestanţi cucernici, proveniţi dintr-un mediu ecleziastic şi nordic.

Alt elev al lui Kahle, provenit dintr-un mediu total diferit, a fost Ahmed Zeki Validi Togan, descoperitorul manuscrisului de la Meşhed al însemnărilor lui Ibn Fadlan despre călătoria prin Khazaria. Pentru a încerca să prezint într-o lumină adevărată acest personaj pitoresc, cel mai bun lucru ar fi să citez din memoriile lui Kahle{XIII}:

> Mai mulţi orientalişti de marcă au făcut parte din personalul seminarului (de la Bonn, n.a.). Printre ei aş dori să pomenesc pe doctorul Zeki Validi, protejatul special al lui Sir Aurel Stein, başchir care-şi făcuse studiile la Universitatea din Kazan şi încă înaintea primului război întreprinsese cercetări la Academia din Petersburg. În cursul războiului şi după aceea a fost conducător activ al „Armatei başchire” (aliată cu bolşevicii – n.a.) în mare măsură creată de el. Fusese membru în Duma rusească şi o vreme făcuse parte din Comitetul celor şase, împreună cu Lenin, Stalin şi Troţki. Ulterior a intrat în

conflict cu bolşevicii şi a fugit în Persia. Ca specialist în turcă – întrucât başchira e o limbă turcică – în 1924 a ajuns consilier la Ministerul Învăţământului al lui Mustafa Kemal, la Ankara, iar apoi profesor de turcă la Universitatea din Istanbul. După şapte ani, când i s-a cerut, ca şi altor profesori de la Istanbul, să-i înveţe pe studenţi că întreaga civilizaţie a lumii a fost creată de turci, a demisionat, a plecat la Viena şi a studiat istoria medievală cu profesorul Dopsch. După doi ani şi-a luat doctoratul cu o teză excelentă despre călătoria lui Ibn Fadlan până la bulgarii de nord, turci şi khazari – pe baza textului arab al însemnărilor, descoperit de el într-un manuscris de la Meşhed. Ulterior i-am publicat şi eu cartea în „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes". De la Viena l-am angajat lector şi ulterior *profesor onorific* la Bonn. Era un adevărat cărturar, om cu cunoştinţe întinse, întotdeauna gata să înveţe, iar colaborarea cu el a fost foarte rodnică. În 1938, s-a întors în Turcia şi a redevenit profesor de turcă la Universitatea din Istanbul.

O altă figură impresionantă, dar în alt fel, a fost Hugo Freiherr von Kutschera (1847–1910), unul dintre promotorii timpurii ai teoriei despre originea khazară a evreimii orientale. Fiul unui înalt funcţionar austriac, era menit pentru carierea diplomatică şi a studiat la Academia Orientală din Viena, unde a ajuns un adevărat specialist în limbi orientale, dintre care stăpânea bine turca, araba şi persana.

După ce a slujit ca ataşat la ambasada Austro-Ungară din Constantinopol, în 1882 a ajuns director la Administraţia din Sarajevo a provinciilor Bosnia-Herţegovina, ocupate de curând de Austro-Ungaria. Faptul că era familiarizat cu modul de viaţă oriental l-a făcut o figură populară printre musulmanii din Bosnia şi a contribuit la pacificarea (relativă) a provinciei. A fost răsplătit cu titlul de *Freiherr* (baron) şi cu diferite alte onoruri.

După pensionarea sa, în 1909, şi-a închinat ultimele zile hobby-ului de o viaţă: legătura dintre evreimea europeană şi khazari. Încă din tinereţe fusese izbit de contrastul dintre evreii sefarzi şi cei aşkenazi în Turcia şi în Balcani; studierea izvoarelor străvechi privitoare la istoria khazarilor l-a determinat să creadă cu tot mai multă convingere că aceştia ofereau, cel puţin parţial, cheia problemei. În materie de istorie era amator (ca lingvist era aproape profesionist),

dar era un om de o erudiţie remarcabilă; din cartea lui nu lipseşte mai nicio sursă arabă cunoscută înainte de 1910. Din nefericire a murit înainte de a avea timp să adauge la lucrare bibliografia şi notele de referinţă. *Die Chasaren – Historische Studie* („Khazarii – studiu istoric”) a apărut postum în 1910. Cu toate că a cunoscut curând o a doua ediţie, lucrarea este rar pomenită de istorici.

Abraham N. Poliak s-a născut în 1910, la Kiev; a venit în Palestina împreună cu familia în 1923. A ocupat catedra de istorie medievală a evreilor de la Universitatea din Tel Aviv şi este autorul a numeroase cărţi în ebraică, printre care *Istoria arabilor, Feudalismul în Egipt din 1250 până în 1900, Geopolitica Israelului şi Orientul Mijlociu* etc. Eseul său despre *Convertirea khazarilor la iudaism* a apărut în 1941 în periodicul ebraic „Zion” şi a dus la controverse aprinse; la fel şi cartea sa *Khazaria*, chiar într-o măsură şi mai mare. A apărut în 1944 la Tel Aviv (în ebraică) şi a fost primită cu o ostilitate – probabil explicabilă – ca o încercare de a submina tradiţia sacră referitoare la descendenţa evreimii moderne din tribul biblic. Teoria lui nici nu e menţionată măcar în ediţia 1971–1972 din *Encyclopaedia Judaica*.

În schimb, Mathias Mieses ale cărui păreri despre originea evreimii orientale şi despre limba idiş le-am citat, se bucură de o stimă deosebită în mediile academice. Născut în 1885, în Galiţia, a studiat lingvistica şi a devenit un adevărat pionier al filologiei idiş (cu toate că a scris mai ales în germană, poloneză şi ebraică), a fost o figură de vază la prima Conferinţă dedicată limbii idiş, ţinută la Cernăuţi în 1908, iar cele două cărţi ale lui – *Die Entstehungsursache der Jüdischen Dialekte* („Geneza lingvistică a dialectului evreiesc”), 1915 şi *Die Jiddische Sprache* („Limba idiş”), 1924 – sunt considerate lucrări clasice în domeniul respectiv.

Mieses şi-a petrecut ultimii ani la Cracovia; în 1944 a fost deportat şi a murit în drum spre Auschwitz.

Anexa III
„CORESPONDENŢA KHAZARĂ”

§ 1

Schimbul de scrisori dintre omul de stat spaniol Hasdai Ibn Saprut şi regele Iosif al Khazariei i-a fascinat de multă vreme pe istorici. E adevărat că aşa cum scria Dunlop, „importanţa «Corespondenţei khazare» ar putea fi exagerată. Între timp am căpătat posibilitatea de a reconstrui istoria khazarilor în chip destul de amănunţit fără să recurgem la scrisorile dintre Hasdai şi Iosif”{I}. Totuşi, pe cititor îl poate interesa un scurt rezumat al lucrurilor cunoscute despre istoria acestor documente.

După cât se pare, „Scrisoarea” lui Hasdai a fost scrisă între anii 954 şi 961, pentru că misiunea din Europa orientală la care se referă (vezi capitolul III, secţiunile III şi IV) se crede că a vizitat Cordoba în 954, iar califul Abd ar-Rahman III, pe care îl pomeneşte el ca suveran al său, a domnit până la 961.

Că „Scrisoarea” a fost de fapt caligrafiată de secretarul lui Hasdai, Menahem ben-Sharuk – al cărui nume apare în acrostih după cel al lui Hasdai – este un fapt stabilit de Landau{II} prin comparaţie cu alte lucrări ale lui Menahem care au supravieţuit până în zilele noastre. Aşadar, în privinţă autenticităţii „Scrisorii” lui Hasdai nu mai încap discuţii, în vreme ce dovezile referitoare la „Răspunsul” regelui Iosif sunt necesarmente indirecte şi complexe.

Primele menţiuni cunoscute referitoare la această „Corespondenţă” datează din secolele al XI-lea şi al XII-lea. În jurul anului 1100, rabinul Iehuda ben Barzillai din Barcelona a scris în ebraică *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor”) care conţine o lungă referire la „Răspunsul” lui Iosif adresat lui Hasdai, inclusiv citate directe.

Pasajul în chestiune din lucrarea lui Barzillai începe în felul următor:

> Am văzut printre alte manuscrise copia unei scrisori pe care regele Iosif, fiul preotului khazar Aaron, i-a scris-o lui R. Hasdai bar Isaac[77]. Nu ştim dacă scrisoarea este sau nu autentică şi dacă într-adevăr khazarii, care sunt turci, au devenit prozeliţi. Nu este clar dacă tot ce e cuprins în scrisoare e realitate curată. S-ar putea să fie şi neadevăruri scrise în ea, după cum s-ar putea să fi adăugat oamenii ceva la ea sau să fi greşit grămăticul… Motivul pentru care avem nevoie să scriem în cartea asta a noastră lucruri care par să fie exagerate este că, după câte am descoperit în scrisoarea către R. Hasdai a acestui rege Iosif, R. Hasdai îl întrebase din ce familie se trage, ce situaţie are, cum de au ajuns părinţii şi strămoşii lui să se adune sub aripile Prezenţei (adică să fie convertiţi la iudaism – n.a.) şi cât de mare îi era regatul şi stăpânirea. Regele i-a răspuns punct cu punct, dându-i în scrisoare toate amănuntele.{III}

În continuare Barzillai citează sau parafrazează şi alte pasaje din „Răspunsul" lui Iosif, nelăsând astfel nici cea mai mică îndoială că acest text exista deja încă din 1100. O notă deosebit de convingătoare o adaugă scepticismul cărturăresc al rabinului. Întrucât trăia în Barcelona provincială, evident că nu ştia nimic sau aproape nimic despre khazari.

Cam în vremea când scria rabinul Barzillai, şi cronicarul arab Ibn Hawkal a prins nişte zvonuri despre legăturile lui Hasdai cu khazarii. Ne-a parvenit până în zilele noastre o însemnare enigmatică pe care a făcut-o Ibn Hawkal pe o hartă desenată cu mâna şi datată „anul de la Mahomed 479" – adică 1086 e.n. Iată ce notează Ibn Hawkal:

> Hasdai ibn-Ishaq[78] socoate că acest munte mare şi lung (Caucazul, n.a.) e legat de munţii Armeniei şi străbate ţara Grecilor, întinzându-se până la Khazaran şi la munţii Armeniei. Era bine informat despre aceste locuri pentru că le-a vizitat şi i-a cunoscut pe cei mai de seamă regi şi conducători de pe acolo.{IV}

Pare foarte puţin probabil ca Hasdai să fi vizitat efectiv Khazaria;

---

[77] În ebraică numele lui Hasdai era bar Isaac bar Shaprut. R de la rabin este un titlu onorific.

[78] Versiunea arabă a numelui lui Hasdai.

dar să nu uităm că în „Scrisoarea” lui s-a oferit s-o facă şi că în „Răspunsul” său Iosif a salutat cu entuziasm această perspectivă; poate că zelosul Hawkal a auzit ceva bârfeli despre „Corespondenţa khazară” şi a extrapolat o idee din ea – practică obişnuită în rândurile cronicarilor din acea vreme.

O jumătate de veac mai târziu (în 1140) Iehuda Halevi şi-a scris micul tratat filosofic *Kuzri* („Khazarii”). După cum am mai spus, lucrarea conţine prea puţine informaţii faptice, dar în linii mari relatarea sa referitoare la convertirea khazarilor la mozaism corespunde celei oferite de Iosif în „Răspunsul” său. Halevi nu se referă în mod explicit la „Corespondenţă”, dar cartea lui se ocupă mai ales de teologie, nesocotind orice referiri istorice sau faptice. Probabil citise o transcriere a „Corespondenţei”, aşa cum făcuse înaintea lui şi mai puţin eruditul Barzillai, dar dovezile nu sunt convingătoare.

Ele sunt însă pe deplin convingătoare în cazul lui Ibraham ben Daud (vezi mai sus, capitolul II, secţiunea 8) a cărui lucrare foarte populară *Sefer ha-Kabbalah*, scrisă în 1161, cuprinde şi următorul pasaj:

> Veţi găsi congregaţii ale Israelului răspândite în străinătate, de la oraşul Sala aflat la extremitatea Magrebului tocmai până la Tahart, la începutul său, la extremitatea Africi (Ifrikia, Tunis, n.a.) în toată Africa, în Egipt, în Saba, în Arabia, Babilonia, Elam, Persia, Dedan, ţara ghirgaşiţilor numită Jujan, Tabaristan, până la Dailam şi la râul Itil, unde trăiesc popoarele khazare care au devenit prozeliţi. Regele lor Iosif i-a trimis o scrisoare lui R. Hasdai, prinţul bar Isaac ben-Shaprut, şi l-a vestit că el şi întregul său popor ţin la credinţa rabanită. Noi i-am văzut la Toledo pe unii din urmaşii lor, şcolari ai înţelepţilor, şi ei ne-au spus că toţi ai lor păstrează credinţa rabanită.{[v]}

§ 2

Prima versiune *tipărită* a „Corespondenţei khazare” este cuprinsă într-o broşură ebraică, *Kol Mebasser* („Glasul vestitorului de veşti bune”)[79]. A fost publicată la Constantinopol în 1577 sau în jurul

[79] Două exemplare din broşură, din două ediţii diferite, se află în Biblioteca

acestei date, de către Isaac Abraham Akrish. În prefaţa sa, Akrish relatează că în cursul călătoriilor făcute în Egipt cu cincisprezece ani mai devreme îi ajunseseră la ureche veşti despre un regat evreiesc independent (probabil că zvonurile se refereau la falaşii din Ethiopia); şi că ulterior a căpătat „o scrisoare trimisă regelui khazarilor, precum şi răspunsul regelui". Atunci s-a hotărât să publice această corespondenţă, pentru a le insufla curaj şi entuziasm coreligionarilor săi evrei. Nu este foarte limpede dacă socotea sau nu că mai exista şi în vremea lui Khazaria. În orice caz, prefaţa este urmată de textul celor două scrisori, fără alte comentarii.

Însă „Corespondenţa" nu a rămas îngropată în broşurica obscură a lui Akrish. La vreo şaizeci de ani de la publicarea ei, un exemplar i-a fost trimis de un prieten lui Johannes Buxtorf Junior, mare cărturar calvin. Buxtorf era specialist în cultura ebraică şi publicase enorm de multe studii de exegeză biblică şi literatură rabinică. Când a citit broşura lui Akrish a fost la început sceptic în privinţa autenticităţii „Corespondenţei", exact la fel ca rabinul Barzillai cu jumătate de mileniu mai înainte. Dar în 1660, Buxtorf a publicat în cele din urmă textul ambelor scrisori în ebraică, precum şi traducerea lor în latină ca o addendă la cartea despre khazari a lui Iehuda Halevi. Probabil a fost o idee care i-a venit mai uşor în minte, dar nu şi o idee fericită, căci cuprinderea între aceleaşi coperţi a basmului legendar al lui Halevi nu prea i-a înclinat pe istorici să ia în serios „Corespondenţa". Atitudinea lor s-a schimbat abia în secolul al XIX-lea, când din surse independente au început să afle mai multe despre khazari.

§ 3

Singura versiune *manuscrisă* care conţine *atât* „Scrisoarea" lui Hasdai, cât şi „Răspunsul" lui Iosif se află în Biblioteca Colegiului Christ Church de la Oxford. După părerea lui Dunlop şi cea a expertului rus Kokovţov{[VI]}, manuscrisul „prezintă o asemănare remarcabilă cu textul tipărit" şi „a slujit ca izvor direct sau indirect

---

Bodleiană de la Oxford.

pentru textul tipărit”{[VII]}. Probabil datează din secolul al XVI-lea şi se crede că ar fi fost în posesia decanului de la Christ Chutch, John Fell (imortalizat de umoristul Thomas Brown, 1663–1704, în versurile care încep „Nu te iubesc, doctore Fell…”).

Alt manuscris conţine „Răspunsul” lui Iosif dar nu şi „Scrisoarea” lui Hasdai; este păstrat în Biblioteca publică din Leningrad. Este mult mai lung decât textul tipărit de Akrish şi decât manuscrisul de la Christ Church; drept care este cunoscut în general sub denumirea de „Versiunea lungă”, spre deosebite de „Versiunea scurtă” Akrish-Christ Church, care pare să fie o prescurtare a lui. Versiunea lungă este şi mult mai veche, datând probabil din secolul al XIII-lea, pe când „Versiunea scurtă” e din secolul al XVI-lea. Istoricul sovietic Rîbakov{[VIII]} a emis ipoteza foarte plauzibilă că „Versiunea lungă” – sau poate chiar un text şi mai vechi – fusese revăzută şi comprimată de copiştii medievali spanioli pentru a produce „Versiunea scurtă” a „Răspunsului” trimis de Iosif.

Aici avem de-a face şi cu o diversiune. „Versiunea lungă” face parte din aşa-zisa „colecţie Fircovici” de manuscrise şi epitafuri ebraice de la Biblioteca publică din Leningrad. Probabil provine de la Geniza (ascunzătoarea sinagogii) din Cairo, unde îşi au izvorul cea mai mare parte din manuscrise. Abraham Firtovici a fost o figură spectaculoasă şi foarte pitorească, un cărturar din secolul al XIX-lea care ar merita să i se dedice numai lui o anexă întreagă. Era o mare autoritate în acest domeniu, dar pe de altă parte, era un fanatic karait pornit să dovedească guvernului ţarist că neamul lui e diferit de evreii habotnici şi deci nu trebuie supus discriminărilor din partea creştinilor. Fiind animat de acest ţel, el a falsificat unele dintre vechile manuscrise şi epitafuri autentice, interpolând sau adăugând câteva cuvinte pentru a le da o uşoară tentă karaită. Drept care, „Versiunea lungă”, după ce a trecut prin mâinile lui Fircovici a fost întâmpinată cu oarecare neîncredere la descoperirea ei, după moartea lui, de către istoricul rus Harkavy, într-un teanc de manuscrise din colecţia Fircovici. Harkavy nu se legăna cu iluzia că s-ar putea baza pe Fircovici, întrucât chiar el demascase anterior unele interpolări dubioase ale acestuia{[IX]}. Pe de altă parte, nu avea îndoieli în privinţa vechimii manuscrisului; l-a publicat în original, în ebraică, în 1879,

precum şi în traduceri ruse şi germane{X}, acceptându-l ca pe o versiune timpurie a „Scrisorii” lui Iosif, din care deriva „Versiunea scurtă”. Colegul (şi rivalul) lui Harkavy, Chwolson, a fost de acord că întregul document este scris de aceeaşi mână şi că nu conţine niciun fel de adaosuri{XI}. În sfârşit, în 1932, Academia Sovietică a publicat cartea lui Paul Kokovţov socotită fundamentală, *Corespondenţa evreo-khazară din secolul al X-lea*{XII}, cuprinzând fascicole ale „Versiunii lungi” a „Răspunsului”, aflată în Biblioteca din Leningrad şi „Versiunea scurtă” Akrish-Christ Church. După analiza critică a celor trei texte, el a ajuns la concluzia că atât „Versiunea lungă”, cât şi cele scurte pornesc de la aceiaşi text original, care, în linii mari, deşi nu întotdeauna, este păstrat mai fidel în „Versiunea lungă”.

§ 4

Privirea critică a lui Kokovţov şi în special publicarea manuscriselor în facsimil a rezolvat practic controversa care, oricum, nu afecta decât „Versiunea lungă”, nu şi scrisoarea lui Hasdai ori „Versiunea scurtă” a „Răspunsului”.

Şi totuşi un glas de protest s-a înălţat tocmai de unde te-ai fi aşteptat mai puţin. În 1941, Poliak a emis teoria că această „Corespondenţă khazară” era nu chiar un fals, dar oricum o operă de ficţiune, scrisă în secolul al X-lea în scopul de a răspândi informaţii despre regatul evreiesc sau de a face propagandă pentru el{XIII}. (Nu ar fi putut să fie scrisă mai târziu de secolul al XI-lea, pentru că, după cum am văzut, rabinul Barzillai a citit-o în jurul anului 1100, iar Ibn Daud a citat din ea în 1161.) Dar această teorie, plauzibilă la prima vedere, a fost nimicită pur şi simplu de Landau şi Dunlop. Landau a izbutit să dovedească faptul că „Scrisoarea” lui Hasdai a fost efectiv scrisă de secretarul său Menahem ben-Sharuk. Iar Dunlop a scos în evidenţă faptul că în „Scrisoare” Hasdai pune o serie de întrebări despre Khazaria la care Iosif nu răspunde – ceea ce nu corespunde câtuşi de puţin cu felul cum ar trebui scris un material propagandistic:

> Din partea lui Iosif nu vine niciun răspuns la întrebările cu privire la felul cum aranjează procesiunile către lăcaşul de închinăciune şi nici

> dacă războiul pune capăt Sabatului… Este vizibilă lipsa de potrivire între întrebările cuprinse în scrisoare şi răspunsurile la ele. Probabil aceasta trebuie considerată o indicaţie că documentele sunt ceea ce par a fi şi nu o născocire literară.{XIV}

Dunlop merge mai departe şi pune o întrebare pertinentă:

> Ce rost ar mai fi avut „Scrisoarea" lui Hasdai care, deşi considerabil mai lungă decât „Răspunsul" lui Iosif are foarte puţin de-a face cu khazarii, dacă scopul scrierii ei şi a „Răspunsului" ar fi fost, aşa cum presupune Poliak, pur şi simplu acela de a prezenta o descriere pe înţelesul tuturor a Khazariei? Dacă „Scrisoarea" este doar o introducere la informaţiile despre khazari cuprinse în „Răspuns", fără doar şi poate că e o introducere foarte ciudată: abundă în amănunte despre Spania şi Omaiazi care nu au nicio legătură cu Khazaria.{XV}

Apoi Dunlop pune punctul pe *i* printr-un test lingvistic care dovedeşte concludent că „Scrisoarea" şi „Răspunsul" au fost scrise de persoane diferite. Dovada se bazează pe una din caracteristicile bine marcate ale gramaticii ebraice – folosirea aşa-numitului „waw-conversiv" pentru definirea timpurilor. Nu voi încerca să explic aici această problemă gramaticală extrem de complicată[80]. În schimb, voi cita pur şi simplu din tabelul alcătuit de Dunlop cu metodele diferite de indicare a acţiunii trecute în „Scrisoare" şi „Versiunea lungă" a „Răspunsului"{XVI}:

	Waw conversiv cu imperfectul	Waw simplu cu perfectul
„Scrisoarea" lui Hasdai	45	14
„Răspunsul" („Versiunea lungă")	1	95

[80] Cititorii interesaţi pot consulta *A Practical Grammar for Classical Hebrew* („Gramatică practică pentru ebraica clasică") de J. Weingreen, editia a 2-a, Oxford, 1959.

În „Versiunea scurtă” a răspunsului, prima formă (a lui Hasdai) este folosită de treizeci şi şapte de ori, cea de-a doua de cincizeci de ori. Dar „Versiunea scurtă” foloseşte prima formă în special în pasajele în care exprimarea diferă de cea din „Versiunea lungă”. Dunlop sugerează că această deosebire se datorează unor cărturari spanioli care au parafrazat ulterior „Versiunea lungă”. De asemenea, el subliniază că „Scrisoarea” lui Hasdai, scrisă în Spania maură, conţine multe elemente arabe (de exemplu, al-Khazar pentru khazari), în schimb în „Răspuns” nu există niciun asemenea arabism. În sfârşit, cu privire la sensul general al „Corespondenţei”, Dunlop comentează:

> …Nimic decisiv nu pare să se fi afirmat împotriva conţinutului faptic al „Răspunsului” lui Iosif în forma sa considerată originală – „Versiunea lungă”. Argumentul diferenţierii stilistice vine în sprijinul autenticităţii documentului. E tocmai lucrul la care ne putem aştepta în cazul unor documente emanând din zone separate şi atât de depărtate ale lumii evreieşti, în care nivelul de cultură nu era nici pe departe acelaşi. Poate că ni se îngăduie aici să înregistrăm impresia – privită cu oarecari rezerve – că în general limba „Răspunsului” este mai puţin artificială, mai naivă decât cea a „Scrisorii”.{[XVII]}

Ca să rezumăm lucrurile, e greu de înţeles de ce istoricii din trecut nu prea voiau să-l creadă pe Kaganul khazarilor în stare să dicteze o scrisoare, deşi se ştie că întreţinea corespondenţă cu împăratul bizantin (să nu uităm de peceţile de aur); sau de ce refuză să creadă că evreii cucernici din Spania şi Egipt ar fi putut să copieze sârguincios şi să păstreze cu grijă un mesaj de la singurul rege evreu din vremurile biblice încoace.

Anexa IV
CÂTEVA IMPLICAŢII: ISRAELUL ŞI DIASPORA

Deşi cartea de faţă se ocupă de istoria îndepărtată, în mod inevitabil ea cuprinde şi unele implicaţii pentru prezent şi viitor.

În primul rând, sunt conştient de primejdia ca lucrarea mea să fie interpretată greşit şi răuvoitor ca o negare a dreptului la existenţă a statului Israel. Dar acest drept nu se bazează pe originile ipotetice ale poporului evreu şi nici pe legământul mitologic al lui Abraham cu Dumnezeu; el se întemeiază pe dreptul internaţional, adică pe hotărârea luată de Naţiunile Unite în 1947 să împartă Palestina, odinioară provincie turcească, apoi teritoriu sub mandat britanic, într-un stat arab şi un stat evreiesc. Oricare ar fi originile rasiale ale cetăţenilor Israelului şi oricare ar fi iluziile nutrite de ei în această privinţă, statul lor există *de jure* şi *de facto* şi nu poate fi eliminat decât prin genocid. Fără a intra în chestiuni controversate, se poate adăuga, ca o chestiune de realitate istorică, faptul că împărţirea Palestinei a fost rezultatul unui secol de imigraţie paşnică şi eforturi de pionierat ale evreilor, ceea ce oferă justificarea etică pentru existenţă legală a statului Israel. Dacă cromozomii populaţiei sale conţin gene de origine khazară ori semită, romană ori spaniolă, e un lucru irelevant şi nu poate afecta dreptul Israelului la existenţă – şi nici obligaţia morală a oricărei persoane civilizate, evreu sau neevreu, de a apăra acest drept. Până şi originea geografică a părinţilor sau bunicilor celor născuţi în Israel are şanse să fie uitată în clocotul creuzetului rasial. Problema infuziei khazare acum o mie de ani, oricât de fascinantă ar fi, este irelevantă pentru Israelul modern.

Indiferent de zigzagul şi amestecul multicolor al originii lor, evreii care locuiesc în Israel posedă cerinţele esenţiale ale unei naţiuni: propria lor ţara şi limbă, guvern şi armată comune. Evreii din diaspora nu întrunesc niciuna din aceste cerinţe ale calităţii de naţiune. Ceea ce-i distinge ca o categorie specială printre arienii în mijlocul cărora trăiesc este religia lor declarată, indiferent dacă o practică sau nu. Iată deci diferenţa fundamentală dintre evreii din

Israel şi cei din diaspora. Primii au dobândit o identitate naţională; ceilalţi sunt etichetaţi ca evrei numai de religia lor, nu după naţionalitate şi nu după rasă.

Dar aceasta generează un paradox tragic, fiindcă religia mozaică – spre deosebire de creştinism, budism sau mahomedanism – implică apartenenţa la o naţiune istorică, la o rasă aleasă. Toate sărbătorile evreieşti comemorează evenimente din istoria lor naţională: exodul din Egipt, revolta maccabeilor, moartea asupritorului Haman, distrugerea Templului. *Vechiul Testament* este mai întâi şi-ntâi naraţiunea istoriei unei naţiuni; aceasta a dat lumii monoteismul, dar crezul ei este mai degrabă tribal decât universal. Toate rugăciunile şi toate riturile practicate proclamă apartenenţa la o rasă străveche, ceea ce în mod automat îl separă pe evreu de trecutul rasial şi istoric al poporului în sânul căruia trăieşte. Credinţa mozaică, aşa cum dovedesc două mii de ani de istorie tragică, determină auto-segregaţia pe plan naţional şi social. Ea îl izolează pe evreu şi îndeamnă la izolarea lui de către ceilalţi. Ea creează în mod automat ghetourile fizice şi culturale. Ea îi transformă pe evreii din diaspora într-o *pseudo-naţiune* fără vreunul din atributele şi privilegiile calităţii de naţiune; această pseudo-naţiune este vag unită printr-un sistem de credinţe tradiţionale întemeiate pe premise rasiale şi istorice care se dovedesc iluzorii.

Evreimea habotnică este o minoritate pe cale de dispariţie. Citadela sa era Europa orientală unde furia nazistă a atins paroxismul şi i-a şters aproape complet pe evrei de pe faţa pământului. Supravieţuitorii acestei evreimi împrăştiaţi în lumea occidentală nu mai pot exercita o influenţă puternică, în vreme ce grosul comunităţilor habotnice din Africa de Nord, Yemen, Siria şi Irak au emigrat în Israel. Aşadar, iudaismul habotnic din diaspora se stinge treptat, şi tocmai marea majoritate a evreilor luminaţi sau agnostici perpetuează paradoxul agăţându-se cu lealitate şi fidelitate de statutul lor pseudo-naţional, în credinţa că e de datoria lor să păstreze tradiţia evreiască.

Pe de altă parte, nu este deloc uşor să definim ce înseamnă termenul „tradiţia evreiască” în ochii acestei majorităţi luminate care respinge doctrina ortodoxă ori habotnică a „poporului ales”. Lăsând la o parte această doctrină, mesajele universale ale *Vechiului Testament* –

întronarea unui Dumnezeu unic şi invizibil, cele zece porunci, etosul profeţilor evrei, *Proverbele* şi *Psalmii* – au pătruns în curentul principal al tradiţiei iudeo-eleno-creştine şi au devenit bunul comun al evreilor şi arienilor deopotrivă.

După distrugerea Ierusalimului, evreii au încetat să mai aibă propria lor limbă şi cultură laică. Ebraica a cedat pasul aramaicii ca limbă locală înainte de începutul erei creştine; cărturarii şi poeţii evrei din Spania au scris în arabă, alţii, mai târziu, în germană, poloneză, rusă, engleză şi franceză. Anumite comunităţi evreieşti şi-au făurit propriile lor dialecte, ca idişul şi ladino, (iudeo-spaniola), dar niciunul dintre acestea nu a produs opere comparabile cu impresionanta contribuţie a evreilor la literatura germană, austriacă, ungară sau americană.

Principala activitate literară *specific* evreiască a diasporei a fost teologică. Şi totuşi *Talmudul, Cabbala* şi exegeza biblică voluminoasă rămân practic necunoscute publicului evreiesc contemporan; deşi, repet, acestea constituie singurele relicve ale unei tradiţii specifice evreieşti – dacă e să dăm un sens concret acestui termen – în ultimele două milenii. Cu alte cuvinte, tot ce a ieşit din diaspora ori nu este specific evreiesc, ori nu face parte dintr-o tradiţie vie. Realizările filosofice, ştiinţifice şi artistice individuale ale unora sau altora dintre evrei constau în contribuţii la cultura naţiunilor-gazdă; ele nu reprezintă o moştenire culturală comună sau un corp autonom de tradiţii.

Ca să rezumăm, evreii din vremea noastră nu au în comun o tradiţie culturală, ci doar anumite obiceiuri şi tipare de comportare derivate prin moştenire socială din experienţa traumatizantă a ghetoului şi dintr-o religie pe care majoritatea nu o practică şi nu o împărtăşeşte cu convingere, dar care îi conferă totuşi un statut pseudo-naţional. În mod evident – aşa cum am susţinut în altă parte{[I]} – soluţia pe termen lung a paradoxului poate fi numai emigrarea în Israel sau asimilarea treptată cu naţiunile gazdă. Înaintea holocaustului, acest proces era în plină desfăşurare, iar în 1975 revista americană „Time” relata{[II]} că evreii americani „au tendinţa de a se căsători în proporţii mari cu parteneri de altă religie; aproape o treime din totalul căsătoriilor contractate de ei sunt mixte”.

Şi totuşi, influenţa remanentă a mesajului rasial şi istoric transmis de iudaism, deşi întemeiat pe iluzii, acţionează ca o puternică frână afectivă, apelând la loialitatea tribală. Tocmai în acest context este relevant pentru evreii din diaspora rolul jucat de al treisprezecelea trib în istoria strămoşească. Dar, după cum am mai spus, nu are importanţă pentru Israelul modern, care a dobândit o identitate naţională veritabilă. Poate are valoare simbolică faptul că Abraham Poliak, profesor de istorie la Universitatea din Tel Aviv şi fără doar şi poate patriot israelian, a adus o contribuţie majoră la cunoaşterea strămoşilor khazari ai evreimii, subminând astfel legenda „poporului ales”. De asemenea, este poate semnificativ că băştinaşul israelian „sabra” reprezintă atât din punct de vedere fizic, cât şi din punct de vedere mintal exact opusul „evreului tipic” crescut în ghetou.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Alföldi, „La royauté double des Turcs”, cel de-al doilea Congres turc de istorie (Istanbul, 1937);

Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People* (Londra, 1932);

Annals of Admont, Klebel, E., „Eine neu aufgefundene Salzburger Geschichtsquelle”, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 1921;

Arne, T.J., „La Suede et l’Orient”, *Archives d’Etudes Orientales*, 8°, v. 8, Upsala, 1914;

Artamonov, M.I., *Studii asupra vechii istorii a khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1936);

Artamonov, M.I., *Istoria khazarilor* (în rusă, Leningrad, 1962);

Bader, O.H., *Studiile expediţiei arheologice Kama* (în rusă, Harkov, 1953);

Al-Bakri, *Book of Kingdoms and Roads*, traducere franceză de Défreméry, J. *Asiatique*, 1849;

Ballas, J.A., *Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache* (1903);

Bar Hebraeus, *Chronography* (Oxford, 1932);

Barker, F., „Cruciadele” în *Enciclopedia Britanică*, ediţia 1973;

Baron, S.W., *A Social and Religious History of Jews*, vol. III şi IV (New York, 1957);

Bartha, A., *A IX-X Századi Magyar Társadalom*, „Societatea Ungară în secolele al IX-lea şi al X-lea” (Budapesta, 1968);

Barthold, V., vezi Gardezi şi *Hudud al Alam;*

Beddoe, J., „On the Physical Characters of the Jews”, *Trans. Ethn., Soc.*, vol. I pp. 222–237, Londra, 1861;

Ben Barzillai, Jehudah, *Sefer ha-Ittim* („Cartea sărbătorilor”), circa 1100;

Ben-Daud, Ibrahim, *Sefer ha-Kabbalah*, în *Cronici evreieşti medievale*, ed. Neubauer, I, 79;

Beniamin din Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, Asher, A., tr. şi ed., 2 volume (Londra şi Berlin, 1841);

Blake, R. P. Şi Frye, R.N., „Notes on the Risala of Ibn Fadlan" în *Byzantina Metabyzantina*, vol. I, partea II, 1949;

Brutzkus, J., „Khazarii" în *Enciclopedia evreiască* (New York, 1901–1906);

Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire* (Londra, 1912);

Bury, J.B., *Byzantinische Zeitschrift*, XIV, pp. 511–570;

Buxtorf, J., fil., ed. Iehuda Halevi, *Liber Cosri* (Basel, 1660);

Carpini, *The Texts and Versions of John de Plano Carpini*, ed. Hakluyt, Works, Extra series v. 13 (Hakluyt Soc., 1903);

Cassel, Paulus (Selig), *Magyarische Alterthümer* (Berlin, 1847);

Cassel, Paulus (Selig), *Der Chasarische Königsbrief aus dem 10 Jahrhundert* (Berlin, 1876);

Cedrenus, Georgius, ed. Bekker (Bonn, 1839);

Chwolson, D.A., *Optsprezece incripţii pe mormintele evreieşti din Crimeea* (în germană: St. Petersburg, 1865; în rusă: Moscova, 1869);

Chwolson, D.A., *Corpus de inscriptii ebraice*, ediţia germană (St. Petersburg, 1882);

Comas, J., *The Race Question în Modern Science* (UNESCO, Paris, 1958);

Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, ediţia a doua revizuită a textului de Moravesik şi Jenkins (Washington DC, 1967);

Constantin Porfirogenetul, *De caeremoniis*, ediţie comentată de A. Vogt (Paris, 1935–1940);

*Cronica rusească timpuri*e, vezi *Russian Primary Chronicle;*

Dimaski, Muhamad, *Manuel de la cosmographie du Moyen Age* (Copenhaga,. 1874);

Disraeli, B., *The Wondrous Tale of Alroy* (Londra, 1833);

Druthmar de Aquitania, Christian, *Expositio în evangelium Mattei*, în Migne, *Patrologia Latina* (Paris, 1844–1855);

Dubnow, S., *Weltgeschichte des jüdischen Volkes, Band IV* (Berlin, 1926);

Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954);

Dunlop, D.M., „The Khazars** în *The World History of the fewish People*, vezi ed. Roth;
Dunlop, D.M., „Khazars", în *Enc. Judaica*, ediţia 1971–1972;

Eldad ha-Dani, *Relations d'Eldad le Danite, voyageur du IX-e siècle* (Paris, 1838);

Fishberg, M., *The Jews – A Study of Race and Environment* (Londra şi Feliingon-Tyne, 1911);
Fraehn, „Khazarii", în *Memoriile Academiei Ruse* (1822);
Frazer, Sir James, „The Killing of the Khazar Kings" în *Folkore*, XXVIII, 1917;
Frye, R.N., vezi Blake, R.P.;
Fuhrmann, *Alt-und Neuösterreich* (Viena, 1737);

Gardezi, traducere rusă de Barthold, Académie Imperiale des Sciences, série VIII, vol. I, nr. 4 (St. Petersburg, 1897);
Gibb, H.A.R. şi Goeje, M.J., articol despre „Arab Historiography" în *Enciclopedia Britannică*, ediţia 1955;
Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. V (ediţia. A 2-a, Londra, 1901);
Goeje, de, ed. *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Bonn);
Goeje, de, vezi Gibb, H.A.R.;
Graetz, H.H., *History of the Jews* (Philadelphia, 1891–1898);
Grégoire, H., „Le 'Glozel' Khazare", *Byzantion*, 1937, pp. 225–266;

Halevi, Iehuda, *Kitab al Khazari*, tr. Hirschfeld, ediţie nouă revizuită (Londra,. 1931); vezi de asemenea Buxtorf, J., fil.;
Harkavy, A.E., „Ein Briefweschel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 960), als Beitrag zur alten Geschichte Süd-Russlands" în *Russische Revue*, vol. VI, 1875, pp. 69–97;
Harkavy, A.E., *Altjüdische Denkmäler aus der Krim*, Memoriile Academiei Ruse (1876);
Herzog, E. Vezi Zborowski, M.;
Hudud al Alam („Regiuni ale lumii") editat de Barthold, Leningrad, 1930, traducere şi explicaţii Minorsky, V. (Londra, 1937);

Hussey, J.M., *Cambridge Mediaeval History*, vol. III c (1966);

Ibd Fadlan, vezi Zeki Validi Togan; de asemenea Blake, R.P. Şi Frye, R.N.;

Ibn Hawkal, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum;* ediţia a doua, Kramers,. (1939). Vezi de asemenea Ouseley, Sir W.;

Ibn Yakub, Ibrahim, Spuler, B., în *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, III,. 1–10;

Ibn Nadim, *Kitab al Fihrist* („Enciclopedia bibliografică"), ed. Flügel;

Ibn Rusta, ed. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII;

Ibd Said al Maghribi. Bodleian MS, citat de Dunlop (1954), p. 11;

Istakhri, ed. De Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, pars. 1;

Jacobs, J., „On the Racial Characteristics of Modern Jews", *J. Anthrop. Inst.*, Vol. XV, pp. 23–62, 1886;

Kahle, P.E., *Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times: 1923–1939. Experiences of a German Professor*, tipărită particular la Londra (1945);

Kahle, P.E., *The Cairo Geniza* (Oxford, 1959);

Karpovici, M., vezi Vernadsky, G.;

Kerr, N., *Inebriety* (Londra, 1889);

Kniper, A.H., „Caucasus, People of" în *Enc. Britannica*, ediţia 1973;

Koestler, A., „Judah at the Crossroads" în *The Trail of the Dinosaur* (Londra şi New York, 1955; ed. Danube, 1970) ;

Kokovţov, P., *Corespondenţa evreo-khazară în secolul al X-lea* (în rusă; Leningrad, 1932);

Kutschera, Hugo Freiherr von, *Die Chasaren* (Viena, 1910);

Landau, „Situaţia actuală a problemei khazare" (în ebraică), *Zion*, Ierusalim, 1942;

László, G., *The Art of the Migration Period* (Londra, 1974);

Lawrence, T.E., *Seven Pillars of Wisdom* (Londra, ed. 1906);

Leiris, M., „Race and Culture" (UNESCO, Paris, 1958);

Luschan, F. Von, „Die anthropologische Stellung der Juden", *Correspondenz-blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie* etc., vol. XXIII, pp. 94–102, 1891;

Macartney, C.A., *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, 1930);
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Mediaeval History* (1961);
Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Hildesheim, 1903);
al-Masudi, *Muruj udh-Dhahab wa Maadin ul-Jawahir* („Pajişti de mine de aur şi pietre preţioase"), traducere franceză, vol. 9 (Paris, 1861–1877);
Mieses, M., *Die Entstehungsuhrsache der yüdaischen Dialekte* (Berlin-Viena, 1915);
Mieses, M., *Die Jiddische Sprache* (Berlin – Viena, 1924);
Minorsky, V., vezi *Hudud al Alam;*
Muqaddasi, *Descriptio imperii moslemici, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, III, 3 (Bonn);

Nestor şi pseudo-Nestor, vezi *Cronica rusească timpurie;*

Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth – Eastern Europe 500–1453* (Londra, 1971);
Ouseley, Sir W., *The Oriental Geography of Ebn Haukal* (Londra, 1800);

Paszkiewiez, H., *The Origin of Russia* (Londra, 1954);
Patai, R., articolul „Jews" în *Enc. Britannica*, vol. XII, 1054, ediţia 1973;
Petachia din Ratisbon, *Sibub Ha'olam*, ed. Benish (Londra, 1856);
Photius, *Homilies*, traducere englezească cu introducere şi comentariu de C. Mango (Cambridge, Mass., 1958);
Poliak, A.N. *Convertirea khazarilor la iudaism* (în ebraică), „Zion" (Ierusalim, 1941);
Poliak, A.N., *Khazaria – istoria unui regat evreiesc în Europa* (în ebraică) (Mossad Bialik, Tel Aviv, 1951);
Povest Vremenic Let, vezi *Cronica rusească timpurie;*
Priscus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn);

Reid, G.A., *Alcoholism* (Londra, 1902);
Reinach, Th., „Judaei" în *Dictionnaire des Antiquités;*
Reinach, Th., articolul „Diaspora" în *Jewish Enc.*;
Renan Ernest, *Le Judaisme comme race et religion* (Paris, 1883);
Ripley, W., *The Races of Europe* (Londra, 1900);
Russian Primary Chronicle, textul Laurentian, tradus şi editat de Cross, S. H. şi Sherbowitz-Wetzor, C.P. (Cambridge, Mass., 1953);
Roth, C., ed., *The World History of the Jewish People*, vol. II: *The Dark Ages* (Londra, 1966);
Roth, C., „Jews" în *Enc. Britannica*, ediţia 1973;

Sava, G., *Valley of the Forgotten People* (Londra, 1946);
Schram, Anselmus, *Flores Chronicorum Austriae* (1702);
Schultze – „Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis", *Texte und Untersuchungen für Geschichte der altchristlichen Literatur*, XIII (1905);
Shapiro, H., *The Jewish People: A Biological History* (UNESCO, Paris, 1953);
Sharf, A., *Byzantine Jewry – From Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971);
Sinor, D., „Khazars" în *Enc. Britannica*, ediţia 1973;
Smith, H., în *Proc. Glasgow University Oriental Society*, V, pp. 65–66;

al-Tabari, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879–1901);
Togan, vezi Zeki Validi;
Toynbee, A., *A Study of History*, prescurtare a volumelor I-IV de D. C. Somervell (Oxford, 1947);
Toynbee, A., *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Londra, New-York şi Toronto, 1973);

Vasiliev, A.A., *The Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936);
Vernadsky, G., *Ancient Rttssia* în Vernadsky şi Karpovici, *A History of Russia*, Vol. I (New Haven, 1943);
Vernadsky, G., *Kievan Russia*, în aceeaşi serie, vol. II (New Haven, 1948);
Vetulani, A., „The Jews în Mediaeval Poland", *Jewish J. of*

Sociology, December, 1962;

Virchow, R., „Gesamtbericht… über die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland”, *Archiv für Anthropologie*, vol. XVI, pp. 275–475, 1886;

Weingreen, J., *A Practicai Grammar for Classical Hebrew*, ediţia a 2-a, Oxford 1959;

William de Malmesbury, *De gestis regum Anglorum;*

Yakubi, *Buldan, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, VII (Bonn);

Yakut, *Mujam al-Buldan*, ed. Wüstenfeld (Leipzig, 1866–1870);

Zajaczkowski, *Cultura khazară şi moştenitorii ei* (în polonă; Breslau, 1946);

Zajaczkowski, „The Problem of the Language of the Khazars”, *Proc. Breslau Soc. of Sciences*, 1946;

Zborowski, M. şi Herzog, E., *Life is with People – The Jewish Little-Town of Eastern Europe* (New York, 1952);

Zeki Validi Togan, A., „Ibn Fadlans Reisebericht” în *Abhandlungen für die Runde des Morgenlandes, Band 24*, nr. 3 (Leipzig, 1939);

Zeki Validi Togan, A., „Volkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert”, *Körösi Csoma-Archivum*, 1940.

INDEX

A
Aaron cel Binecuvântat 75, 78;
Abbasizii 28, 29;
Abd ar-Rahman III 65, 70, 225;
Abd ar-Rahman ibn-Rabiah 26;
ak-khazari 18, 21, 60 notă;
Akrish, I. A. 228–230;
alani 18, 78–79, 126, 136, 149;
Alexandria 47, 81;
Allen, W. E. O. 16 (notă);
András, rege ungur, 147–148;
antisemitism 15, 148–149;
arab; arabe; arabi; arăbeşti;
– războaie, cuceriri, invazii 11–12, 25–30, 51, 60, 63, 86–88, 98, 127;
– izvoare, surse 12, 16, 17, 19–20, 33, 40 (notă), 45–46, 47, 51–52, 53–54, 59, 61, 64, 68, 75, 80, 82, 86, 89, 91, 93, 95, 119, 122, 130–134, 139, 155, 215–218, 222;
– în Spania 66, 231, 233;
Ardabil 27, 68, 85, 117;
Armenia; armeni 17, 18, 22, 24, 27–28, 47, 48, 68, 69, 86, 152, 153, 161, 188, 198, 200, 215, 226;
Arne, T. J. 48;
Artamonov, M. I. 17, 29, 56–57, 74, 89, 102, 138;
aşkenaz; askenazi 179, 188–189, 192, 197, 223;
Atila 15, 19 (notă), 20–21, 33, 85;
avari; Imperiul avar 17, 18, 22, 24, 73, 105

B
Bab al Abwab vezi Darband;
Bader, O. H. 48;

Bagdad 29, 33, 34, 38, 1, 47, 56, 66, 77, 81, 119 (notă), 140, 167, 189, 217;
al-Bekri 64, 217;
Balanjar; balanjari 22, 26, 27, 51;
el-Balkhi 216;
Ballas, J. A. 179;
Barbaro, J. 184;
Bar Hebraeus 137;
Barker, F, 168;
Baron, S. W. 84, 139, 140 (notă), 141, 145, 149, 165, 169, 220;
Bartha, A. 13, 49, 102;
başchiri 18, 33, 38, 39;
Beddoe, J. 199;
Beniamin din Tudela 81, 140 (notă), 141, 168;
Biruni 132;
Bizanţ; Imperiul bizantin; bizantini 11–13, 21–33, 47, 49, 58–62, 66–67, 69–70, 73, 77, 78, 85, 87, 89, 92, 94–95, 108, 115, 119, 121, 123–128, 133–134, 137, 152, 155, 175–176, 215, 218–219, 232;
Boleslav cel Pios, rege polon, 154;
Bulan-rege 67–69, 74, 85, 122;
bulgari 11, 17, 18, 19, 22, 26, 31, 33-34, 45, 47, 48, 49, 73, 90–91, 93, 104, 106, 118, 127, 222;
– bulgarii de la Dunăre 22, 98, 103–104, 106, 121;
– bulgarii de pe Volga 22, 33, 37, 39–45, 98, 123, 126, 130, 149, 155;
burtaşi 17, 18, 47, 127;
Bury, J. B. 11, 46 (notă), 53, 56–57, 58, 59, 65, 91, 101, 107–108, 109, 114, 127, 219, 220;
Bushbeck, G. De 184–185;
Busir, rege, 31;
Buxtorf, J. 228;

C

Canaan 15;
Carol cel Mare 11, 143;
Carpini, J. de Plano 136;

Caspică, marea, 11, 16–17, 25, 41, 51, 83, 89, 90, 115, 116, 119–120, 121, 162;
Cassel, P. 15, 21 (notă), 54, 72;
Caucaz; caucazieni 11–12, 15, 16–17, 20, 26, 28–29, 32, 41, 47, 51, 68, 88, 121, 127, 135, 149, 150–151, 175, 186, 198, 209, 226;
Cazimir cel Mare, rege, 154, 181, 186;
Chagall, M. 162;
Cherson 30, 31, 32, 83, 114, 124–126, 134;
China; chinezi 19, 23, 56, 136, 194, 203;
chipceaci 19, 134, 150;
Chiril, Sfântul, 83–84, 104, 108;
chirilic, alfabetul, 62, 83–84;
Chosroes (Chosrau) 24;
Chwolson D. A. 62, 230;
Cinnamus, J. 146, 178;
ciuma neagră 149, 172–173, 185, 186;
ciuvaşi 19, 101;
Clement IV, papă, 154;
Comas, J. 190–192;
Constantin V, împărat, 12, 48;
Constantin VII Porfirogenetul, împărat, 11, 23, 51 (notă), 57 (notă), 71, 78–79, 87, 90 (notă), 99–101, 102–104, 109–111, 115, 126, 147, 218–219;
Constantin VIII, împărat, 124–125;
Constantinopol 15, 26, 27, 31, 47, 56, 71, 81, 89, 91, 92, 107–108, 109, 110, 113, 125, 134, 223, 228;
Cordoba 65–66, 71, 77, 78, 147, 225;
„Corespondenţa khazară” 65–66, 69–71, 78–79, 221 passim, anexa III;
creştinism; creştini 12–13, 47, 58–61, 63–64, 68–69, 74, 76, 83, 97, 108–113, 117, 122–125, 133, 134, 137; 140, 158, 169, 172, 177, 178, 181–183, 195–196, 218, 229, 234;
Crimeea 14, 16–17, 26, 31, 32, 62, 75, 81, 83, 115, 134, 135, 150–151, 152–153, 172, 185–186;
Cronica rusă timpurie 90, 90 (notă), 95, 98, 109–113, 115–116, 120–125, 128–130, 132–135, 138, 219;

cruciade 140–141, 168–171, 185;
cumani 19, 105, 128, 134–135, 137, 148, 149.

D
Darband, defileul, 25–26, 46, 47, 135;
Dariel, pasul, 25–26;
David al-Roy 140–141;
Derbent vezi Darband
diaspora 145, 146–147, 158, 164, 168, 194, 233–236;
Dimaski, M. 63;
Djanibeg 172;
„Documentul Cambridge” 78–79;
Don, fluviul, 16, 71 (notă), 83; 87, 91, 94, 97, 98, 104, 121, 136, 148, 149, 184;
Druthmar Christian 82;
Dubnov, S. 170;
Dunărea, fluviul, 22, 29, 31, 74, 103, 104, 105, 106, 177;
Dunlop, D. M. 12, 14, 21 (notă), 29, 32, 54 (notă), 75, 76, 85, 130, 132 (notă), 137, 220, 225, 229, 231–232;

E
ebraic; eraică *(vezi şi evrei)* 13, 59, 61, 63, 64, 66, 70, 73, 78, 81–84, 120, 140 (notă), 157, 158, 159, 168–169, 180, 182–184, 188, 214, 215, 220, 223, 225, 226 (notă), 228–229, 230, 231;
Eldad ha-Dani 73 (notă), 76;
Enciclopedia evreiască vezi Jewish Encyclopaedia;
Encyclopaedia Britannica 168, 215;
Encyclopaedia Judaica 14, 52 (notă), 224;
Endre II, rege, vezi András;
Ephraim bar Jacob 171;
Evdochia 24;
evrei; evreiesc *(vezi şi ebraic; ebraică; diaspora; Israel; iudaism; karaiţi)*
– est-europeni 14–15, 141, 145, 149–163, 165–167, 173, 175-176, 180, 186–187, 190, 207;
– khazari 43, 45, 48, 56, 63–66, 70–76, 81–84, 95, 96, 105–107,

116–119, 122–124, 132–134, 135–140, 146–148, 175, 188–189, 207, 222;
– bizantini 59–61, 66, 155, 175–176;
– italieni 61, 168, 175–176, 185;
– spanioli 66, 71–73, 78, 164 (notă), 167 (nota), 173, 188, 195–197, 232;
– din Orientul mijlociu 80–82, 140–141;
– kabari 102;
– unguri 147, 178, 185–186;
– francezi 164–173, 196–197;
– germani 164, 165–174, 179–181, 181–182, 185, 195–197;
– englezi 164–167, 173, 196–197;
– austrieci 175–178;
– americani 15, 186, 203;
– caracteristici fizice 189–194, 198–201;
– diaspora 233–236;
– ghetourile 204–206

F
Filip IV cel Frumos, rege, 167, 171;
Filipicos (Bardanes), împărat, 32;
Finlanda; finlandezi 97–98;
Fircovici, A. 229–230;
Fishberg, M. 191, 193–194, 197–198, 200, 203, 206–207;
Fotie, patriarh, 83, 107–109;
Frazer, J. 53.

G
Gardezi 57 (notă), 93, 101–102, 217;
Georgia; georgieni 17–18, 22, 23–24, 27, 28, 47, 135, 198, 215;
Germania Judaica 167;
Gershom Ben Yehuda, rabin, 168–169;
Gibb, H. A. R. 215;
Gibbon, E. 24, 30;
Ginghis Han 136, 145, 148;
Goeje, M. J. de 215;

Graetz, H. H. 197;
Grégoire, H. 221;
Gruzia, gruzini vezi Georgia, georgieni
Gundelfingus, H. 177;
Gurgania; gurgani 35, 46;
ghuzi 17, 19, 36–38, 41, 79, 98, 103, 103 (notă), 106, 127–128, 137–138.

H
Harkavy, A. E. 230;
Harun al Raşid 29, 56, 60, 63, 167;
Hasdai Ibn Shaprut 65–67, 70–73, 75–78, 80, 89, 119, 147, 225–227, 229–232;
Heracliu, împărat, 23–24, 60, 127;
huni; Imperiul hunilor 15, 17, 19–21, 73, 105.

I
Iafet 14, 20, 73, 146, 188;
Iafet ibn-Aii 82;
Ibn-al-Adim 137;
Ibn Fadlan 33–47, 52, 76, 79, 93, 95, 103, 118, 128, 137, 155, 213, 216–217, 222;
Ibn Hassul 137;
Ibn Hawkal 46, 50, 51 (notă), 55, 57 (notă), 75, 129–131, 214, 216–217, 190;
Ibn Miskawayh 130–131;
Ibn Nadim 62;
Ibn Rusta 46, 57 (notă), 93–94, 103, 217;
Ibraham ben Daud 81, 227, 231;
Ibrahim Ibn Iakub 132;
idiş, limba, 153, 158, 177–181, 182–185, 223–236;
Iehuda ben Barzillai, rabin, 225–228, 231;
Iehuda Halevi 79–81, 227–228;
Ierusalim 56, 77, 79, 123, 140, 145, 165, 186, 197;
Imperiul turcesc de Apus 22–23, 25;
Inocenţiu IV, papă, 136;

Iordan, râul, 15, 146;
Iosif, rege al (khazarilor), 65–80, 85, 89, 96, 119–120, 188, 225–232;
Isaac bar Nathan 71, 78;
islam; islamism 11–13, 16 (notă), 23, 25, 27, 28–29, 32, 33, 43, 45–46, 50–52, 58–61, 63, 65, 69, 74, 77, 85, 115–118, 120, 123–125, 129, 131, 133, 139–140, 155, 159, 222, 234;
Israel; israelieni 14–15, 186, 207 233–236;
Istakhri 18, 45, 47, 50 (notă), 53, 55, 57 (notă), 216–217;
itil, 16, 41, 51–52, 60, 71 (notă), 76, 83, 115–118, 121, 128, 130–131, 136, 139;
iudaism 13, 28, 32, 52–53, 57, 62 (notă), 63, 74, 79, 82–83, 85, 102, 122, 125, 132–133, 136, 141, 145, 156, 178, 183, 194–198, 206, 220, 224, 226–228, 233–236.

J
Jacob ben Reuben 82;
Jacobs, J. 166 (notă), 199;
Jewish Encyclopaedia 52, 156 Jordanes 21 (notă)
Justinian I, împărat, 60, 61, (notă);
Justinian II, împărat, 30–32, 57 (notă).

K
kabari 18, 50, 101–106;
Kahle, P. E. 220–221;
Kalonim 167;
karaiţi 14, 75, 81, 81 (nota), 82, 102, 152–153, 158, 162, 183, 229–230;
kara-khazari 18–21;
Karidah 21;
kavari vezi kabari
Kedrenus 133;
Khazaran 51, 60, 130–131;
khazari:
– origini etnice 11, 14, 18–21, 74;
– războaie 11–12, 17, 22, 23–29, 32, 103, 132–134;

– convertirea la iudaism 12–13, 28, 32, 52, 57, 58–69, 75–76, 79, 83, 140–141;
– căderea imperiului 14, 95–96, 115–121, 128–137;
– răspândirea 14, 145–152, 154–158, 163, 164;
– descendenţii 14–15, 136–138, 207;
– mod de viaţă 15–16, 33–40, 44–47, 51–52;
– limba 19, 183, 184;
– arte şi meşteşiguri 48–50, 161;
– istorici moderni 95, 121, 126–127, 220–224;
Khwarizm 34–35, 51 (notă);
Kiev 17, 78, 95–96, 107, 109–112, 113, 115, 118, 121, 123, 128, 133, 135, 138, 149, 156, 220, 223;
kipciaci vezi chipciaci
Kniper, A. H. 151 (notă);
Kokovţov, P. 229–230;
Kutschera, H. Von 156, 173, 175, 191, 222.

L
Landau 225, 231;
László, G. 49 (notă);
Lawrence, A. W. 213;
Lawrence, T. E. 213;
Lebedias 99–100;
Leiris, M. 202;
Leon III, împărat, 60;
Leon IV, împărat, 12, 27, 60, 85;
Leontie, împărat, 30;
Lituania; lituanieni 14, 151–153, 155–156, 159, 162, 180, 182, 183, 184.

M
Macartney, C. A. 97, 105, 219, 220;
maghiari *(vezi şi Ungaria, unguri)* 11, 15, 17, 18, 20, 26, 47, 48–56, 97–106, 115, 147, 148, 157, 161, 163, 178, 219;
Mahomed 12, 25, 213;
mahomedanism vezi islam

Maienţa; Mainz 167–171, 197;
Marea Caspică vezi Caspica
Marea Neagră 11, 16, 17, 25, 31, 71 (notă), 87, 90, 91, 107, 108, 116, 135, 152, 153;
Marquart, J. 21 (notă), 130;
marranos 196–197;
Marwan II, calif, 28–29, 132;
Maslamah ibn-Abd-al-Malik 27;
al-Masudi 46, 50–51, 57 (notă), 60, 63–65, 69, 75, 91–92, 116–119, 154, 213, 216, 217;
McEvedy, C. 91;
Menahem ben-Saruk, 70–71, 225, 231;
Metodiu, Sfânt, 83;
Mieses, M. 171, 173, 175–178, 179–180, 224;
Mihail III, împărat, 83, 107;
Minorsky, V. 57 (notă), 132 (notă);
mongol, Imperiul; mongoli 17, 56, 129–131, 132, 136, 145, 148–149, 154, 161, 162, 199–200;
Mosul 17, 27, 140;
Muqaddasi 47, 131;
musulmani vezi arabi; islam; islamism

N
Neagră, Marea vezi Marea Neagră
Nestor 219–220;
Nipru, râul, 17, 76, 89, 90, 96, 98;
Nizami 135;
Novgorod 90, 95, 96, 108, 128.

O
Obadia, rege, 75–76, 85, 102;
Obolensky, D. 29;
Olga, prinţesă a Kievului, 92, 110–113, 120, 122;
omaiazi 28, 65;
Ouseley, Sir W. 55 (notă), 214.

P
Palestina 67, 140, 194, 197, 209, 223, 233;
Pannonia 50, 102, 104, 148;
Paszkiewicz, H. 108;
Patai, R. 189, 192;
pecenegi 11, 19, 42, 98, 103–106, 105, 127, 130, 148;
Persia, persani:
– regatul 18, 23–25, 28, 33, 127;
– izvoare (surse) 20, 76, 135, 214 (notă), 215, 217;
– cultura şi artele 29, 48–49, 161;
– drumul comercial 47;
– karaiţi 75;
– evrei 140–141, 175–176, 227;
Petachia, rabin, 80–81, 135, 153;
Poliak, A.N. 14, 62–63, 136, 150, 156, 160, 162–163, 183–185, 188–189, 223–224, 230, 231, 236;
Polonia; polonezi; poloni 14, 62, 75, 113, 150, 151–162, 166, 167, 172, 173, 175–176, 180–187, 189, 191, 192, 198, 203, 224, 235;
Porfirogenetul vezi Constantin VII
Priscus 20–21, 33;
Prochownik, A. 151, 163.

R
Reinach, Th. 195;
Renan, E. 198;
rhus, neamul, 33, 39–40, 44, 47, 77, 88, 91–99, 101–104, 107–111, 112–113, 115–122, 126, 130–135, 149, 218;
Rîbakov, 229;
Ripley, W. 190, 199–200, 206;
Roman IV, Digenis, împărat, 128;
Roman, împărat, 60, 66;
Roth, C. 166, 185–186;
Rurik, prinţ, 92, 96, 107, 108, 112;
Rusia, ruşi 11, 96, 98, 105, 149–151, 152 (nota), 155, 183, 184, 198, 235;
– izvoare (surse) 12, 215, 219–220;

– şi khazarii 14, 75, 95, 119–120, 121, 127, 132–135, 138–139, 145;
– primele aşezări 39 (nota), 93;
– şi Bizanţul 107–114, 124–127, 133;
– religia 108–110, 113, 121–125, 181

S
Saadiah, Gaonul 81, 189;
Samandar; samandari 22; 27, 46, 51, 130;
Sarkel 44–45, 71 (notă), 87–88, 95, 98, 121, 126, 130, 149, 155;
saşanid, Imperiul, 25, 49;
Sava, G. 151 (notă);
Schechter, S. 78;
Schram, A. 177;
sefarzi; sefardiţi 173, 184, 188, 192, 195–196, 200, 223;
Shapiro, H. 193, 205;
Sinor, D. 85;
sionism 63, 72, 79;
Siria 25, 28, 140, 194;
Smith, H. 179;
Solomon bar Simon 168–169, 171;
Solomon ben Duji 140;
St. Julien 53;
Sveatoslav, prinţ al Kievului, 92, 113, 115, 120–121, 129–130.

Ş
Ştefan Báthory, rege, 154;
ştetl 158–163, 181–182, 186.

T
al-Tabari 86;
Teodosie II, împărat, 20;
Teofan 24;
Teofil, împărat, 87;
Tiberiu III, împărat, 31;
Tiflis 23–24, 49;

Tours 12, 27;
Toynbee, A. 48, 89, 98, 101, 108, 112 (notă), 121, 126–127, 196, 218, 220;
Transcaucazia 28, 68;
Turcia; turci; turcesc; turcic 25, 128, 137, 222, 233;
– etnic 11, 18, 130, 133, 137, 156, 208, 226;
– limba 19, 101, 183;
– triburi 22–24, 33, 38, 53, 56, 74, 91, 97, 102–103, 105, 127–128, 153, 161;
– izvoare 40 (notă), 215;

Ţ
ţinut al aşezărilor 152 (notă)

U
Ucraina; ucraineni 14, 17, 26, 149–150, 152 (notă), 155, 176, 182, 184, 186, 198;
uiguri 15, 18, 22, 73;
Ungaria; unguri 13–14, 17, 97, 98, 102, 103–106, 113, 115, 128, 136, 146–148, 156–157, 163, 175–178, 185–186, 191, 195;
Urali, munţi, 17, 46, 97, 106.

V
Valentinian III, împărat, 85;
Vasile I, împărat, 60, 61;
Vasile II, împărat, 124;
Vasiliev, A. A. 106, 108;
Vernadsky, G. 108, 125, 138, 219–220;
Vetulani, A. 156;
vikingi 11, 39 (notă), 88–93, 96, 108, 115, 129, 130;
Virchow, R. 192;
Vladimir, Sfânt (mare cneaz de Kiev) 113–114, 125–126, 127, 129, 133, 134, 138, 181;
Volga, fluviul, 11, 15, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 41–42, 45, 47, 51, 71 (notă), 73, 81, 83, 87, 90, 92, 93, 94, 103, 115–114, 120–121, 130, 132, 136, 146, 148–149.

W
Weingreen, J. 231 (notă);
Worms 167–171, 197.

Y
Yakubi 20–21;
Yakut 217.

Z
Zaharia, „retorul”, 20;
Zajaczkowski 131–132;
Zeki Validi Togan, A. 33 (notă), 39–40, 45 (notă), 53, 56, 95, 217, 222;
Ziebel 23–24.

NOTE

Capitolul I – Înălţarea

[I] Constantin Porfirogenetul, *De caerimoniis aulae Byzantinae*, I, p. 690.
[II] Bury, J.B. (1912), p. 402.
[III] Dunlop, D.M. (1954), pp. IX–X.
[IV] Bartha, A. (1968), p. 35.
[V] Poliak, A.N. (1951).
[VI] Cassel, P. (1876).
[VII] Bartha, p. 24.
[VIII] Bartha, p. 24 şi note.
[IX] Bartha, p. 24, notele 147–149.
[X] *Istoria Khazară*, 1962.
[XI] Ibn-Said al Maghribi, citat de Dunlop, p. 11.
[XII] Schultze (1905), p. 23, citat de Dunlop, p. 182.
[XIII] Marquart, p. 44, nota 4, citat de Dunlop, p. 182.
[XIV] Citat de Dunlop (1954), p. 96.
[XV] Ibn-al-Balkhi, *Fars Namah.*
[XVI] Gibbon, vol. V., pp. 87–88.
[XVII] Moise din Kalankatuk, citat de Dunlop, p. 29.
[XVIII] Artamonov, M.I. (1962).
[XIX] Obolensky, D. (1971), p. 172.
[XX] Gibbon, p. 79.
[XXI] Gibbon, p. 180.
[XXII] Gibbon, p. 182.
[XXIII] *Op. cit.*, p. 176.
[XXIV] Zeki Validi, excurs, 36 a.
[XXV] *Ibid*, p. 50.
[XXVI] *Ibid*, p. 61.
[XXVII] Istakhri.
[XXVIII] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 207.

[xxix] Ibn Hawkal; de asemenea Istakhri (care are numai 4 000 de grădini).
[xxx] Muqaddasi, p. 355, citat de Baron III, p. 197.
[xxxi] Toynbee, A. (1973), p. 549.
[xxxii] Zeki Validi, p. 120.
[xxxiii] Citat de Bartha, p. 184.
[xxxiv] Bartha, p. 139.
[xxxv] Citat de Dunlop (1954), p. 231.
[xxxvi] Bartha, pp. 143–145.
[xxxvii] László, G. (1974), pp. 66 f.
[xxxviii] Hudud el Alam, No. 50.
[xxxix] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), pp. 206–207.
[xl] *Op. cit.*, p. 405
[xli] St. Julien, *Documents sur les Tou Kioue*, citat de către Zeki Validi, p. 269.
[xlii] Cassel, *op. cit.*, p. 52.
[xliii] Istakhri, citat de Dunlop (1954), pp. 97–98.
[xliv] *Idem*.
[xlv] *Ibidem*.
[xlvi] Ibn Hawkal, pp. 189–190.
[xlvii] *Op. cit.*, p. 405.

Capitolul II – Convertirea

[i] Bury, *op. cit.*, p. 401.
[ii] *Ibid*, p. 406.
[iii] Sharf, A. (1971), p. 61.
[iv] Citat de Dunlop (1954), p. 89
[v] *Ibid*, p. 84.
[vi] Citat de Sharf, p. 88.
[vii] *Visul lui Daniel*, cronică prezentată sub forma unei străvechi profeţii. Citat de Sharf, p. 201.
[viii] Citat de Poliak, 4/3; Dunlop, p. 119.
[ix] Poliak, (4/3) citându-l pe Chwolson, D.A. (1865).
[x] Poliak, 4/3; Baron, III, p. 210 şi n. 47.
[xi] Poliak, *loc. cit.*

[xii] Citat de Marquart (1903), p. 6.
[xiii] Citat de Dunlop (1954), p. 90.
[xiv] Bury, *op. cit.*, p. 408.
[xv] Sharf, p. 100 n.
[xvi] Bury, p. 406 n.
[xvii] Dunlop (1954), p. 227.
[xviii] Baron, S.W. (1957), vol. III, p. 201 f.
[xix] Dunlop, p. 220.
[xx] Citat de Dunlop (1954), p. 12.

Capitolul III – Declinul

[i] În articolul său despre khazari în *Enciclopedia Britanică*, ediţia 1973.
[ii] *Op. cit.*, p. 177.
[iii] Bar Hebraeus şi al-Manbiji citat de Dunlop, p. 181.
[iv] Marquart (pp. 5, 416), Dunlop (p. 42 n) şi Bury (p. 408) dau fiecare o dată uşor diferită.
[v] Bartha, p. 27 sq.
[vi] *Op. cit.*, p. 547.
[vii] *Op. cit.*, p. 446 notă.
[viii] Toynbee, p. 446; Bury, p. 422 notă.
[ix] Gardezi (circa 1050) parafrazând o relatare anterioară a lui Ibn Rusta (circa 905), citat de Macartney, C.A. (1930), p. 213.
[x] *The Penguin Atlas of Mediaeval History*, 1961, p. 58.
[xi] Al-Masudi, citat de Dunlop (1954), p. 209
[xii] Toynbee, p. 446.
[xiii] Zeki Validi, p. 85 sq.
[xiv] Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 214.
[xv] *Loc. cit.*
[xvi] Ibn Rusta, citat de Macartney, p. 215.
[xvii] *Ibid.*, pp. 214–15.
[xviii] *Op. cit.*, p.i.
[xix] *Op. cit.*, p.v.
[xx] Toynbee, p. 419; Macartney, p. 176.
[xxi] Toynbee, p. 418.

[xxii] *Ibidem*, p. 454.
[xxiii] *Loc. cit.*
[xxiv] *De administrando*, capitolele 39–40.
[xxv] Toynbee, p. 426.
[xxvi] *Op. cit.*, p. 426.
[xxvii] *Op. cit.*, p. 427.
[xxviii] Macartney, pp. 127 sqq.
[xxix] Baron, vol. III, pp. 211 sq., 332.
[xxx] Bartha, pp. 99, 113.
[xxxi] Citat de Dunlop (1954), p. 105.
[xxxii] Macartney, Guillemain.
[xxxiii] Citat de Macartney, p. 71.
[xxxiv] *Loc. cit.*
[xxxv] *Analele lui Admont*, citat de Macartney, p. 76.
[xxxvi] *De administrando*, capitol 40.
[xxxvii] Macartney, p. 123.
[xxxviii] *Ibid.*, p. 122.
[xxxix] *Ibid.*, p. 123.
[xl] Citat de Dunlop (1954), p. 262.
[xli] Bury, p. 419, sq.
[xlii] *Op. cit.*, p. 448.
[xliii] *Ibid.*, p. 447.
[xliv] *Op. cit.*, p. 422.
[xlv] Toynbee, p. 448.
[xlvi] *Cronica rusească*, p. 65.
[xlvii] Toynbee, p. 504.
[xlviii] *Loc. cit.*
[xlix] *Cronica rusească*, p. 82.
[l] *Ibid.*, p. 83.
[li] *Ibid.*, p. 72.
[lii] *Ibid.*, p. 84.
[liii] Bury, p. 418.

Capitolul IV – Prăbuşirea

[I] *Cronica rusească*, p. 84.
[II] Dunlop (1954), p. 238.
[III] Citat de Dunlop (1954), p. 210.
[IV] Citat de Dunlop (1954), pp. 211–212.
[V] Citat de Zeki Validi.
[VI] *Cronica rusească*, p. 84.
[VII] *Ibid.*, p. 84.
[VIII] *Ibid.*, p. 90
[IX] Toynbee, *op. cit.*, p. 451.
[X] *Cronica rusească*, p. 94.
[XI] *Ibid.*, p. 97.
[XII] *Ibid.*, p. 97.
[XIII] *Ibid.*, p. 98.
[XIV] *Ibid.*, p. 111.
[XV] *Ibid.*, p. 112.
[XVI] Vernadsky, G., (1948), pp. 29, 33.
[XVII] *De administrando*, capitolele 10–12.
[XVIII] Toynbee, p. 508.
[XIX] Bury, *op. cit.*, p. 414.
[XX] *Op. cit.*, p. 250.
[XXI] Zeki Validi, p. 206.
[XXII] Ahmad Tusi (secolul al XII-lea), citat de Zeki Validi, p. 205.
[XXIII] Dunlop (1954), p. 249.
[XXIV] Baron, vol. IV, p. 174.
[XXV] Citat de Dunlop (1954), p. 251.
[XXVI] *Kievo Pechershii Paterik*, citat de Baron, vol. IV, p. 192.
[XXVII] Citat de Dunlop (1954), p. 260.
[XXVIII] Citat de Zeki Validi, p. 143.
[XXIX] *Ibid.*, p. XXVII.
[XXX] Dunlop (1954), p. 261.
[XXXI] Vernadsky, p. 44.
[XXXII] Poliak, capitolul VII.
[XXXIII] *Loc. cit.*
[XXXIV] Baron, vol. III, p. 204

[xxxv] Baron, *loc. cit.*

Capitolul V – Pribegia

[I] Baron, vol. III, p. 206.
[II] *Ibid.,* p. 212.
[III] *Anonimi gesta Hungarorum,* citat de Macartney, p. 188 sq.
[IV] *Universal Jewish Encyclopaedia* („Enciclopedia evreiască universală”), articolul „Teka”.
[V] Dunlop (1954), p. 262.
[VI] Poliak, capitolul IX.
[VII] Baron, vol. III, p. 206.
[VIII] Poliak, capitolul IX.
[IX] Poliak, capitolul VII; Baron, vol. III, p. 218 şi nota.
[X] Brutzkus, *Enciclopedia evreiască,* articolul „Chasaren”.
[XI] Schiper, citat de Poliak.
[XII] Poliak, cap, IX.
[XIII] Baron, vol. III, p. 217 şi nota.
[XIV] Poliak, capitolul IX.
[XV] *Ibid.*
[XVI] *Ibid.*
[XVII] Citat de Poliak, capitolul IX.
[XVIII] Zajaczkowski, citat de Dunlop, p. 222.
[XIX] Veltulani, A. (1962), p. 278.
[XX] Poliak, *op. cit.:* Kutschera, H. (1910).
[XXI] Vetulani, p. 274.
[XXII] Vetulani, pp. 276–7; Baron, vol. III, p. 218 şi notele; Poliak, *op cit.*
[XXIII] Baron, vol. III, p. 219.
[XXIV] Poliak, capitolul VII.
[XXV] *Encyclopaedia Britannica*, ediţia 1973, „Literatura idiş”.
[XXVI] *Op. cit.*, capitolul III.
[XXVII] *Ibid.*
[XXVIII] *Ibid.*
[XXIX] Zborowski, M. şi Herzog, E. (1952), p. 41.
[XXX] Poliak, capitolul III.

[xxxi] *Ibid.*, capitolul VII.
[xxxii] *Ibid.*, capitolul III.

Capitolul VI – De unde veneau?

[i] După *De gestis regum Anglorum,* citat de Baron, vol. IV, p. 277.
[ii] Baron, vol. IV, pp. 75–6.
[iii] Citat de Baron, vol. IV, p. 77.
[iv] Roth, C. (1973).
[v] Roth, *loc. cit.*
[vi] Baron, vol. IV, p. 271.
[vii] *Ibid.*, p. 73.
[viii] Kutschera, p. 233.
[ix] Ediţia a 14-a, p. 772, articolul „Cruciadele”.
[x] Baron, vol. IV, p. 97.
[xi] *Ibid.*, p. 104.
[xii] *Ibid.*, pp. 105, nota 292.
[xiii] Dubnov, S. (1926), p. 427.
[xiv] *Ibid.*, p. 428.
[xv] Baron, vol. IV, p. 129.
[xvi] *Ibid.*, p. 119.
[xvii] *Ibid.*, p. 116.
[xviii] Mieses, M. (1924), p. 275.
[xix] *Ibid.,* p. 274–5.
[xx] *Ibid.,* p. 273.
[xxi] Kutschera, pp. 235–6, 241.

Capitolul VII – Interferenţe şi curente contradictorii

[i] Vetulani, *loc. cit.*
[ii] Mieses, pp. 291–2.
[iii] *Enciclopedia evreiască*, vol. X, p. 512.
[iv] Fuhrmann (1737), citat de Mieses, p. 279.
[v] Mieses, *loc. cit.*
[vi] Smith, H., Proc. V, pp. 65 sq.
[vii] Mieses, p. 211.

[VIII] *Ibid.*, p. 269.
[IX] *Ibid.*, p. 272.
[X] *Ibid.*, p. 272.
[XI] Smith, *op. cit.*, p. 66.
[XII] Kutschera, p. 244.
[XIII] Kutschera, p. 243.
[XIV] Poliak, capitolul IX.
[XV] Citat de Poliak, *loc. cit.*
[XVI] Poliak, *loc. cit.*
[XVII] Roth, *loc. cit.*
[XVIII] Roth, *loc. cit.*
[XIX] *Ibid.*

Capitolul VIII – Rasă şi mit

[I] Poliak, *op. cit.*, anexa III.
[II] *Encyclopaedia Britannica* (1973), vol. XII, p 105.
[III] Comas, J., (1958), pp. 31–2.
[IV] Ripley, W. (1900), p. 377.
[V] *Ibid.*, pp. 378 sq.
[VI] Fishberg, M. (1911), p. 37.
[VII] Fishberg, capitol II.
[VIII] Patai, *op. cit.*
[IX] Comas, p. 30.
[X] Fishberg, p. 63.
[XI] Citat de Fishberg, p. 63.
[XII] Patai, op. cit., p. 1054.
[XIII] Shapiro, H. (1953), pp. 74–5.
[XIV] Fishberg, p. 181.
[XV] Cartea întâia a regilor, XI, 1.
[XVI] Citat de Fishberg, pp. 186–7.
[XVII] Fishberg, p. 189, nota 2.
[XVIII] Comas, p. 31.
[XIX] Toynbee, 1947, p. 138.
[XX] Graetz, op. cit., vol. II, p. 213.

[xxi] *Ibid.*, vol. III, pp. 40–1.
[xxii] Fishberg, p. 191.
[xxiii] Renan (1883), p. 24.
[xxiv] Fishberg, p. 79.
[xxv] Ripley, p. 394, sq.
[xxvi] Fishberg, p. 83, citându-l pe Luschan.
[xxvii] Fishberg, p. 83.
[xxviii] Ripley, p. 395.
[xxix] Leiris, M. (1958), pp. 11 şi 12.
[xxx] Fishberg, p. 513.
[xxxi] Fishberg, pp. 332 sq.
[xxxii] Shapiro, H. (1953), p. 80.
[xxxiii] De ex. Kerr şi Reid, citaţi de Fishberg, pp. 274–5.
[xxxiv] Ripley, p. 398.
[xxxv] Fishberg, p. 178.
[xxxvi] *Loc. cit.*

ANEXE

Anexa II

[i] Vol. II, p. 195, în ediţia din 1955.
[ii] Toynbee (1973), p. 24.
[iii] *Ibid.*, p. 465.
[iv] *Ibid.*, p. 602.
[v] *Loc. cit.*
[vi] Byzantinische Zeitschrift XIV, pp. 511–70.
[vii] Macartney, op. cit., p. 98.
[viii] Vernadsky (1943), p. 178.
[ix] Kahle, P.E. (1945).
[x] Grégoire, H. (1937), pp. 225–66.
[xi] Kahle (1959), p. 33.
[xii] *Ibid.*
[xiii] Kahle (1945), p. 28.

Anexa III

[I] Dunlop (1954), p. 125.
[II] Landau (1942).
[III] După textul lui Kokovţov, citat de Dunlop (1954), p. 132.
[IV] Citat de Dunlop (1954), p. 154.
[V] Citat de Dunlop, p. 127.
[VI] Kokovţov, P. (1932).
[VII] Dunlop (1954), p. 230.
[VIII] Citat în *Encyclopaedia Judaica*, articolul „Corespondenţa khazară”.
[IX] Harkavy, A.E. (1877).
[X] Harkavy (1875).
[XI] Chwolson, D.A. (1882).
[XII] Kokovţov, *op. cit.*
[XIII] Poliak (1941).
[XIV] Dunlop (1954), p. 143.
[XV] *Ibid.*, pp. 137–8.
[XVI] *Ibid.*, p. 152.
[XVII] *Ibid.*, p. 153.

Anexa IV

[I] Koestler (1955).
[II] 10 martie 1975.